

У
КРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

КИЇВ

3

1966

НОВІ КНИГИ

ГРИЦЕНКО А. П.— Робітничі фортеці соціалістичної революції. Фабзавкоми України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Березень 1917—січень 1918 рр., вид-во «Наукова думка», К., 1965, 198 с.

ЗАМЛИНСЬКИЙ В. О.— Караюча земля, вид-во «Каменяр», Львів, 1965, 259 с.

Зарево над заводом. Історія Макеєвського металургічного заводу ім. С. М. Кірова, вид-во «Доброс», Донецьк, 1965, 128 с.

Інтернаціоналісти в боях за владу Союзу, вид-во «Мисль», М., 1965, 398 с.

КИЗЯ Л. Є.— Правди не затьмарити. Проти буржуазної фальсифікації історії партизанського руху. Т-во «Знання», К., 1965, 86 с.

КОВПАК С. А.— Солдати Малої Землі. З ілюстраціями партизанських походів, вид-во «Радянський письменник», К., 1965, 298 с.

Кременецький земський суд. Описи актових книг, XVI—XVII ст., вид-во «Наукова думка», К., 1965, 500 пр. Вип. 2. Книги № 12—22 (1601—1614 рр.), 353 с. Вип. 3. Книги № 23—25 (1916—1625 рр.), 315 с.

Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 3—4. Діяльність партійних організацій України в роки Великої Вітчизняної війни, вид-во Київського ун-ту, К., 1965, 299 с.

Очерки истории Харьковского электромеханического завода, ч. 2 (1918—1964 гг.), вид-во «Прапор», Харків, 1965, 259 с.

РУЩЕНКО П. Т.— Валки. Краєзнавчий нарис, вид-во «Прапор», Харків, 1965, 102 с.

СИВАКОВ В.— Сила рабочей традиции, вид-во «Прапор», Харків, 1965, 74 с.

ГУВАЄВ В. І.— Артем — публіцист. Джерелознавчий та історичний аналіз спадщини революціонера-більшовика, вид-во Київського ун-ту, К., 1965, 142 с.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 3
БЕРЕЗЕНЬ
1966

РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- В. К. Клименко — Робота профспілок України по залученню трудящих до управління виробництвом у період між XXII і XXIII з'їздами КПРС 3
А. М. Гаєвський — Збагачення форм і методів масово-політичної роботи КП України серед трудящих (1963—1965 рр.) 15
Г. В. Кузовков — Товариство «Знання» УРСР напередодні XXIII з'їзду КПРС 29
А. В. Санцевич — Розвиток історичної науки на Україні між XXII і XXIII з'їздами партії 40

ПОВІДОМЛЕННЯ

- В. Г. Сарбей — Критика В. І. Леніним буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення 53
Ж. П. Тимченко — Питання жіночого пролетарського руху в ленінській спадщині 60
В. Д. Калита — Створення першого уряду Радянської України 67
Ю. О. Ковмір (*Глухів Сумської області*) — Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство 75

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРОПАГАНДИСТІВ

- КП України в боротьбі за завершення будівництва соціалізму (1945—1958 рр.) Від редакції 79
І. П. Кожукало — Організаційно-партійна робота КП України на селі в 1953—1958 рр. 81
Г. П. Оприщенко (*Москва*) — Партійне керівництво виробничою діяльністю комсомольських організацій промислових підприємств Донбасу після XX з'їзду КПРС 94

ЗАМІТКИ

- К. М. Шамко (*Сімферополь*) — Героїні битви за Дніпро 102
Я. Я. Галайчук (*Брусилів Житомирської області*) — Т. Г. Шевченко та П. І. Прушинський 107
В. М. Орел (*Краснодарський край, станція Отрадна*) — Невідома історична праця Я. Г. Кухаренка 110
М. Ф. Котляр — До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. 112
П. П. Супруненко (*Запоріжжя*) — Чи був прототипи у Козака-Мамая? 118

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- С. І. Векслер (*Одеса*) — Розвиток критичного мислення школярів у процесі вивчення історії 121

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- Л. В. Олійник — Про висвітлення діяльності партійних організацій у нарисах з історії міст і сіл Української РСР 124

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- А. П. Покорна (*Ленінград*)—Творчість російських художників ХІХ ст. як джерело вивчення побуту українського народу 128

НАШ КАЛЕНДАР

- П. П. Бачинський — 45-річчя Х з'їзду РКП(б) 132
 Б. К. Дудикевич — «Кривава середа» (до 40-річчя розстрілу демонстрації безробітних у м. Стрий) 134
 Т. М. Колішер — О. Ф. Розмирович (до 80-річчя з дня народження) 136

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Л. Д. Мришук — В. В. Мионов. Культура і побут гірників Радянської України 139
 С. К. Мельник (*Одеса*), П. Г. Чухрій (*Одеса*) — В. Коновалов. Схватка у Чорного моря 139
 К. І. Стецюк — І. А. Николаенко. Путь художника (Общественно-политические взгляды и общественная деятельность К. С. Станиславского) 141
 І. О. Гуржій — І. Г. Шульга. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці ХVІІІ — першій половині ХІХ ст. 142

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- І. К., П. К. — Всесоюзна сесія істориків в Одесі 145
 В. О. Романцов, Г. М. Шевчук — Всесоюзна наукова конференція «Зміни соціальної структури радянського суспільства» 146
 М. Б. — Всесоюзна сесія візантиністів 147
 І. В. Романовський — Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва 149
 М. М. Фролкін — Про підсумки діяльності Інституту історії АН УРСР у 1965 р. 150
 Н. М. Клебанівська — Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1965 р. 152

ДОДАТОК

- О. В. Молодчиков, С. В. Сороковська — Бібліографія бібліографії з історії Української РСР (1960—1965 рр.) (продовження) 155

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **С. М. Королівський**, **І. П. Крип'якевич**, **П. А. Лавров**, **Л. П. Нагорна** (заст. головного редактора), **В. І. Петров**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **П. М. Шморгун**.

Відповідальний секретар **І. В. Лупандін**

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4,

телефон: Б 9-71-31.

Украинский исторический журнал, № 3, 1966.
 (На украинском языке)

Технічний редактор **Р. Ю. Бабенко**

Коректори **Л. К. Німенко**, **В. Є. Колоснікова**

БФ 01655. Зам. № 15. Тираж 6500. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 13.03. Підписано до друку 12.III 1966 р.

Статті

В. К. КЛИМЕНКО

РОБОТА ПРОФСПІЛОК УКРАЇНИ ПО ЗАЛУЧЕННЮ ТРУДЯЩИХ ДО УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЦТВОМ У ПЕРІОД МІЖ XXII і XXIII З'ЇЗДАМИ КПРС

Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ успішно перетворює в життя величні завдання, накреслені Програмою КПРС. Нині зусилля партії і народу спрямовані на виконання рішень березневого і вересневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС, які накреслили шляхи дальшого розвитку економіки нашої країни і зростання добробуту трудящих.

Виконання поставлених завдань по дальшому розвитку народного господарства в значній мірі залежить від активної участі в цій справі широких мас трудящих. У постанові вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС зокрема підкреслюється, що важливе значення для здійснення рішень партії та уряду має підвищення свідомості трудящих, виховання у них комуністичного ставлення до праці, створення всіх умов для розвитку дійсно комуністичної творчості робітників, інженерно-технічних працівників і службовців.

Велика роль у мобілізації трудящих на виконання програми комуністичного будівництва належить радянським профспілкам. Боротьба за створення матеріально-технічної бази комунізму є їх центральним завданням.

Під керівництвом Комуністичної партії профспілки Української РСР, як і всього Радянського Союзу, проводять велику роботу по розвитку творчої активності трудящих, залучають робітників, інженерів, техніків і службовців до боротьби за дальший технічний прогрес, зростання продуктивності праці, за виконання і перевиконання державних планів по всіх техніко-економічних показниках.

Дальше вдосконалення господарського управління в нашій країні неможливе без розвитку його демократичних основ, без значного посилення участі мас в управлінні виробництвом. В. І. Ленін ще в перші роки Радянської влади говорив про необхідність участі трудящих в управлінні виробництвом. Він закликав «залучити ще більше робітників і трудящих селян до управління промисловістю і народним господарством...»¹.

Виконуючи ленінські настанови, профспілкові організації країни проводять велику роботу по залученню трудящих до управління виробництвом. Вони прагнуть залучити якомога більше робітників, службовців, трудівників сільського господарства до розв'язання важливих питань промислового і сільськогосподарського виробництва.

Випробуванням методом комуністичного будівництва і однією з важливих форм залучення трудящих до управління виробництвом є зокре-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 368.

ма соціалістичне змагання, яке являє собою прямий і безпосередній вияв нових, соціалістичних виробничих відносин, відносин товариської співдружності і взаємодопомоги. Беручи зобов'язання по збільшенню випуску продукції, підвищенню продуктивності праці, поліпшенню якості і зниженню собівартості виробів, робітники, інженери, техніки і службовці прагнуть якнайкраще використати внутрішні резерви виробництва, активно обмінюються передовим досвідом.

Виконуючи взяті соціалістичні зобов'язання, робітники критично оцінюють існуючі методи праці, виявляють недоліки в різних ланках виробництва, вносять свої поправки до планів і норм, добиваються кращого використання обладнання, сировини і матеріалів. Отже, соціалістичне змагання є важливою формою залучення трудящих до управління виробництвом. У своїй промові на вересневому (1965 р.) Пленумі Центрального Комітету Комуністичної партії Перший секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев підкреслив, що соціалістичне змагання завжди, на протязі нашого будівництва, відіграло дуже велику роль².

Виконуючи рішення XXII з'їзду КПРС, XXII з'їзду КП України і XIII з'їзду профспілок СРСР, профспілкові організації УРСР приділяють велику увагу широкому розгортанню соціалістичного змагання і зокрема його новій формі — рухові за комуністичну працю. В Українській РСР немає жодного підприємства або будови, які б не були охоплені соціалістичним змаганням. В цілому в змаганні беруть участь близько 86% робітників і службовців республіки.

За період між XXII і XXIII з'їздами КПРС широкого розвитку в УРСР набув рух за комуністичну працю. За чотири роки (1962—1965 рр.) кількість його учасників збільшилась більш як на 3 млн. чол. Нині на Україні в русі беруть участь майже 6,3 млн. чол. За станом на 1 січня 1966 р. у республіці налічувалося 999 підприємств, будов і організацій комуністичної праці. Серед них шахта № 7—8 тресту «Краснолучвугілля», шахтоуправління № 2 тресту «Червоноармійськвугілля», київський завод «Точелектроприлад», Баглійський коксохімічний завод, Миколаївський цементно-гірничий комбінат та багато інших підприємств. 26540 цехів, дільниць і відділків та майже 136 тис. бригад удостоєні звання колективів комуністичної праці, близько 2 млн. чол. є ударниками комуністичної праці³.

Широко розгорнуте соціалістичне змагання і зокрема рух за комуністичну працю сприяли достроковому виконанню семирічного плану розвитку народного господарства України.

Натхнені рішеннями березневого та вересневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС колективи промислових підприємств і трудівники сільського господарства УРСР, готуючи гідну зустріч XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, XXIII з'їзду КП України та 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, взяли конкретні підвищені соціалістичні зобов'язання по збільшенню випуску продукції і зниженню її собівартості. Так, колектив Запорізького трансформаторного заводу на честь з'їздів партії взяв зобов'язання знизити в I кварталі 1966 р. витрати від браку на 4 тис. крб. Робітники Горлівського азотно-тукового заводу, готуючи трудовий подарок з'їздам, зобов'язалися виробити в I кварталі 1966 р. понад план 500 т аміаку, 1900 т мінеральних добрив, 300 т сірчаної кислоти і багато іншої продукції⁴. Нові підвищені соціалі-

² Л. І. Брежнев. Промова на Пленумі ЦК КПРС 29 вересня 1965 р., К., стор. 14.

³ Поточний архів Української Республіканської Ради Профспілок (далі — УРРПС), статистичний звіт за 1965 р.

⁴ Поточний архів відділу праці і зарплати УРРПС, спр. 9.

стичні зобов'язання взяли також колективи харківського заводу «Серп і молот», одеського сталепрокатного заводу ім. Дзержинського, Херсонського заводу карданних валів та ін.

З метою дальшого вдосконалення форм і методів соціалістичного змагання профспілкові організації разом з господарниками під керівництвом партійних органів допомагають трудящим розробляти конкретні зобов'язання, накреслюють заходи по створенню необхідних умов для їх виконання кожним робітником, бригадою і колективом в цілому. Вони систематично контролюють хід виконання зобов'язань, організують обмін передовим виробничим досвідом на підприємствах, регулярно підводять підсумки соціалістичного змагання, використовують різні форми морального і матеріального заохочення його переможців.

По-діловому організовує соціалістичне змагання завком профспілки Вінницького хімкомбінату. Тут у кожному цеху на видних місцях вивішені соціалістичні зобов'язання, встановлені дошки показників про хід їх виконання. Адміністрація комбінату і завком, обговорюючи хід змагання, аналізують роботу всіх цехів, окремих дільниць і бригад та накреслюють заходи по усуненню недоліків у роботі. Цехам і бригадам — переможцям змагання вручаються перехідні Червоні прапори, вимпели, Почесні грамоти та грошові премії. Імена кращих передовиків і новаторів виробництва заносяться на дошку і в книгу пошани. Все це сприяло тому, що колектив комбінату успішно виконав взяті соціалістичні зобов'язання і виробив у 1965 р. понад план близько 15 400 т мінеральних добрив⁵.

У ході соціалістичного змагання за дострокове виконання державного плану в республіці народжується багато нових творчих починань, спрямованих на піднесення рівня змагання, виховання у трудящих комуністичного ставлення до праці, збільшення випуску продукції і поліпшення її якості, на всемірне зростання продуктивності праці і підвищення рентабельності виробництва. Профспілкові організації разом з господарниками завжди підтримують патріотичні починання передових колективів і окремих новаторів, надають їм допомогу у впровадженні цінних пропозицій на підприємствах.

Велике значення для успішного виконання виробничих планів у промисловості республіки мало починання колективів шахт ім. Ілліча тресту «Кадіїввугілля», № 7—8 тресту «Краснолучвугілля», луганського заводу ім. 20-річчя Жовтня і будівельного управління № 5 тресту «Луганськпромжитлобуд», які запропонували організувати змагання за виконання змінних завдань на годину раніше, а в закономірену годину створювати фонд матеріально-технічної бази комунізму.

Надаючи важливого значення цій ініціативі, секретаріат Укрпрофради в грудні 1962 р. у своїй постанові схвалив почин луганських підприємств і зобов'язав обласні ради, обласні і фабрично-заводські комітети профспілок всемірно підтримати його.

Незабаром після цього колектив криворізької шахти «Саксагань» виступив із закликом до всіх робітників та інженерно-технічних працівників республіки перетворити «луганську годину» в «українську годину».

Рух за «українську годину» набув значного поширення. В цьому змаганні взяли участь сотні тисяч робітників різних галузей промисловості, в тому числі в Луганській області — 400 тис. чол., Харківській — близько 170 тис., Одеській — 65 тис., Полтавській — понад 20 тис. чол. тощо.

⁵ Поточний архів відділу праці і зарплати УРРПС, спр. 9.

На підприємствах Київської області в 1963 р. розгорнулось змагання за надпланове зниження собівартості продукції, за «київський процент», в якому взяли участь понад 180 промислових підприємств, будов і транспортних організацій.

Чудову ініціативу виявив старший оператор блюмінга «1150» металургійного заводу ім. Дзержинського (Дніпродзержинськ) Герой Соціалістичної Праці М. П. Іванін, який запропонував працювати без особистого браку. Схвалена постановою секретаріату Укрпрофради 6 травня 1964 р. ця ініціатива знайшла гарячу підтримку серед колективів промислових підприємств республіки. Лише в Дніпропетровській області в 1964 р. у змаганні по почину Іваніна взяли участь понад 60 тис. трудящих. Це сприяло зниженню браку на металургійних заводах області по сталі — на 24%, по прокату — на 21%⁶.

За ініціативою бригади комуністичної праці М. Я. Мамаєв з шахти «Суходольська» № 1 тресту «Краснодонвугілля» і С. І. Воротникова з шахти № 1 ім. Косіора тресту «Комунарськвугілля» великого поширення набула організація добових комплексних наскрізних бригад, що дало можливість краще використати гірничу техніку і значно підвищити продуктивність праці.

Профспілкові організації разом з господарниками приділяють велику увагу широкому розгортанню соціалістичного змагання за випуск продукції високої якості.

На багатьох підприємствах республіки ведеться боротьба за бездефектне виготовлення виробів і здачу їх з першого пред'явлення, за досягнення протягом трьох-чотирьох років рівня кращих світових стандартів по найважливіших видах промислової продукції. Тільки в 1964 р. на машинобудівних підприємствах Харківської, Полтавської і Сумської областей поліпшено якість і підвищено надійність 550 виробів, що дало державі економію в сумі 15 млн. крб.⁷

На Харківському тракторному заводі щотижня адміністрація і заводський комітет профспілки проводять «день якості». В цей день у профгрупах, у цехкомах і завкомі за участю господарських керівників і представників підприємств і організацій, яким завод постачає свою продукцію, обговорюється кожний випадок випуску неякісної продукції і одержаної рекламації, накреслюються заходи по поліпшенню якості виробів.

Колектив київського заводу верстатів-автоматів ім. Горького збільшив у 1965 р. строк служби горизонтального 8-шпindelного автомата, що дало економію державі близько 5000 крб.⁸

У боротьбі за поліпшення якості продукції профспілкові організації разом з господарниками все ширше використовують нові форми залучення робітників, інженерів, техніків і службовців до контролю за випуском високоякісної продукції. Останнім часом на підприємствах республіки організовані громадські заслони браку і відділи технічного контролю, введено інститут громадських контролерів. Багато робітників працюють з особистим клеймом, без технічного контролю.

На львівській взуттєвій фірмі «Прогрес», наприклад, на 1 липня 1965 р. працювали більш як 320 громадських контролерів. На Харківському електромеханічному заводі в 1964 р. громадський міжопераційний контроль здійснювали 1 800 робітників. Це сприяло тому, що брак по заводу скоротився майже вдвоє, а в деяких цехах ліквідований зовсім. На підприємствах Львівської області в першій половині 1965 р.

⁶ Поточний архів УРПС, ф. 2, оп. 1, спр. 26, 1965 р.

⁷ Там же, спр. 28, 1965 р.

⁸ Там же, спр. 19, 1965 р.

5 600 робітників працювали з особистим клеймом, без технічного контролю⁹.

Профспілкові організації республіки ведуть роботу по дальшому розгортанню міжзаводського соціалістичного змагання як важливої форми розвитку творчої ініціативи трудящих споріднених підприємств. Воно сприяє посиленню творчих зв'язків між робітниками, інженерами, техніками, винахідниками і раціоналізаторами, кращому поширенню передового досвіду, впровадженню у виробництво нової техніки і передової технології.

Так, електрометалурги заводу «Дніпроспецсталь» ім. Кузьміна вже багато років змагаються з колективом московського електрометалургійного заводу «Електросталь». Між цими колективами встановились дружні взаємовідносини. Завком профспілки разом з керівниками «Дніпроспецсталі» організовують проведення спільних плавок, які стали традицією на обох підприємствах. Таку «плавку дружби» 19 липня 1965 р., наприклад, провів сталевар заводу «Електросталь» С. В. Рябов у сталеплавильному цеху № 3 «Дніпроспецсталі» з бригадою, яку очолює І. С. Бабич.

За останній час москвичі перейняли у дніпроспецсталівців метод вакуумної виплавки сталі, а дніпроспецсталівці за допомогою своїх московських друзів впровадили у себе технологію заміра температури металу в ковші шляхом занурення термопар, що значно поліпшило якість сталі, і застосували кисень при виплавці сталі. Це дало змогу знизити в 1964 р. витрати електроенергії на 15—18% і підвищити продуктивність праці на 20%¹⁰.

Традиційним стало змагання тепловозобудівників Луганська і Кольомни, шахтарів Донбасу і Кузбасу, машинобудівників Краматорська і Уралу, взуттєвників Києва і Москви і т. п.

Профспілкові організації вживають заходів до організації соціалістичного змагання не тільки між спорідненими підприємствами, але й між окремими цехами, бригадами і робітниками цих підприємств.

Ще з початку 1965 р. розгорнули змагання бригади першої печі мартенівського цеху № 1 макіївського металургійного заводу ім. Кірова В. Холявка, В. Никитенка, І. Приміна і М. Солдатенкова з бригадами сталеварів п'ятої печі заводу «Запоріжсталь» В. Стана, М. Кінебаса, О. Невжинського і О. Лободи. Члени цих бригад часто їздять один до одного для обміну передовим досвідом. Вони систематично працюють над удосконаленням технології і організації праці, збільшенням продуктивності печей.

Особливо великого розмаху набуло змагання цих колективів на честь XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України. Ставши на трудову передз'їздівську вахту, металурги бригад п'ятої печі мартенівського цеху «Запоріжсталі» В. Стана, М. Кінебаса і О. Невжинського 21 жовтня випустили за добу 12 надшвидкісних плавок і при цьому встановили три світові рекорди — по добовій продуктивності типової мартенівської печі, виплавивши 2 862 т сталі, що на 1 444 т більше від планового завдання; по зйому металу з квадратного метра пода печі, знявши 43,35 т при плані 19,06 т, і по тривалості плавок. Саму коротку плавку за 1 год. 45 хв. здійснила бригада, яку очолює О. Невжинський. За 1965 р. запоріжсталівці виплавили 466 тис. т сталі. Перекривши цей рубіж, бригади із заводу ім. Кірова за минулий рік виплавили 490 тис. т сталі¹¹.

⁹ Поточний архів УРПС, ф. 2, оп. 1, спр. 26, 1965 р.

¹⁰ Там же, спр. 26, 1965 р.

¹¹ Там же, спр. 12, 1965 р.

Успішно здійснюється також міжбригадне змагання сталеварів криворізького металургійного заводу ім. Леніна і ждановського металургійного заводу ім. Ілліча тощо.

Рішення вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС сприяли посиленню профспілками мобілізації трудящих на дальшу боротьбу за вдосконалення виробництва, за бережливість і економію.

На підприємствах Української РСР за ініціативою москвичів і ленінградців широко розгорнулося соціалістичне змагання за економію металів, сировини і матеріалів. Так, гірники шахти «Червоний партизан» Луганської області взяли на себе підвищені зобов'язання по видобутку вугілля і закликали робітників і службовців республіки розгорнути соціалістичне змагання за економію і бережливість, за створення фонду надпланових прибутків на кожному підприємстві.

У боротьбу за економію включились також колективи київського заводу «Червоний екскаватор», Харківського підшипникового заводу і багато інших підприємств.

Однією з найбільш ефективних і випробуваних форм залучення трудящих до управління виробництвом є постійно діючі виробничі наради (ПДВН), які працюють під керівництвом фабзавкомів.

Комуністична партія і профспілки надають важливого значення ролі постійно діючих виробничих нарад в активізації творчої думки робітників, інженерно-технічних працівників і службовців, у дальшому поліпшенні техніко-економічних показників роботи підприємств і підвищенні їх рентабельності.

Постійно діючі виробничі наради ефективно впливають на хід виробництва. «Партія,— говориться в Програмі КПРС,— сприятиме тому, щоб профспілки посилювали свою діяльність у справі керівництва господарством, перетворюючи постійні виробничі наради в дедалі дійовіші органи, які сприятимуть поліпшенню роботи підприємств і контролю за виробництвом»¹².

Саме через виробничі наради в значній мірі здійснюється на практиці ленінський принцип соціалістичного господарювання: досвід керівників доповнюється досвідом мас. Учасники постійно діючих виробничих нарад, обговорюючи питання про поліпшення внутрізаводського і цехового планування, впровадження нової техніки, удосконалення технології виробництва, підвищення якості продукції, зниження її собівартості, усунення браку, заощадження сировини, матеріалів, електроенергії тощо, вносять конкретні, ділові пропозиції. Після прийняття нарадою рішень адміністрація підприємства видає наказ про проведення їх в життя. Через постійно діючі виробничі наради мільйони робітників і службовців беруть активну участь в управлінні виробництвом.

Нині на підприємствах, будовах, у радгоспах і на транспорті республіки створені і працюють понад 24 тис. виробничих нарад, у роботі яких беруть участь близько 956 тис. постійних членів, у тому числі 678 тис. робітників¹³. За пропозиціями трудящих тільки в 1965 р. на засіданнях ПДВН було прийнято 322 тис. пропозицій, з яких 80% вже впроваджено у виробництво¹⁴.

Заслужово уваги зокрема робота постійно діючих виробничих нарад на Ждановському заводі важкого машинобудування. Тут, крім загальнозаводської ПДВН, створені і працюють 32 цехові виробничі наради¹⁵. На них систематично обговорюються питання, зв'язані з поліп-

¹² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 93.

¹³ Поточний архів УРРПС, статистичний звіт за 1965 р.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Поточний архів УРРПС, ф. 2, оп. 1, спр. 20, 1965 р.

шенням виробничо-господарської діяльності підприємства, зміцненням виробничої дисципліни.

Заводський комітет профспілки разом з президією ПДВН для підготовки кожного питання на засідання наради залучають широкий актив — передових робітників, інженерів, техніків і службовців. Робота постійно діючих виробничих нарад заводу тісно пов'язується з діяльністю первинної організації раціоналізаторів і винахідників та громадських творчих об'єднань трудящих. Внаслідок впровадження багатьох пропозицій, розглянутих на ПДВН, різко поліпшилася ритмічність роботи підприємства.

Значну увагу постійно діючим виробничим нарадам приділяє профспілкова організація Стебниківського калійного комбінату. Тут до складу ПДВН входять більш як 90 чол., у тому числі понад 70 робітників. Виробнича нарада працює за планом, який складається шоквартально. За 1964—1965 рр. на ПДВН розглядалися питання фінансово-господарської діяльності комбінату, стан умов праці і техніки безпеки, підготовки підприємства до роботи в зимових умовах та ін. За цей період на засіданнях наради було внесено понад 40 пропозицій, з яких більш як 90% впроваджено у виробництво. Це дало економію державі на суму понад 70 тис. крб.¹⁶

Добре працюють постійно діючі виробничі наради на Полтавському турбомеханічному заводі, Краматорському заводі важкого верстатобудування, Харківському заводі кондиціонерів, в радгоспах «Бессарабський» Одеської області, «Великотокмацький» Запорізької області і т. п.

Фабрично-заводські комітети профспілок надають конкретну допомогу ПДВН у підготовці питань, що виносяться на їх обговорення, в організації контролю за впровадженням пропозицій, прийнятих нарадами, систематично заслуховують їх на своїх засіданнях, спрямовують їх зусилля на пошуки нових резервів виробництва.

Однією з важливих і дійових форм залучення робітників і службовців до управління виробництвом є колективний договір. Він являє собою двосторонній зобов'язання адміністрації і колективу робітників та службовців, спрямовані на виконання і перевиконання кількісних і якісних показників виробничого плану підприємства, на поліпшення умов праці і побуту трудящих.

Заводські (фабричні, місцеві) комітети профспілок від імені робітників і службовців укладають колективний договір з адміністрацією того чи іншого підприємства, організують виконання зобов'язань по договору, здійснюють систематичний контроль за своєчасним виконанням передбачених ним заходів.

Колективні договори завоювали широку популярність серед робітників і службовців підприємств. Їх укладання проходить як важлива господарсько-політична кампанія, що сприяє мобілізації творчої активності мас на боротьбу за виконання державних планів.

Профспілкові організації підприємств залучають до перевірки виконання колективних договорів постійні комісії цехових і фабрично-заводських комітетів, профгрупоргів, передових робітників, керівників усіх цехів і відділів підприємств.

Комуністична партія і Радянський уряд надають великого значення укладанню колективних договорів. На вересневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС тов. О. М. Косигін говорив: «Кожний робітник і службовець підприємства повинен знати, які конкретні заходи будуть проведені, щоб підприємство працювало краще, рентабельніше, як позначиться

¹⁶ Поточний архів УРРПС, ф. 2, оп. 1, спр. 20, 1965 р.

поліпшення роботи підприємства на умовах праці і побуту, на заробітках працівників і яку відповідальність покладає колективний договір на робітника і службовця.

Керуючись рішеннями партії і уряду, профспілкові організації республіки значно поліпили роботу по укладанню колективних договорів і здійсненню контролю за їх виконанням. В Українській РСР на 1965 р. було укладено 12 151 колективний договір. Як показала перевірка на багатьох підприємствах, вони виконувалися успішно.

Активно проводилась у 1965 р. перевірка виконання колдоговорів на підприємствах Дніпропетровської області. Ця кампанія охопила близько 80% трудящих¹⁸. Для перевірки виконання двосторонніх зобов'язань фабрично-заводські комітети профспілок на кожному підприємстві створили комісії, в роботі яких взяли участь представники адміністрації, профспілкові активісти, передовики виробництва, інженерно-технічні працівники і службовці. Успішне виконання колдоговорних зобов'язань на більшості підприємств області сприяло створенню умов для високопродуктивної праці робітників. Так, металурги Дніпропетровщини 2 червня 1965 р. виконали семирічне завдання по виробництву сталі, гірники Кривбасу 14 червня цього ж року завершили семирічку по видобутку залізної руди.

Повністю виконано колективний договір у 1965 р. на харківському турбінному заводі ім. Кірова. Тут завком профспілки разом з адміністрацією встановили систематичний контроль за його виконанням. Керівники цехів і дільниць періодично звітували перед колективом по цьому питанню. Щоквартально хід виконання колдоговору обговорювався на засіданнях виробничо-масової комісії завкому та на конференціях працівників заводу. Це сприяло тому, що підприємство успішно виконує і перевиконує державні плани. Так, на заводі достроково, 28 вересня 1965 р., було проведено стендові випробування головного зразка одновальної парової турбіни потужністю 500 тис. кВт¹⁹. За своїми технічними даними ця турбіна перебуває на рівні кращих світових зразків. Виконано також колдоговорні зобов'язання по підвищенню кваліфікації інженерів, техніків і робітників. Багато заходів проведено по поліпшенню нормування і умов праці.

Успішно виконано колективні договори в 1965 р. на одеському сталепрокатному заводі ім. Дзержинського, Львівському склозаводі, Полтавському автоагрегатному заводі, Балахівському вуглерозрізі Кіровоградської області тощо.

Профспілкові організації республіки проводять значну роботу по збільшенню чисельності винахідників і раціоналізаторів. Вони спрямовують творчу ініціативу трудящих на прискорення технічного прогресу, широке впровадження у виробництво науково-технічних досягнень, непримиренно борються з проявами косності і консерватизму в справі використання нової техніки.

Раціоналізатори і винахідники вносять великий вклад у розв'язання організаційно-технічних проблем, які виникають на підприємствах. Вносячи свої пропозиції, вони тим самим беруть участь в управлінні виробництвом.

Кількість новаторів в Українській РСР збільшується з року в рік. Так, чисельність раціоналізаторів і винахідників у республіці на 1 січня 1966 р. у порівнянні із станом на 1 січня 1962 р. зросла на 96,5 тис. чол.

¹⁷ О. М. Косигін. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 27 вересня 1965 р., К., 1965, стор. 44.

¹⁸ Поточний архів УРРПС, ф. 2, оп. 1, спр. 19, 1965 р.

¹⁹ Там же.

і становить тепер більш як 535 тис. чол. Кількість впроваджених у виробництво раціоналізаторських пропозицій за цей період збільшилась на 55,5 тис., а сума економії від цього зросла з 327 059 тис. крб. у 1962 р. до 413 523 тис. крб. у 1965 р.

Первинні організації Всесоюзного товариства раціоналізаторів і винахідників (ВТВР) розгорнули соціалістичне змагання новаторів за створення раціоналізаторського фонду ім. Семирічки. Зобов'язання раціоналізаторів створити за 7 років фонд у сумі 2 млрд. крб. виконано достроково, на півроку раніше.

Велику роботу по залученню трудящих до дальшого удосконалення техніки і технології виробництва проводить завком профспілки та первинна організація ВТВР на Лисичанському хімічному комбінаті. Якщо в 1958 р. на цьому комбінаті було 150 членів товариства, то тепер їх налічується понад 3 тис.²⁰ Тут проводяться конкурси і огляди роботи раціоналізаторів, до надання допомоги винахідникам і раціоналізаторам залучаються громадські конструкторські бюро. Заводський комітет профспілки разом з радою ВТВР створили на комбінаті понад 20 рейдових бригад, які систематично проводять перевірку розробки і впровадження пропозицій у виробництво.

Внаслідок активної роботи раціоналізаторів і винахідників на Лисичанському хімкомбінаті за 1959—1964 рр. і 9 місяців 1965 р. впроваджено у виробництво 24,5 тис. пропозицій з економічним ефектом 15,4 млн. крб.

Профспілкові організації разом з радами первинних організацій ВТВР систематично подають допомогу передовикам виробництва у їх новаторських пошуках.

Так, пропозиція бригадира мулярів ждановського металургійного заводу ім. Ілліча В. Зеніна по зміні кладки головок шлаковиків і генераторів мартенівських печей не знаходила підтримки з боку окремих господарських керівників. На допомогу новаторів прийшли завком профспілки і первинна організація ВТВР. Вони добились проведення експериментальних робіт, якими було доведено доцільність цієї пропозиції. Впровадження її у виробництво дало економію майже 31 тис. крб.²¹

Велику роботу по розвитку творчої активності трудящих проводять науково-технічні товариства (НТТ), які працюють під керівництвом профспілкових організацій. В їх роботі беруть участь вчені, інженерно-технічні працівники і новатори виробництва. Вони допомагають виявляти і використовувати резерви виробництва, розробляти і впроваджувати нову техніку, проводити науково-дослідні роботи, сприяють використанню нових досягнень науки і техніки та передового виробничо-технічного досвіду, розвитку творчої співдружності працівників науки і виробництва.

За період між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами КПРС кількість науково-технічних товариств значно зросла. Якщо на 1 січня 1962 р. у республіці було 9249 первинних організацій НТТ, то на 1 січня 1966 р.— 13 007.

За роки між з'їздами значно поліпшилась робота по підвищенню технічного рівня членів НТТ і виробничої кваліфікації робітників. Тільки в 1965 р. працювали понад 43 тис. курсів, семінарів і шкіл, які охоплювали понад 925 тис. слухачів. Їм було прочитано близько 180 тис. лекцій і доповідей. За рік 176 тис. членів НТТ побували в наукових від'ядженнях і виробничих екскурсіях.

²⁰ Поточний архів Української Республіканської Ради раціоналізаторів і винахідників, спр. 7, 1965 р.

²¹ Там же.

Активно працює Харківське обласне правління науково-технічних товариств приладобудівної промисловості. В грудні 1964 р. разом з профспілковими і господарськими організаціями воно провело науково-технічну конференцію з питань підвищення якості, надійності і довговічності вимірювальних приладів і апаратури.

З участю правління було організовано перевірку технічного рівня багатьох приладів і проведено їх порівняння з кращими вітчизняними і зарубіжними зразками. При цьому встановлено, що 77 приладів перебували на рівні кращих світових зразків, 122 прилади потребували модернізації, а 37 необхідно було зняти з виробництва²². При активній участі первинних організацій НТТ майже на всіх підприємствах приладобудування рекомендації науково-технічної конференції були виконані.

Велику роботу по розвитку творчої активності спеціалістів і новаторів виробництва проводять ради первинної організації НТТ шахти «Новопавлівська» тресту «Краснолучвугілля» Луганської області, шахти «Комуніст-Нова» Донецької області, Харківського тракторного заводу, Львівського машинобудівного заводу, Чернівецького панчішного комбінату та інших підприємств республіки.

Українська Республіканська Рада Профспілок разом з господарниками, обласними радами і галузевими правліннями НТТ організує міжзаводські школи по обміну передовим досвідом між робітниками і досвідом виробничо-масової роботи між фабзавкомами різних підприємств республіки. Тільки в 1963 р. було організовано 14 республіканських міжзаводських шкіл, у тому числі на заводах «Запоріжсталь», Горловському азотно-туковому, Херсонському бавовняному комбінаті і т. п.

Під час боротьби за виконання семирічного плану, за дальший технічний прогрес виникло багато нових форм залучення трудящих до управління виробництвом, які активно підтримали профспілки.

На підприємствах і будовах республіки на 1 січня 1966 р. функціонували 5200 громадських конструкторських бюро, 8720 громадських бюро економічного аналізу, 16 218 громадських бюро технічного нормування, 14 469 творчих комплексних бригад, 668 громадських науково-дослідних інститутів і лабораторій. Всі вони працюють під керівництвом фабрично-заводських комітетів профспілок. В їх роботі беруть участь близько 330 тис. передових робітників, інженерів, техніків, плановиків і економістів²³.

Діяльність творчих об'єднань трудящих позитивно впливає на поліпшення техніко-економічних показників роботи підприємств, будов і організацій. Учасники цих об'єднань у вільний від роботи час працюють над створенням нових машин і механізмів, модернізацією устаткування, поліпшенням організації праці, сприяють впровадженню у виробництво нової техніки, передового виробничого досвіду.

Велику допомогу в удосконаленні організації виробництва і поліпшенні техніко-економічних показників роботи підприємств надають зокрема громадські бюро економічного аналізу. Так, на Дарницькому шовковому комбінаті в Києві за рекомендацією цих бюро було впроваджено господарський розрахунок у ткацькому виробництві, впорядковано швидкісний режим роботи ткацького устаткування, впроваджено пропозиції по економії сировини і матеріалів. Всього за 1962—1965 рр. громадські бюро економічного аналізу комбінату внесли 21 пропозицію,

²² Поточний архів Української Республіканської Ради науково-технічних товариств (далі — НТТ), спр. 59, 1965 р.

²³ Поточний архів Української Республіканської Ради НТТ, статистичний звіт, 1965 р.

з яких 18 уже впроваджені у виробництво, що дало економічний ефект у сумі 116,2 тис. крб.²⁴

Президія Київської облпрофради схвалила позитивний досвід роботи громадських бюро економічного аналізу комбінату і рекомендувала обкому профспілки працівників текстильної і легкої промисловості всіляко поширювати їх досвід роботи на інших підприємствах.

На Дружківському машинобудівному заводі (Донецька область) працюють 17 громадських бюро технічного нормування. В їх роботі беруть участь більш як 260 чол., серед яких близько 200 робітників — передовиків виробництва. Робота бюро здійснюється за планом, який складається на кожний квартал і затверджується завкомом профспілки разом з відділом праці і заробітної плати заводу. В цеху по виробництву вагонеток при активній участі бюро у першому півріччі 1965 р. було впроваджено 59 технічно обґрунтованих норм, що дало можливість зекономити 6560 нормогодин і підвищити питому вагу цих норм з 60% до 88%²⁵.

Добре працюють творчі об'єднання трудящих на київському заводі «Точелектроприлад», Здолбунівському цементно-шиферному комбінаті, запорізькому заводі «Комунар» та інших підприємствах.

Профспілкові і господарські організації Української РСР проводять значну роботу по мобілізації ініціативи робітників і службовців на дальше удосконалення організації праці і виробництва, пошуки нових резервів, підвищення продуктивності праці, на розробку планів наукової організації праці (НОП). Зокрема активно працюють у цьому напрямі профспілкові і господарські організації Донецької області. Обласна рада профспілок разом з господарниками розробила конкретні заходи по впровадженню наукової організації праці на підприємствах. В області практикується проведення семінарів для профспілкового активу та інженерно-технічних працівників з питань НОП. До цієї роботи залучаються первинні організації науково-технічних товариств і громадські творчі об'єднання трудящих.

На Київському комбінаті штучного волокна в жовтні 1964 р. було організовано лабораторію наукової організації праці з 8 чол. — нормувальників, технологів, механіків і економістів. Наказом по комбінату створено також заводську раду НОП, а на кожному виробництві — відповідні комісії.

У зв'язку з тим, що самим «вузьким» місцем було целофанове виробництво, заводська рада в першу чергу почала впроваджувати наукову організацію праці на цій ділянці. Для розробки плану НОП і його проведення в життя на засіданні цехового комітету профспілки було затверджено три громадські творчі бригади в складі 17 чол. До них входили начальник зміни, майстри, передові робітники. На кожне робоче місце були розроблені технічні характеристики і складено плани НОП, до яких включено 29 пропозицій. Впровадження їх дасть економічний ефект у сумі 82,4 тис. крб., підвищить продуктивність праці на 8%. На підприємстві вже впроваджено 13 пропозицій, що дало змогу зекономити 64 тис. крб.²⁶

Добре організована робота по розробці планів наукової організації праці на ждановському заводі «Азовсталь», дніпропетровському заводі «Світлофор», Одеській текстильній фабриці та інших підприємствах України.

Рішення вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, курс на розши-

²⁴ Поточний архів УРРПС, ф. 2, оп. 1, спр. 26, 1965 р.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

рення прав і господарської самостійності підприємств, удосконалення планування і посилення економічного стимулювання промислового виробництва створюють винятково сприятливі умови для широкої участі колективів підприємств в управлінні виробництвом. Ще більше зростає роль профспілок у плануванні виробництва, регулюванні заробітної плати, поліпшенні умов праці, побуту і культурного обслуговування робітників та службовців.

Профспілкові організації Української РСР ведуть наполегливу роботу по дальшому розвитку активності мас і залученню їх до управління виробництвом при постійному керівництві, допомозі і підтримці Комуністичної партії.

Партійні організації глибоко вникають у зміст роботи профспілок, піклуються про поліпшення форм і методів їх роботи. Центральний Комітет КП України, обласні, міські і районні комітети партії регулярно заслуховують доповіді рад і комітетів профспілок, обговорюють важливі питання праці і побуту робітників та службовців.

Партійні організації допомагають профспілкам в повній мірі здійснювати свої права і обов'язки, сприяють їх бойовитості і активності в мобілізації трудящих на виконання народногосподарських планів, в залученні їх до управління виробництвом.

Під керівництвом партійних органів профспілкові організації республіки спрямовують свою увагу на дальше вдосконалення форм залучення трудящих до управління виробництвом. Своєю діяльністю вони підтверджують вірність відомого положення В. І. Леніна про те, що профспілки є школа управління, школа господарювання, школа комунізму²⁷.

²⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 2.

А. М. ГАЄВСЬКИЙ

ЗБАГАЧЕННЯ ФОРМ І МЕТОДІВ МАСОВО-ПОЛІТИЧНОЇ РОБОТИ КП УКРАЇНИ СЕРЕД ТРУДЯЩИХ (1963—1965 рр.)

Масово-політична, як і вся ідеологічна робота партії, відіграє велику роль в комуністичному вихованні трудящих. Проте піднесення її після XXII з'їзду КПРС ще не знайшло висвітлення в фундаментальних працях. Зокрема слабо досліджується розвиток та збагачення форм і методів масово-політичної роботи. А саме цей бік розширює її рамки, дає можливість в політичній роботі дійти до кожної людини.

В цій статті робиться спроба коротко висвітлити й узагальнити збагачення форм і методів масово-політичної роботи парторганізацій України з часу червневого (1963 р.) Пленуму ЦК КПРС¹ і липневого Пленуму ЦК КП України² по дальшому піднесенню ідеологічної роботи, коли цей процес набрав найінтенсивнішого характеру.

Наша партія, висуваючи в рішеннях свого XXII з'їзду, в новій Програмі і постанові червневому Пленуму ЦК КПРС величезні завдання в галузі змісту ідеологічної роботи, поставила вимоги удосконалювати і постійно збагачувати її форми. Діалектичний зв'язок змісту і форми означає, що форми ідеологічної роботи перебувають у постійному розвитку, залежать від її змісту і служать цілям цього змісту.

Після рішень жовтневого³ і листопадового⁴ (1964 р.) Пленумів ЦК КПРС ще більше утвердився творчий характер масово-політичної роботи. Долаючи суб'єктивізм і формалізм, який мав у ній місце, партійні організації республіки стали більш вдумливо підходити до організації і методів роботи агітколективів, культосвітніх установ, соціалістичного змагання. Немало, зокрема, вироблено нових і наповнено сучасним змістом старих масових форм політичної агітації. Серед них, як і в попередні роки, важливе місце займали мітинги, де обговорювались злободенні, переважно політичні, питання. На скликаних у грудні 1965 р., наприклад, у Києві, Полтаві, Донецьку, в Надвірній Івано-Франківської області, Ужгороді та інших містах і селах республіки мітингах протесту проти агресії США у В'єтнамі колективи трудящих гнівно її засудили⁵. Виявлена була і сформована єдина думка українського народу: «Руки геть від В'єтнаму!»

Почуття патріотизму і гордості викликали мітинги з нагоди відкриття напередодні 48-ї річниці Великого Жовтня нового мосту і лінії метро через Дніпро на Дарницю⁶; відкриття в Києві перед новим, 1966

¹ Постанова Пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, червень 1963, К., 1963 р.

² Завдання Комуністичної партії України по виконанню рішень червневого Пленуму ЦК КПРС. Постанова Пленуму ЦК КП України, газ. «Радянська Україна», 4 липня 1963 р.

³ Газ. «Правда», 16, 17 жовтня 1964 р.

⁴ Газ. «Правда», 17, 18 листопада 1964 р.

⁵ Газ. «Правда України», 12 грудня 1965 р.; «Радянська Україна», 12—17 грудня 1965 р.

⁶ Газ. «Вечірній Київ», 6 листопада 1965 р.

роком пам'ятника славному сину українського народу, видатному композитору-демократу М. В. Лисенку⁷.

Миколаївські суднобудівники в 1964 р. до 175-річчя міста достроково спустили на воду ювілейне судно «Миколаїв». Міськком КП України і партком заводу спрямували великий міський мітинг з приводу задачі ювілейного судна так, щоб запалити суднобудівників на нові трудові звершення. Робітники і службовці заводу взяли зобов'язання до 50-річчя Великого Жовтня добитися значного скорочення тривалості циклу спорудження суден, зниження їх собівартості⁸.

Широко використовувалась мобілізуюча сила не тільки мітингів, а й інших масових форм політичної роботи і зокрема народних, єдиних для всіх соціалістичних націй революційних, трудових свят, а також багатолюдних святкових вуличних демонстрацій. Протягом 1963—1965 рр. на Україні, як і по всьому Радянському Союзу, під прапором змагання за гідну зустріч 50-річчя Великого Жовтня відзначались такі свята, як річниці Великої Жовтневої Соціалістичної революції, створення Радянської Армії, перемоги над фашистською Німеччиною, прийняття Радянської Конституції, Перше травня. Стало доброю традицією колективів Київського заводу «Арсенал» ім. Леніна, «Більшовик», «Точелектроприлад», «Ленінська кузня», «Укркабель» та інших організацій призначати прапороносцями на демонстрації переможців змагання, ударників комуністичної праці⁹.

З особливою гордістю відзначають трудящі республіки, як і всієї країни, День космонавтики. Стають справді народними святами, підносять виробничу і громадсько-політичну активність колективів трудящих День будівельників, День шахтаря, День залізничника, День молоді, нещодавно установлений День учителя¹⁰ та інші подібні дні, а також ювілеї підприємств, міст, тижні і місячники дружби.

Дедалі значимішою школою ідейного і політичного виховання стають збори робітників, колгоспників і службовців. Перший секретар ЦК КП України тов. П. Ю. Шелест в доповіді на жовтневому (1965 р.) Пленумі ЦК КП України¹¹ підкреслив, що незрівняно зросло значення зборів трудящих, як колективного органу управління. Це обумовлено підвищенням після вересневого Пленуму ЦК КПРС ролі мас в управлінні виробництвом. Гірник Пушенков М. О. на робітничих зборах очисного забою дільниці № 2 шахти «Червоний партизан» Луганської області справедливо зазначав: «Коли уважно вдумався в матеріали вересневого Пленуму ЦК, то ніби чуєш заклик рідної партії до кожного з нас. Здається, що ЦК звертається до мене: гірник Микола Пушенков! Якщо ти хочеш, щоб у тебе в домі ріс достаток, щоб твої діти були ще більш щасливими..., то будь бережливим на виробництві, піклуйся про створення загальношахтного фонду прибутку»¹².

Проте, як показують матеріали перевірок Президії Української Республіканської Ради профспілок на шахті № 1—5 «Кочегарка» і Дарницькому вагоноремонтному заводі робітничі збори нерідко проводились формально, нерегулярно. Президія УРРПС в 1963 р. приймала в зв'язку з цим постанови «Про практику підготовки і проведення робітничих зборів на шахті № 1—5 «Кочегарка» тресту «Горлівськвугілля» та «Про

⁷ Газ. «Київська правда», 30 грудня 1965 р.

⁸ Газ. «Радянська Україна», 4 грудня 1965 р.

⁹ Релігійне пристосовництво та атеїстичне виховання, К., 1965, стор. 149.

¹⁰ Газ. «Известия», 29 вересня 1965 р.

¹¹ П. Ю. Шелест. Завдання Комуністичної партії України по виконанню рішень вересневого Пленуму ЦК КПРС, газ. «Радянська Україна», 20 жовтня 1965 р.

¹² Там же.

практику підготовки і проведення робітничих зборів на Дарницькому вагоноремонтному заводі»¹³.

Партійні комітети поширювали досвід і піднімали дійовість зборів трудящих. Бюро Комунарського райкому КП України (Луганська область) обговорювало на своєму засіданні постанову робітничих зборів шахти № 25 тресту «Комунарськвугілля»¹⁴. Бюро Сумського обкому КП України, вивчивши досвід проведення колгоспних зборів і сільських сходів у Сумському районі, схвалило його і рекомендувало поширювати в усіх районах області¹⁵.

Розгортанню дійової політичної агітації, поширенню передового виробничого досвіду на селі значною мірою сприяли Дні механізаторів, Дні буряководів, Дні тваринників, що близькі за своєю формою до зборів. У передовому колгоспі «Комуніст» Києво-Святошинського району один з Днів тваринника так було проведено. Сюди з'їхалися близько 200 працівників ферм району, ознайомилися з методами праці доярок, свинарок і пташниць. Заслухавши й обговоривши доповідь секретаря райкому КП України І. З. Назаренка про підсумки роботи і завдання тваринників району, обмінялися досвідом. На закінчення переглянули звітний концерт колективів художньої самодіяльності району¹⁶.

Здобули широку популярність семінари, науково-теоретичні конференції. В м. Тульчині на Вінничині райком партії організував теоретичну конференцію на тему «Вересневий Пленум ЦК КПРС — новий етап у розвитку промисловості»¹⁷. На «Запоріжсталі» теоретичні конференції викликали такий інтерес робітників до наукових проблем, що на порядок денний постало питання про організацію Дня науки¹⁸. Конференції проводились на економічні та морально-етичні теми, за моральним кодексом будівника комунізму, як наприклад, «Людина людині — товариш, друг і брат» (с. Любомирка на Київщині)¹⁹.

З незмінним успіхом проходили усні журнали. На заводі «Укркабель» (м. Київ) уже десять років випускається журнал «Новини життя»²⁰. В коротких усних виступах агітатори, доповідачі, партійні й господарські керівники заводу інформують слухачів про найважливіші питання виробничо-економічного й політичного життя. Не забувались в м. Харкові та в Полтавській, Кіровоградській, Запорізькій і багатьох інших областях вечори запитань і відповідей. На агітпунктах Комінтернівського району м. Харькова під час виборів до місцевих Рад такі вечори проводили сформовані райкомом КП України агітгрупи, до кожної з яких входили товариші, найбільш компетентні в політичних, економічних питаннях і у справах культурно-побутового обслуговування населення, очолювали їх секретарі райкому партії, завідуючий відділом пропаганди і агітації та голова райвиконкому²¹.

Вечори запитань і відповідей, що дозволяють всебічно й оперативно виявити настрої й запити мас, дають можливість провести водночас певне соціологічне дослідження і зробити практичні висновки. Комінтернівський райком, проаналізувавши 78 запитань, що були зада-

¹³ Поточний архів УРРПС, протоколи президії за 1963 р.

¹⁴ Журн. «Партийная жизнь», 1965, № 22, стор. 79.

¹⁵ Журн. «Комуніст України», 1963, № 8, стор. 85.

¹⁶ Поточний архів Києво-Святошинського РК КП України, матеріали відділу пропаганди і агітації за 1963 р.

¹⁷ Газ. «Правда України», 4 листопада 1965 р.

¹⁸ Газ. «Правда України», 25 лютого 1965 р.

¹⁹ Газ. «Колгоспне село», 17 березня 1964 р.

²⁰ Поточний архів Шевченківського райкому КП України, матеріали відділу пропаганди і агітації за 1965 р.

²¹ Газ. «Радянська Україна», 13 лютого 1965 р.

ні агітгрупі в одному з цехів підприємства транспортного машинобудування, зробив корисні висновки щодо поліпшення партійно-політичної роботи на заводі²².

«Мало зборів і мітингів — вказував В. І. Ленін, — потрібна особиста агітація... Кожний вільний день, кожна вільна година свідомого робітника й робітниця повинні бути використані на особисту агітацію»²³.

Виходячи з цього ленінського положення і вимог ЦК КПРС, партійні організації України прагнули основою політико-виховної, агітаційної роботи зробити методи індивідуального впливу, повсякденні індивідуальні та групові бесіди агітаторів. Форми цих бесід, як видно на прикладах Києва, Луганської, Житомирської та Львівської областей, були різні, але всі вони дозволяли постійно й ефективно впливати на людину як на виробництві, так і за місцем її проживання, в сім'ї. У Києві під час підготовки виборів до місцевих Рад, що відбулись на початку 1965 р., для посилення масово-політичної роботи серед населення створено 597 агітпунктів²⁴. Понад 41 тис. агітаторів проводили бесіди на агітпунктах та розповідали в родинях виборцям про Конституцію СРСР, діяльність Рад, внутрішню і зовнішню політику партії та уряду. В містах і селах Луганської області засвітились у ті дні вогні 1400 агітпунктів²⁵. Збільшилась, особливо в сільській місцевості, після останніх виборів кількість постійно діючих агітпунктів. Там, де не було відповідних приміщень, вони розміщувались у хатах трудящих (Агітхати, Домашні агітпункти). В с. Семени Овруцького району на Житомирщині в хату завідуючого фермою комуніста М. Черватюка завжди йшли люди. Привітний господар як агітатор в бесідах з односільчанами пов'язував колгоспні справи з подіями всередині країни і за кордоном. До послуг відвідувачів завжди газети і журнали, книжкові новинки пересувного пункту сільської бібліотеки, що організувала дочка агітатора — одинадятикласниця комсомолка Ніна. У дворі цього своєрідного клубу-агітпункту влітку демонструвались кінофільми²⁶.

В с. Гола Пристань на Херсонщині склалась традиція збиратись «на вогник» до колгоспника С. С. Купчини, власника телевізора. Тут частими гостями стали член партбюро агроном В. В. Кирилов, а також голова правління Ю. Т. Вихор. Хати з телевізорами в селах цього району перетворились на своєрідні будинки політичної агітації, тут завжди чергували агітатори-комуністи та керівники колгоспу²⁷.

Домоглись поліпшення масово-політичної роботи серед трудящих за місцем проживання у віддалених селах та на хуторах парторганізації районів Львівської області — Пустомитівського, Городоцького, Бродівського, Стрийського. Понад 150 «домашніх» агітпунктів виникло в дрібних населених пунктах цих районів²⁸. Агітатори там користуються загальним довір'ям і любов'ю.

У згадуваному вже Голопристанському, а також Скадовському, Цюрупинському, Новокаховському районах на Херсонщині в літній період колгоспників у полі обслуговують агітмашини райкомів КП України. З агітмашиною Голопристанського райкому їздили члени товариства «Знання» Г. Товкач, юрист В. Маршалов, завідуючий кабінетом

²² Газ. «Радянська Україна», 13 лютого 1965 р.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 283—284.

²⁴ Поточний архів Київського обкому КП України, матеріали відділу пропаганди і агітації за 1965 р.

²⁵ Газ. «Правда», 20 січня 1965 р.

²⁶ Газ. «Правда України», 4 квітня 1965 р.

²⁷ Газ. «Радянська Україна», 14 серпня 1964 р.

²⁸ Газ. «Колгоспне село», 14 червня 1963 р.

том політосвіти М. Лук'янченко, проводячи серед механізаторів та хліборобів бесіди, читаючи лекції, даючи консультації, організовуючи слухання записаних на магнітофон виступів передовиків сільського господарства. За півтора місяця жнив 1964 р. агітмашина побувала в десятих колгоспах і радгоспах²⁹.

На польових станах Миколаївської області парторганізації створили близько 800 агітбесідок, де вивішували план землекористування ланки, умови додаткової оплати праці, соціалістичні зобов'язання, листівки «Хто сьогодні попереду», плакати, графік чергувань агітаторів. Під час обідньої перерви тут можна було послухати політбесіду, почитати свіжі газети і журнали, сільськогосподарську літературу. Вишикли такі агітбесідки в Калинівському районі на Вінниччині. В цій області їх понад 1400³⁰. Майже всі вони мають транзисторні радіоприймачі.

В Івано-Франківській, Волинській областях на Закарпатті, Львівщині — після червеневого Пленуму ЦК КПРС з'явилася ще одна форма обслуговування колгоспників на збиранні врожаю — автоагітпоїзди. На кількох спеціально обладнаних машинах приїжджали в поле і на лісорозробки одночасно агітбригада, автоклуб передового досвіду, пересувний комбінат побутового обслуговування (перукар, фотограф, прийомщик замовлень від ательє і т. д.), автолавка з кухнею, санітарна машина з лікарем і медикаментами³¹.

В 1963 р. у Вінницькій області почав курсувати залізничний агітпоїзд. В ньому можна послухати цікаву лекцію, побути на концерті художньої самодіяльності, одержати юридичну консультацію, придбати костюм, поголитись, полагодити черевики, подивитись науково-популярний фільм, сфотографуватись. Ходить такий поїзд на дільниці Жмеринка — Могилів-Подільський і обслуговує залізничників віддалених станцій, а також хліборобів навколишніх колгоспів³².

Влітку агітаційно-масова робота в містах стала переноситись на агітмайдачки, що подібні до сільських агітбесідок. Їх в республіці понад 10 тисяч³³. Так, у м. Красний Луч (Луганська область) на 250 агітмайданчиках³⁴ і на 129 у Куйбишевському районі м. Донецька (тут ці агітмайданчики вперше зародилися) за участю секретарів парторганізацій, господарських і профспілкових керівників проводилися бесіди, вечори запитань та відповідей, диспути, перегляд кінофільмів. У Куйбишевському районі Донецький міськом КП України на семінарі-практикумі ознайомив секретарів партійних організацій міста з досвідом створення агітмайданчиків у дворах великих будинків і скверах та масово-політичною роботою на них. В м. Донецьку і області діє 1810 агітмайданчиків³⁵.

В місті Торез міцно ввійшли в життя такі нові форми агітаційно-масової роботи на агітмайданчиках, як виступи коментаторів, вуличні лекторії. Багатолюдні аудиторії на агітмайданчиках вулиць у селищах шахти ім. Лутугіна та ім. Клари Цеткін збирали огляди внутрішнього і зовнішнього життя, які робили коментатори Н. Молодих, В. Сизов, Л. Овсянников, А. Галько³⁶.

Агітатори і коментатори партійних організацій підприємств

²⁹ Газ. «Колгоспне село», 29 липня 1964 р.

³⁰ Журн. «Блокнот агітатора», 1965, № 9, стор. 10—12; газ. «Радянська Україна», 2 червня 1965 р.

³¹ Газ. «Радянська Україна», 25 серпня 1964 р. і 14 березня 1965 р.

³² Газ. «Известия», 24 вересня 1964 р.

³³ Поточний архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України за 1965 р.

³⁴ Газ. «Радянська Україна», 17 вересня 1964 р.

³⁵ Поточний архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України за 1965 р.

³⁶ Газ «Правда України», 4 вересня 1963 р.

Донецької області знайшли широке поле діяльності у робітничих поїздах. Наприклад, робітники Новокраматорського заводу, їдучи в поїзді додому, завжди привітно зустрічали агітатора М. К. Назаренка, майстра відділу технічного контролю, оскільки він щодня проводив дуже цікаві агітбесіди з своїми товаришами³⁷. Більшість таких поїздів радіофіковано і в них є література, газети, настільні ігри.

В м. Житомирі і Бердичеві жителі охоче стали відвідувати бесіди за круглим столом, організовані парторганізаціями домоуправлінь. Часто на них приходили керівники виконкому, міський прокурор, працівники суду, міськкому комсомолу і розмова тоді йшла про комунальні справи і торгівлю, виховання молоді, про все, що цікавило учасників цих бесід³⁸.

В Донецькій, Полтавській і Львівській областях широкого впровадження набули політичні інформациї в цехах, рільничих бригадах і на фермах. На Львівських підприємствах вони часто поєднуються з читкою та обговоренням статей газет «Правда», «Известия», «Радянська Україна».

В Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Харківській та інших областях стали приділяти більше уваги ідейно-виховним заходам у робітничих гуртожитках, особливо молодіжних. У гуртожитку молодих будівельників тресту «Донмашбуд» м. Краматорська кожний знаходив заняття по душі: проводились бесіди і політінформациї, працювали лекторії і гуртки художньої самодіяльності, секція клубу туристів, клуб цікавих зустрічей, влаштувались вечори поезії, зустрічі біля карти світу, шахові турніри і т. п. У гуртожитку «Донмашбуду» було створено раду гуртожитку, яка, крім вирішення побутових справ, займалась і організацією ідейно-виховних, культурно-освітніх заходів³⁹.

В січні 1965 р. було прийнято спільне рішення президії ВЦРПС і бюро ЦК ВЛКСМ «Про завдання профспілкових і комсомольських організацій по поліпшенню виховної роботи та побутових умов у молодіжних гуртожитках робітників і службовців»⁴⁰. Відповідні заходи виробили УРРПС і ЦК ЛКСМ України.

Виконуючи рішення ЦК КПРС з питань ідеологічної роботи, ЦК КП України і парторганізації республіки постійно займалися удосконаленням наочної агітації. ЦК КП України в затвердженій і розісланій в 1963 р. усім обкомам партії доповідній записці відділу пропаганди і агітації ЦК популяризував досвід наочної агітації в колгоспах Миргородського району на Полтавщині, де партійні організації подбали про високохудожній та ідейний зміст наочної агітації, цілеспрямованість, раціональне її розміщення там, де працюють люди. В колгоспі ім. Леніна були наочно розвітлені заходи матеріального стимулювання, що сприяло успішному проведенню весняної сівби і збирання врожаю. Широко в усіх колгоспах пропагувалися принципи морального кодексу будівника комунізму. Миргородці створили раду по наочній агітації, проводили семінари художників-оформлювачів⁴¹.

Значний досвід наочної агітації нагромадили партійні організації Київської, Полтавської і Донецької областей. Донбасівці використовув-

³⁷ Д. Білокологос. Ідейно-виховна робота партійної організації, К., 1963, стор. 35—38.

³⁸ Газ. «Правда України», 8 серпня 1965 р.

³⁹ Газ. «Робітнича газета», 25 лютого 1965 р.

⁴⁰ Газ. «Радянська Україна», 28 січня 1965 р.

⁴¹ Поточний архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України за 1963 р.

вали наочну агітацію для роз'яснення трудящим господарсько-економічних завдань, висвітлення на підприємствах ходу соцзмагання, поєднували наочну агітацію з запитамі виробничої естетики, а також з забудовою міст, робітничих селищ і населених пунктів⁴².

Здатність наочної агітації дійово впливати на почуття, свідомість особливо зросла тепер, коли партійні організації мають у своєму розпорядженні численні технічні засоби: світлові і радіогазети, фотовітрини, електрифіковані карти, озвучені стенди тощо.

Серед цих технічних засобів озвучений (розмовляючий) стенд — відносно ще новинка. Винахідливі агітатори і культарміїці с. Красносілка Крижопільського району на Вінниччині організували передачі «Говорить вечірня Красносілка», якими стенд славив героїв праці і перчив тих, хто забував про громадський обов'язок⁴³.

Після Пленуму КП України з питань ідеологічної роботи (липень 1963 р.) партійні організації стали краще поширювати і повніше використовувати в агітації пресу, зокрема 2366 друкованих газет, що видавалися в республіці тиражем понад 12 млн. примірників⁴⁴. Трудящим УРСР в 1965 р. листоноші доставляли щодня по 20,6 млн. примірників різних газет і журналів центральних та республіканських⁴⁵.

На підприємствах і в колгоспах великий авторитет здобула низова преса — стіннівки і друковані багатотиражки. В колгоспі ім. Семиренка Корсунь-Шевченківського району стінні газети рільничих і тракторних бригад, тваринницьких ферм привертали увагу читачів до всього кращого, що варто наслідувати, гостро критикували недоліки. Бюро Корсунь-Шевченківського райкому партії в грудні 1965 р. обговорило звіт секретаря партійної організації згаданої артілі тов. Гладкого про роботу з редакційними колегіями стінних газет. Сільські комуністи отримали рекомендації щодо дальшого підвищення ролі стінної преси в масово-політичній роботі, боротьби за здійснення рішень березневого Пленуму ЦК КПРС⁴⁶.

В масово-політичній роботі не притуплюється наступальний дух «Бойових листків», «Блискавок», бюлетенів змагання «Хто сьогодні попереду», сатиричних «Крокодилів», «Перців», «Іжаків», «Терниць» та ін. Популярні в Радомишльському районі на Житомирщині газети «Фотоатака»⁴⁷, а на шахтах Донбасу — сатиричні стіннівки «Звольте шліфуватись», «Натерикон»⁴⁸.

Величезна агітаційна роль у республіці належить понад 14 тис. радіовузлів та радіоприймачів, близько 8 млн. радіоточок, 26 тис. кіноустановок, 7 телевізійних центрів і 2,5 млн. телевізорів, з яких понад півмільйона — в селах⁴⁹.

У Фрунзенському районі Одеської області уже кілька років успішно працює на громадських засадах сільський радіолекторій з факультетами наукового атеїзму, педагогічним, медичним і комуністичного виховання⁵⁰. Поширені радіолекторії також у районах інших областей.

У м. Жданові в 1964 р. почав працювати перший в республіці пе-

⁴² Газ. «Правда», 14 червня 1965 р.

⁴³ Газ. «Колгоспне село», 24 вересня 1964 р.

⁴⁴ Журн. «Комуніст України», 1965, № 12, стор. 83.

⁴⁵ Поточний архів республіканського управління «Союздруку» за 1965 р.

⁴⁶ Газ. «Радянська Україна», 9 січня 1966 р.

⁴⁷ Газ. «Радянська Житомирщина», 2 вересня 1965 р.

⁴⁸ Газ. «Правда», 14 червня 1965 р.

⁴⁹ Журн. «Комуніст України», 1965, № 12, стор. 83; газ. «Радянська Україна», 7 травня 1965 р.

⁵⁰ Газ. «Радянська Україна», 7 вересня 1963 р.

ресувний панорамний кінотеатр⁵¹. А в Немирівському районі на Вінниччині того року польові стани і бригади колгоспників обслуговували уже 8 установок денного кіно⁵².

Дунаєвецькі кінофікатори Хмельницької області виступили в 1965 р. ініціаторами створення кіноагітпунктів, що демонстрували фільми про передовий досвід, кінохроніку з внутрішнього і міжнародного життя прямо в полі і на десятихатках в поєднанні з тематичними бесідами, доповідями⁵³. Інститут землеробства і тваринництва західних областей України обладнав агрозоотехнічний кінолекторій, з яким у колгоспи виїжджали вчені, пропагуючи наукові методи землеробства⁵⁴. Цю добру ініціативу підхопили науковці і спеціалісти сільського господарства Черкаської області. Наприклад, у Жашкові вони разом з кінофікаторами створили кіно клуб передового досвіду і досягнень сільськогосподарської науки, що за друге півріччя 1964 р. зробив близько 400 виїздів у колгоспи, на польові стани, в тракторні бригади і обслужив 30 тис. колгоспників⁵⁵.

Опорною базою масово-політичної роботи в 1963—1965 рр. були культурно-освітні заклади — клуби, будинки культури, бібліотеки, музеї і парки. Їм належить велика роль в розширенні сфери ідейного впливу партійних організацій. В. І. Ленін вказував: «в партійній роботі ми виробили свої навички широкого впливу на маси, але їх треба з'єднати з методами культурно-освітніми...»⁵⁶.

В республіці функціонує 27 тис. клубів і будинків культури, 27 тис. бібліотек, 60 театрів і понад 110 тис. колективів художньої самодіяльності. В ній бере участь близько 2 млн. чоловік. В містах і селах є 116 музеїв і понад 350 парків культури та відпочинку⁵⁷.

В роботі культосвітніх закладів дедалі більшого поширення набували громадські засади. На Україні лише в 1963 р. працювало 80 народних театрів, 1500 самодіяльних клубів і близько 6 тис. бібліотек, понад 400 музеїв, 300 самодіяльних кіностудій, багато заводських і колгоспних картинних галерей — «третьяковок» тощо⁵⁸.

Новим і цікавим явищем стали громадські клуби, особливо молодіжні («Батьківщина», «Данко», «Глобус» і ін.). На Ніжинському механічному заводі в молодіжному клубі «Прометей», яким керує рада з 15 комсомольців, юнаки і дівчата зустрічалися з старими комуністами, ветеранами революції і соціалістичного будівництва, героями громадянської і Великої Вітчизняної воєн. У програмі ради клубу цікаві розповіді з історії, естетики, мандрівки, тематичні вечори по принципах морального кодексу, виступи художньої самодіяльності⁵⁹.

Цікаву роботу проводили науково-атеїстичні клуби «Світоч» в Івано-Франківській області, в Одесі — Клуби інтернаціональної дружби. Значну діяльність по інтернаціональному вихованню трудящих у Львові проводив обласний Будинок дружби народів⁶⁰.

⁵¹ Газ. «Правда України», 7 вересня 1965 р.

⁵² Газ. «Радянська Україна», 20 грудня 1963 р.

⁵³ Газ. «Радянська Україна», 3 липня 1965 р.

⁵⁴ Газ. «Правда України», 7 квітня 1964 р.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 401.

⁵⁷ Журн. «Комуніст України», 1965, № 12, стор. 83; газ. «Радянська Україна», 22 лютого 1964 р.

⁵⁸ Поточний архів Міністерства культури УРСР за 1963 р.

⁵⁹ Газ. «Радянська Україна», 19 грудня 1965 р.

⁶⁰ Газ. «Правда», 16 грудня 1965 р.; «Радянська Україна», 12 лютого, 1965 р.

У промислових центрах республіки, зокрема в Дніпропетровській області, після вересневого Пленуму ЦК КПРС виникли перші «Ділові клуби економістів» і «Ради за круглим столом»⁶¹.

Вони створюються, як правило, при міськкомах і райкомах партії. В Києві ж «Діловий економічний клуб» діє при міському товаристві «Знання»⁶². Ці клуби і ради, їх правління організовували обговорення керівниками підприємств, господарських відомств теоретичних і практичних економічних проблем, пов'язаних з здійсненням реформи управління промисловим виробництвом.

Здобули популярність лекторії «Рішення вересневого Пленуму ЦК КПРС — в життя», що їх організовували товариство «Знання» і культосвітні установи Міністерства культури УРСР. Один з таких лекторіїв, до якого входили науковці і співробітники Держплану УРСР, працівники республіканських газет, бригади Укрконцерту, курсував по областях республіки на літаку «ІЛ-14». Відомий економіст професор І. Старовойтенко та інші члени лекторію проводили бесіди, читали лекції про накреслені партією заходи по удосконаленню планування і економічному стимулюванню розвитку промисловості. Після лекторів виступали артисти⁶³.

Великим успіхом у Донецькій області користувались пересувні лекторії «Біла карти світу», що знайомили з становищем у країнах Азії, Африки і Латинської Америки⁶⁴. Тільки за перше півріччя в 1965 р. в різних лекторіях і без лекторіїв товариством «Знання» УРСР прочитано 22 130 073 лекції⁶⁵.

Ніколи ще не було в республіці такого багатства форм активної участі громадськості у масово-політичній і культурно-виховній роботі, як в останні роки семиріччя. Заклик Снігурівців (Миколаївська область) «Багатство знань — віддай людям» підхопила вся сільська інтелігенція України. Ще більше лікарів, учителів, агрономів, зоотехніків стали агітаторами і пропагандистами, організаторами народних університетів, різних громадських консультацій⁶⁶.

В ідейному житті, політичній і культурно-виховній роботі республіки зросло значення народних університетів, 3746 яких охоплювали навчанням 650 тис. чоловік⁶⁷.

В масовій політичній і культосвітній роботі клубних закладів та бібліотек парторганізації усіх областей використовували тематичні вечори й бесіди. У 1965 р., наприклад, в с. Голубовичі та Чернігівщині відбувся вечір — «Що дасть колгоспу ім. Кірова здійснення рішень березневого Пленуму ЦК КПРС». Його проводили не працівники клубу і бібліотеки, як звичайно, а секретар парторганізації М. Ф. Вовк і голова правління артілі А. В. Родинченко. Людей на цей вечір прийшло не менше, ніж на звітно-виборчі збори⁶⁸.

Партійним організаціям західних областей України доводилося в політичній роботі враховувати особливості розвитку краю, де населення віками терпіло чужоземний гніт і отруювалось націоналістичною пропагандою. Тому, наприклад, у Козівському районі Тернопільської області часто відбувалися тематичні вечори: «Українські буржуазні націоналі-

⁶¹ Газ. «Радянська Україна», 4 грудня 1965 р.

⁶² «Робітнича газета», 26 листопада 1965 р.

⁶³ Газ. «Известия», 11 листопада 1965 р.

⁶⁴ Д. Білоколось. Виховувати людину комуністичних ідеалів, К., 1965, стор. 60.

⁶⁵ Газ. «Культура і життя», 23 грудня 1965 р.

⁶⁶ Газ. «Правда», 22 червня 1965 р.

⁶⁷ Поточний архів товариства «Знання» УРСР за 1965 р.

⁶⁸ Журн. «Блокнот агітатора», 1965 р., Спецвипуск, стор. 18.

сти — найлютіші вороги українського народу». На одному з них у с. Конохи про зрадницький шлях і злодіяння націоналістів розповідав завідувачий відділом пропаганди і агітації райкому КП України І. І. Брик. У виступах конюшанці говорили: «Ми не забули і не простимо запроданцям їхніх чорних справ»⁶⁹.

Глибокий слід у свідомості нашої молоді залишали тематичні бесіди і вечори: «Партія — наш керманіч», «Нам партія крила дала», «КПРС веде нас до комунізму», «Честь і шана людині праці». В колгоспі ім. Кірова Ковельського району Волинської області з великим інтересом слухали молоді колгоспники виступ свого голови, Героя Соціалістичної Праці О. С. Панасюка, колишнього члена КПЗУ, який розповів про боротьбу західно-українських комуністів за возз'єднання з Радянською Україною⁷⁰.

В своїй агітаційній, пропагандистській і освітній роботі заклади культури дедалі більше спираються на громадські ради. З допомогою останніх бібліотеки Чернівецької області добре організували читачькі конференції, Закарпатської — тематичні виставки літератури, а Житомирської — пересувні агітвітрини й бібліотечки та ін.⁷¹

Широка масова робота навколо книги сприяла тому, що в середньому по Україні 94% сімей користуються послугами бібліотек, а в областях Харківській, Полтавській, Тернопільській, Львівській, Чернівецькій — 98%. У 1964 р. в республіці було 14,5 млн. читачів⁷².

Незрівнянно зростає популярність колгоспних, районних та обласних агіткультбригад — гнучких, дохідливих і бойових форм політичної агітації серед населення та культурного обслуговування з широким використанням засобів мистецтв. Агіткультбригада Новоград-Волинського будинку культури на Житомирщині протягом 20 років існування зробила понад 1200 виступів⁷³. Регулярно вели політичну агітацію і обслуговували трудящих безпосередньо в полі понад 250 агіткультбригад Кіровоградської області, які дали в 1965 р. понад 4000 концертів⁷⁴.

Ряд нових форм масово-політичної і культосвітньої роботи виникли у боротьбі за міста і села зразкового порядку, ініціаторами якої є громадськість м. Севастополя⁷⁵. Це, зокрема, масовий рух за ліквідацію будь-яких громадських порушень, проведення «суботників» і «недільників» по озелененню населених пунктів. Змагання, наприклад, у Могилеві-Подільському за присвоєння міською Радою звання кращої вулиці, а кварталним комітетом — будинку зразкової чистоти з врученням червоного вимпела⁷⁶.

«Свято подвір'я» — таку назву дістали суботні вечори, що їх організовували жіночі ради будинкоуправлінь м. Івано-Франківська. На них велись цікаві розмови про бойові і трудові традиції тих, чийми іменами названі вулиці, підприємства, на яких працюють мешканці будинку⁷⁷.

В м. Бердянську на вулицях, що носять назву перших революціонерів міста — Шмідта, Горбенка, Винокуренка, Дюміна, Мазина, Шпі-

⁶⁹ Журн. «Блокнот агітатора», 1965, № 21, стор. 7—8.

⁷⁰ Газ. «Радянська Україна», 27 вересня 1963 р.

⁷¹ Газ. «Радянська Україна», 11 серпня 1964 р.

⁷² Газ. «Радянська Україна», 15 липня 1965 р.

⁷³ Поточний архів Управління культури Житомирського облвиконкому за 1965 р.

⁷⁴ Газ. «Правда України», 8 серпня 1965 р.

⁷⁵ В. Пашков. Силами громадськості, журн. «Комуніст України», 1963, № 3.

⁷⁶ Газ. «Радянська Україна», 22 квітня 1964 р.

⁷⁷ Газ. «Радянська Україна», 3 липня 1965 р.

тальної — в один з літніх недільних днів 1965 р. відбулися «Свята вулиць». Працівники краєзнавчого музею розповіли трудящим про славне минуле міста, життя і діяльність борців за щастя трудящих в Бердянську. В урочистому поході по вулицях взяли участь тисячі громадян⁷⁸.

У Львові до 20-річчя з дня перемоги над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні було організовано екскурсії молодих робітників, учнів і студентів на місця героїчних боїв. Немеркнучою славою вкрила себе 41-а стрілецька дивізія, яка прийняла під Равою-Руською перший удар гітлерівських полчищ 22 червня 1941 р. Щоб увічнити пам'ять героїв, молоді львів'яни вирішили зібрати матеріали про безсмертні подвиги воїнів 41-ї дивізії. Дізнавшись про це, член Президії Верховної Ради СРСР, двічі Герой Радянського Союзу С. М. Будьонний написав львівським ентузіастам: «Розпочато добру і благородну справу! Пам'ять про доблесних радянських патріотів повинна завжди жити в серцях народу»⁷⁹.

В кінці 1964 р. була прийнята постанова ЦК КПРС «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих»⁸⁰. Виконуючи її, а також розгортаючи підготовку до 50-річчя Великого Жовтня, парторганізації збільшили кількість народних самодіяльних музеїв до 458, а експозиції довели до сьогоднішнього дня. Частіше стали організовувати поїздки колективів трудящих у Київський і Львівський філіали Центрального музею В. І. Леніна. Історико-краєзнавчі музеї стали влаштовувати тематичні екскурсії — Дні революційних традицій. В Одесі, наприклад, ознайомлювали екскурсантів, молодь не тільки з героїчною історією міста, а також революційно-трудовами традиціями сіл області. Зокрема розповідали про перший у нашій країні колгосп комуністичної праці, де головою двічі Герой Соціалістичної праці М. А. Посмітний⁸¹.

При багатьох історико-краєзнавчих (Луганському, Хмельницькому, Івано-Франківському і ін.) музеях виникли ради ветеранів, які запрошували для виступів перед трудящими старих комуністів, героїв революції і Великої Вітчизняної війни. Ці ради організували виїзди своїх членів на агітмашинах у райони і села з пересувними виставками експозицій музею. В заводських музеях Київського «Арсеналу» та Харківського електромеханічного проводились ритуали посвячення молоді в звання радянського робітника. В народних сільських музеях Івано-Франківської, Черкаської та інших областей піонерські дружини приймали школярів у піонери і тут же вручали їм червоні галстуки⁸².

Міськкомі КП України і парторганізації підприємств у масово-політичній і культосвітній роботі поліпшували шефство міста над селом. Парторганізація Львівського телевізійного заводу, наприклад, взяла шефство над будівництвом культурних закладів у колгоспах «Дружба» та ім. Шевченка Бродівського району. Заводські лектори тут виступали з доповідями і лекціями, обладнали на тваринницьких фермах обох колгоспів червоні куточки. Справжнім святом серпа і молота став приїзд у села заводського ансамблю «Галичанка». Наладчики телевізійного заводу відремонтували телевізори і радіоприймачі в квартирах колгоспників, у клубах і червоних кутках⁸³.

⁷⁸ «Робітнича газета», 8 січня 1966 р.

⁷⁹ Газ. «Радянська Україна», 13 січня 1966 р.

⁸⁰ Журн. «Партийная жизнь», 1961, № 11, стор. 28.

⁸¹ Газ. «Правда Украины», 22 лютого 1964 р.

⁸² Там же.

⁸³ Газ. «Колгоспне село», 14 червня 1963 р.

Невичерпні можливості шефської допомоги парторганізацій міста в масово-політичній і культосвітній роботі на селі. В. І. Ленін у праці «Сторінки з щоденника» про таку шефську допомогу писав: «Тут основне політичне питання — у ставленні міста до села, питання, що має вирішальне значення для всієї нашої революції»⁸⁴. І вказував, що «ми можемо і повинні використати нашу владу на те, щоб дійсно зробити з міського робітника провідника комуністичних ідей в середовище сільського пролетаріату»⁸⁵. Ілліч бачив у шефській роботі «гігантське все-світньоісторичне культурне завдання»⁸⁶.

Луганський обком КП України після березневого Пленуму ЦК КПРС з метою шефської допомоги сільським парторганізаціям послав з міст 260 секретарів первинних партійних організацій промислових підприємств, будов і транспорту в колгоспи і радгоспи на 10 днів для поліпшення там масово-політичної роботи⁸⁷.

Комуністична партія України розвиває ленінську традицію особистого впливу і безпосередніх політичних виступів керівних кадрів у масах. Для роз'яснення рішень вересневого Пленуму ЦК КП України в вересні—грудні 1965 р. на підприємства, будови, в колгоспи і радгоспи виїздили члени Президії і секретарі ЦК КП України, члени Центрального Комітету, відповідальні працівники апаратів ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР, міністри і їх заступники, редактори газет і журналів, а в областях — секретарі і члени обкомів, міськкомів і райкомів КП України, працівники виконкомів — майже 6 тис. чоловік⁸⁸.

З доповідями і лекціями на актуальні політико-економічні теми виступали члени бюро Львівського обкому КП України, зокрема його перший секретар В. С. Куцевол. Він після вересневого Пленуму ЦК КПРС виступив також з статтями в «Робітничій газеті» — «Компас господарювання» і в журналі «Коммунист» — «Экономический план»⁸⁹. Рішення вересневого Пленуму ЦК КПРС переконливо і дійово роз'яснив гірникам шахти «Червоний партизан» тресту «Свердловськвугілля» перший секретар Луганського обкому партії В. В. Шевченко. Колектив цієї шахти виступив ініціатором змагання в республіці за економію і бережливість, за збільшення прибутків⁹⁰.

При всіх партійних комітетах КП України створені і працюють групи доповідачів, які проводять велику агітаційно-пропагандистську роботу в масах. Ім'я голови колгоспу ім. Кірова Калинівського району на Вінниччині М. С. Наборського як кращого агітатора і пропагандиста занесено на районну Дошку пошани⁹¹. Досвід політичної роботи в масах у поєднанні з організаторською нагромадили партійні і радянські працівники, керівники колгоспів та радгоспів Кагарлицького району Київської області⁹².

Найважливішою якістю політичної діяльності партійних, усіх інших керівників В. І. Ленін вважав «уміння підняти енергію, героїзм, ентузіазм мас, зосереджуючи революційно напружені зусилля на найважливішому черговому завданні»⁹³.

⁸⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 410.

⁸⁵ Там же.

⁸⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 411.

⁸⁷ Журн. «Комуніст України», 1965, № 11, стор. 56.

⁸⁸ П. Ю. Шелест. Завдання Комуністичної партії України по виконанню рішень вересневого Пленуму ЦК КПРС, газ. «Радянська Україна», 20 жовтня 1965 р.

⁸⁹ Журн. «Коммунист», 1965, № 11, «Робітничча газета», 12, 14 вересня 1965 р.

⁹⁰ Газ. «Правда», 28 грудня 1965 р.

⁹¹ Журн. «Комуніст України», 1965, № 6, стор. 49.

⁹² Газ. «Правда Украины», 18 вересня 1965 р.

⁹³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 118.

Як відомо, з весни 1918 р. за ініціативою Володимира Ілліча в Москві були введені регулярні (по п'ятницях) виступи на підприємствах керівних працівників партії і уряду. На Україні партійні організації більшості областей відновили ленінські п'ятниці. На Миколаївщині такі п'ятниці дали можливість організувати в колгоспах і на підприємствах народні читання про комунізм, на яких у 1963 р. виступило 250 керівних працівників області⁹⁴.

Керівні партійні і радянські кадри областей брали також особисту участь у заходах по вшануванню переможців змагання. У м. Луганську найвизначніші досягнення в праці вшановуються на центральній площі Героїв Вітчизняної війни. Крім луганців, сюди приїздили з усіх районів делегації трудящих. Одному з героїв праці надавалось право підняти Прапор трудової слави. Тут же трудовий колектив заносили до обласної Книги пошани⁹⁵. І теплі слова керівників обкому КП України, обласної Ради депутатів трудящих морально надихали на нові звершення усіх трудівників.

У Вінницькій, Полтавській та багатьох інших областях для вшанування передовиків виробництва використовувались у масово-політичній роботі такі форми: портретні галереї передовиків виробництва, присвоєння звань «Майстер золоті руки», «Почесний колгоспник» і т. п.⁹⁶

Партійні організації республіки підпорядкували всі форми агітаційно-масової, політичної роботи насамперед забезпеченню високої виробничої активності мас, розгортанню соціалістичного змагання. Це головна мета. ЦК КП України в листопаді 1965 р. схвалив ініціативу трудівників сільського господарства Маньківського району Черкаської області по розгортанню змагання за досягнення високої продуктивності сільськогосподарського виробництва і гідну зустріч ХХІІІ з'їзду КПРС⁹⁷. Колективи заводів «Укркабель», «Червоний екскаватор», Миронівського цукрозаводу та інших підприємств Київщини підтримали почин ленінградців і москвичів у змаганні за економію і бережливість⁹⁸. Поширенню цих змагань у переддень ХХІІІ з'їзду КПРС сприяла скликана ЦК КП України в листопаді 1965 р. нарада перших секретарів обкомів партії з питань організаційно-партійної і масово-політичної роботи⁹⁹.

ЦК КП України зобов'язав партійні організації, їх агітколлективи всемірно розвивати змагання серед трудящих міста і села, роз'яснювати їм переваги нової системи управління радянською промисловістю. Потрібно, — вчив ще В. І. Ленін, уміти вести агітацію, інакше підуть прахом плани народного господарства¹⁰⁰.

Агітколлективів у республіці за станом на перше серпня 1965 р. нараховувалось 47609, які об'єднували 1171681 агітатор. За фахом склад агітаторів такий: інженерно-технічних працівників промисловості, будівництва і транспорту — 203049; спеціалістів сільського господарства 75606, передовиків виробництва — 272842, учителів — 249903, лікарів — 60330¹⁰¹.

Партійні організації республіки, зокрема Донецької, Київської, Харківської, Вінницької і Львівської областей стали широко практику-

⁹⁴ Журн. «Комуніст України», 1965, № 1, стор. 69—71.

⁹⁵ Журн. «Партійная жизнь», 1965, № 23, стор. 12—13.

⁹⁶ Газ. «Сільські вісті», 21 листопада 1965 р.

⁹⁷ Газ. «Київська правда», 18 грудня 1965 р.

⁹⁸ Газ. «Радянська Україна», 19 листопада 1965 р.

⁹⁹ Поточний архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України за 1965 р.

¹⁰⁰ В. І. Ленін. Полное собрание сочинений т. 42, стор. 83.

¹⁰¹ Там же.

вати спеціалізацію агітаторів, внаслідок чого 161274 агітатори стали пропагандистами передового досвіду в промисловості, будівництві і транспорті; 122273 — пропагандистами передового досвіду у сільському господарстві; 450700 — агітаторами з питань зовнішньої і внутрішньої політики КПРС; 87704 — з питань науково-атеїстичної пропаганди ¹⁰².

Первинні парторганізації, райкоми і обкоми КП України, враховуючи якісні зміни в структурі агітколективів і в складі агітаторів знайшли ряд нових форм керівництва агітмасовою роботою. Менше тепер скликають на інструктажі зразу всіх агітаторів, а більше — за профілем: міжнародників, атеїстів і т. п. З керівниками агітколективів Волинський обком систематично проводить обласні семінари, а Сумський — методичні конференції ¹⁰³. У м. Жданові, у Кіровському і Куйбишевському районах м. Донецька агітатори і керівники агітколективів теоретичну й методичну допомогу одержують від Будинків політичної агітації, що почали нині створюватись і в окремих селах ¹⁰⁴.

Серед агітаторів-виробничників у 1965 р. не мали середньої освіти 22851 чоловік, або 19,4% (в 1963 р. — 18%). Для підвищення їх майстерності й теоретичного рівня були створені в республіці 1439 шкіл агітаторів ¹⁰⁵.

Партійні організації республіки краще стали узагальнювати і поширювати досвід масово-політичної роботи. Так, Миколаївський обком КП України в 1964 р. обговорював на засіданні бюро стан масово-політичної роботи у колгоспі ім. XXII партз'їзду. Доповідь секретаря первинної парторганізації цього колгоспу тов. Скрипника — про позитивний досвід роботи з людьми — була розіслана в усі первинні парторганізації області ¹⁰⁶.

Відділ пропаганди і агітації Черкаського обкому КП України разом з облвиконкомом та облпрофрадою організував огляд наочної агітації, а також святкового оформлення населених пунктів до 50-річчя Великого Жовтня ¹⁰⁷. В Донецькій, Закарпатській, Полтавській і багатьох інших областях створені і працюють школи художнього оформлення наочної агітації — їх у республіці 79 ¹⁰⁸.

З досвіду КП України видно, що наша партія забезпечила після XXII з'їзду і червневого (1963 р.) Пленуму ЦК КПРС розвиток дійової за змістом і гнучкої за формами системи масово-політичної роботи. В керівництві нею партія спирається на ленінські принципи, в дотриманні яких криється сила впливу на маси.

¹⁰² Журн. «Блокнот агітатора», 1965 р., № 11, стор. 6—7.

¹⁰³ Там же.

¹⁰⁴ «Робітнича газета», 16 липня 1965 р.

¹⁰⁵ Поточний архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України за 1965 р.

¹⁰⁶ Газ. «Правда України», 5 липня 1965 р.

¹⁰⁷ Газ. «Радянська Україна», 16 грудня 1965 р.

¹⁰⁸ Поточний архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України за 1965 р.

Г. В. КУЗОВКОВ

**ТОВАРИСТВО «ЗНАННЯ» УРСР
НАПЕРЕДОДНІ ХХІІІ З'ЇЗДУ КПРС**

Творчість мас, їх трудова і політична активність в усіх сферах суспільного життя великою мірою залежать від виховної роботи.

Партія вчить, що наші досягнення будуть тим більшими, чим вищою стане свідомість радянських людей. Ось чому, розгортаючи боротьбу за створення матеріально-технічної бази комунізму, партія одночасно посилює ідейний вплив на маси.

Озброєння мільйонів трудівників міста і села сучасними науковими знаннями, їх комуністичне виховання — головне в діяльності товариства «Знання». Сотні тисяч членів цієї масової добровільної організації роблять важливу справу, постійно і безкорисливо несуть знання народів і тим самим допомагають партії у вихованні нової людини — будівника комунізму.

Товариство «Знання» Української РСР існує вже понад 18 років. В його складі — 400 тис. учених, фахівців усіх галузей народного господарства і культури, передовиків і новаторів виробництва.

Щодня активісти Товариства зустрічаються з трудящими в цехах заводів і фабрик, у бригадах і на фермах колгоспів, в клубах та будинках культури. Їх виступи кожного дня збирають більше ніж півмільйонну аудиторію слухачів.

Діяльність Товариства дістала широке народне визнання. Цим пояснюється, зокрема, велика повага до нього з боку інших масових громадських об'єднань інтелігенції. Досить сказати, що колективними членами товариства «Знання» є 35 наукових та науково-технічних товариств, а також творчі спілки письменників, композиторів і працівників кінематографії.

Найбільш плідними в роботі Товариства були останні роки, коли наша партія, рішуче відкинувши ідеологію і практику культу особи, суб'єктивізм та волюнтаризм у політиці, створила в країні атмосферу широкої, справді революційної творчості, звільнила громадську і наукову думку від пут догматизму й начотництва. Ця атмосфера позитивно вплинула на піднесення якості лекційної пропаганди.

Період, що минув після ХХІІ з'їзду партії, характерний дальшим зростанням ролі товариства «Знання» в ідейному і культурному житті країни. Об'єктивною основою цього є невпинний розвиток науки, зростання її ролі у створенні нових суспільних форм, у техніці й виробництві, в прогресі культури.

Не можна уявити активного і свідомого будівника комунізму без знання закономірностей суспільного розвитку, без глибокого оволодіння марксистсько-ленінським світоглядом. Так само не можна бути на рівні вимог сучасного виробництва без постійного поповнення запасу спеціальних знань у галузі науки і техніки. Ось чому радянські люди тягнуться до знань, до скарбниці духовних багатств. І робітника, і колгоспника, і службовця цікавлять не лише проблеми, пов'язані з їх фахом, але й багато того нового, що відкриває нині наука, що дають техніка, література й мистецтво. Природним є їх бажання йти в ногу з часом,

бути на висоті вимог нашого суспільства. Потяг до знань — яскрава ознака нашого часу, явище масове, невіддільне від боротьби за комунізм.

В цих умовах народна інтелігенція Радянської України, об'єднана в нашому Товаристві під девізом «Знання — народові», робить все для того, щоб виконати почесну роль помічника партії в поширенні гуманітарних, природничих та техніко-економічних знань.

Для пропаганди знань у галузі історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії, наукового комунізму, політичної економії, міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР організації Товариства використовують різноманітні форми: публічні й циклові лекції, ленінські читання, наукові читання про комунізм, тематичні вечори, семінари і науково-теоретичні конференції, вечори інтернаціональної дружби, молодіжні диспути та ін. Головний зміст цих заходів — глибоке висвітлення закопомірностей становлення комуністичної формації, шляхів створення матеріально-технічної бази комунізму та інших проблем, зв'язаних з переходом від соціалізму до комунізму. Велика увага приділяється також пропаганді актуальних питань сучасного світового суспільного розвитку, боротьби за єдність світового комуністичного руху.

Могутньою зброєю в комуністичному вихованні трудящих, особливо молоді, є історія нашої Батьківщини. Кожна радянська людина повинна знати героїчні сторінки боротьби за незалежність нашої країни, боротьби робітників і селян за своє право будувати комуністичне суспільство. Виходячи з цього, Товариство «Знання» приділяє велику увагу пропаганді історичних знань, підпорядковуючи її справі виховання трудящих в дусі радянського патріотизму, дружби народів та соціалістичного інтернаціоналізму.

Широко були відзначені такі славні ювілеї, як 20-річчя перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні, 60-річчя II з'їзду партії, 45-річчя Комуністичної партії України, 25-річчя возз'єднання українських земель у єдиній Українській радянській соціалістичній державі.

Значне місце в пропагандистській діяльності Товариства займали лекції, доповіді, бесіди, присвячені життю і діяльності В. І. Леніна, славним революційним традиціям робітничого класу і його авангарду — Комуністичної партії Радянського Союзу. До виступів перед трудящими широко залучались ветерани партії, представники старої гвардії комуністів тт. В. Я. Бабко, М. В. Болошов, В. М. Федоров, М. І. Мельник, О. С. Неволін, О. П. Пирогов та багато інших.

Проте в пропаганді суспільних наук мають місце істотні недоліки. Зосереджуючи увагу на популяризації заходів партії і уряду в економічному будівництві, наші лектори ще слабо висвітлюють історичний досвід партії і народу. Це пояснюється помилковим уявленням про актуальність тематики, нерозумінням того, що актуальність історичних проблем визначається не лише хронологічною близькістю їх до наших днів, а насамперед тим, як вони допомагають усвідомити історичний досвід партії, суть її діяльності на сучасному етапі. Мало місце послаблення уваги до пропаганди теоретичної спадщини В. І. Леніна, недостатньо проводилось лекцій, присвячених окремим творам класиків марксизму-ленінізму.

Готуючись до XXIII з'їзду партії, організації товариства «Знання» зосереджують увагу на посиленні пропаганди творів Маркса, Енгельса, Леніна, ленінської спадщини з метою подання допомоги трудящим в оволодінні основами марксизму-ленінізму, роз'яснення історичного досвіду боротьби партії за перемогу соціалізму і будівництво комунізму.

Лектори-історики все активніше розгортають пропаганду назустріч

славному ювілею — 50-річчю Радянської влади. У своїх виступах перед трудящими вони показують велике історичне значення Жовтневої соціалістичної революції, її могутній вплив на хід світового суспільного розвитку, боротьбу поневолених у минулому народів за національне визволення і соціалізм, узагальнюють досягнення радянського народу за роки Радянської влади.

Лектори-філософи вважають своїм обов'язком глибоко розкривати механізм дії об'єктивних законів суспільного розвитку, показувати взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних факторів, специфічний характер протиріч у соціалістичному суспільстві, шляхи і методи їх подолання. Все більшого значення набувають питання теорії пізнання, філософського осмислення нових наукових досягнень, широка пропаганда філософських проблем сучасного природознавства.

Рішення березневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС викликали серед мільйонів робітників, колгоспників, інтелігенції великий інтерес до вивчення економічної теорії та економіки окремих галузей народного господарства. Останнім часом у Києві, Львові, Дніпропетровську, Донецьку, Одесі та в багатьох інших містах республіки створено вищі економічні школи, громадські інститути і різноманітні курси для керівних працівників партійних, державних і господарських органів, інженерів, плановиків, бухгалтерів та економістів промислових підприємств, будівництва і транспорту. В багатьох обласних центрах відкрито очні й заочні консультаційні пункти по вивченню матеріалів вересневого Пленуму ЦК КПРС для спеціалістів різних галузей народного господарства.

У цій великій роботі по озброєнню економічними знаннями керівних кадрів і широких мас трудящих активну допомогу партійним організаціям подають республіканські, обласні, міські й районні економічні ради та секції нашого Товариства. Вони поєднують цю діяльність з запровадженням таких випробуваних форм пропаганди, як публічні лекції, популярні економічні лекторії, «Дні економічної науки» на підприємствах, в колгоспах і радгоспах, «Ділові клуби економістів», вечори запитань і відповідей, науково-виробничі та економічні конференції та ін.

Останній Пленум правління республіканського Товариства, що відбувся у грудні минулого року, націлив організації товариства «Знання» на створення науково обґрунтованої системи пропаганди серед трудящих економічних знань як теоретичних, так і прикладних.

Головна увага зосереджується на таких проблемах, як зміст і характер дії об'єктивних законів соціалізму, шляхи і методи створення матеріально-технічної бази комунізму, закономірності поступового переростання соціалістичних виробничих відносин у комуністичні; підвищення ефективності суспільного виробництва, збільшення капітальних вкладень і основних виробничих фондів; зміцнення соціалістичного господарського розрахунку; розвиток світової соціалістичної системи господарства, форми і методи економічного співробітництва соціалістичних країн на базі міжнародного поділу праці; економічні проблеми сучасного державно-монополістичного капіталізму і країн, що розвиваються; критика буржуазних, реформістських, ревізіоністських і догматичних концепцій в економічній теорії; хід і перспективи економічного змагання двох світових суспільних систем тощо.

Поширення конкретно-економічних знань є складовою частиною виробничої пропаганди, яка охоплює широке коло питань розвитку промисловості, транспорту, будівництва та сільського господарства. В складі товариства «Знання» налічується 55 тис. інженерів, техніків, кращих робітників, керівників підприємств та будов і понад 40 тис. агрономів,

зоотехніків, механізаторів, директорів радгоспів, голів колгоспів, передовиків сільського господарства, які за допомогою вчених ведуть широку науково-технічну та сільськогосподарську пропаганду.

Після XXII з'їзду партії діяльність Товариства була спрямована на глибоке висвітлення науково-технічних проблем, зокрема електрифікації і хімізації народного господарства, застосування нових матеріалів, впровадження комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів, використання радіоелектроніки і електронно-обчислювальної техніки, підвищення технічного рівня і якості виробів, впровадження найбільш ефективних методів організації праці.

Провідні питання сільськогосподарської пропаганди — це збільшення виробництва сільськогосподарської продукції; високопродуктивне використання техніки; активне впровадження передового досвіду в усі господарства, бригади і ферми; послідовне здійснення принципу матеріальної зацікавленості колгоспників і робітників радгоспів у результатах своєї праці.

Комуністична партія приділяє величезну увагу дальшому прогресу природничих наук, які вивчають закономірності розвитку живої і неживої природи, будову різних форм матерії, створюють наукові основи нової техніки. Розвиваючи вчення Маркса і Леніна про роль науки в будівництві нового суспільства, Комуністична партія висуває як програмне положення тезу про те, що «наука стане в повній мірі безпосередньо продуктивною силою»¹, покликаною допомогти в побудові комунізму. «Дальші перспективи прогресу науки і техніки, — записано в Програмі партії, — визначаються в цинішній період насамперед досягненнями **провідних галузей природознавства**. Високий рівень розвитку **математики, фізики, хімії, біології** — необхідна умова піднесення ефективності технічних, медичних, сільськогосподарських та інших наук»².

Завдання перетворення науки в безпосередньо продуктивну силу обумовлює необхідність широкої пропаганди природничо-наукових знань. Видатні досягнення і відкриття фізики, хімії, математики, біології, медицини, геології сприяють прискореному розвитку продуктивних сил країни, зростанню суспільного багатства, підвищенню народного добробуту. Досить сказати, що накреслене Програмою партії гігантське збільшення обсягу промислового виробництва буде на дев'ять десятих досягнуто завдяки підвищенню продуктивності праці, яке в свою чергу на 75% залежить від впровадження наукових досягнень.

Не можна забувати також і величезного значення природничих наук у формуванні матеріалістичного світогляду. Конкретні і точні знання про походження і розвиток нашої планети, про дійсні причини багатьох явищ, які раніше здавались загадковими, про активний вплив людини на природні процеси — все це дає наукові основи для формування матеріалістичного світогляду, вибиває ґрунт з-під релігійних передсудів та забобонів.

Цим і пояснюється особлива увага організацій Товариства до пропаганди природничо-наукових знань, обсяг якої за останні чотири роки збільшився вдвоє, підвищилась її якість. Отже, в цій справі вже досягнуто певних успіхів.

Окремо слід сказати про форми наукової пропаганди. Серед них основною була і лишається лекційна пропаганда. Поряд з новими засобами ідеологічного впливу традиційна жива передача знань від лектора до мас повністю зберігає свою силу. Про це свідчить певпинне збіль-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 64.

² Там же, стор. 110.

шення кількості лекцій. Якщо в 1947 р., коли утворилося товариство «Знання» УРСР, його активісти прочитали лише 13 тис. лекцій, то в 1965 році їх було прочитано вже понад 4 мільйони. Проте окремі епізодичні лекції вже не задовольняють трудящих, оскільки вони не дають системи знань, без чого неможливе засвоєння досягнень сучасної науки. Тому не випадково з кожним роком все більшої популярності набувають такі організовані форми поширення знань, як цикли лекцій, популярні лекторії, наукові читання, народні університети.

Наша країна домоглась чудових результатів в освіті народу. Проте наука розвивається так швидко, що тепер не лише важко, але просто неможливо довгий час задовольнитися запасом знань,— набутих у вищій і, тим більше, у середній школі. Кожний трудівник повинен постійно поповнювати знання не лише за своїм фахом, а й у суміжних галузях, бо в наш час розвиток наук визначається їх взаємним збагаченням.

Розв'язання історичного завдання — підняти культурно-технічний рівень робітників і селян до рівня інтелігенції, усунути в основному істотні відмінності між розумовою і фізичною працею — вимагає поставити на перший план роботу з тими категоріями трудящих, які з різних причин не здобули достатньої освіти. Без засвоєння основ наук вони не зможуть оволодіти сучасною технікою.

Великого значення набуває також подання допомоги спеціалістам різних профей з метою задовольнити їх бажання завжди бути на рівні сучасних наукових досягнень. Не менш важливим є й обмін інформацією між спеціалістами суміжних галузей науки.

Інженери, кваліфіковані робітники, люди, зв'язані з новими галузями виробництва, де вони впроваджують найновіші досягнення науки, цікавляться змістом і методами кожної наукової дисципліни не менше, ніж вчені-фахівці інших дисциплін. Всіх їх об'єднує інтерес до загальних проблем, загальних методів, що знайшли застосування, наприклад, у фізиці, але можуть використовуватись також в хімії, біології і т. ін.

Особливо цікавлять усіх перспективи науки. Мабуть, саме тому величезний інтерес викликали тематичні вечори з циклу «У лабораторіях вчених», розпочаті в Києві наприкінці 1964 р. У лекційних залах Жовтневого палацу культури, Будинку вчених, Будинку вчителя та інших масових аудиторіях товариство «Знання» регулярно організовує групові виступи провідних учених — природознавців з академічних інститутів фізики, математики, кібернетики, геронтології, а також з Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Це, по суті, творчі звіти учених, де порушуються перспективні питання тієї чи іншої науки. На деякі лекції з питань науки, що їх проводить Центральний лекторій обласної харківської організації товариства «Знання», вже за тиждень не можна придбати квитків. Це, зокрема, можна сказати про цикл лекцій з теорії відносності, який на прохання трудящих довелося повторити.

У Харкові, Києві, Донецьку з великим успіхом проходили цикли лекцій «Математичний апарат інженера», у Дніпропетровську — «Дні науки на виробництві», в Одесі — «Математика — робітникові». Те ж саме відбувається в інших наукових центрах республіки.

Можливо, це — початок дуже хорошої справи. Ми не повинні у пропаганді обмежуватись лише викладом відомих істин. Треба привертати увагу мільйонів людей до актуальних, але ще не розв'язаних наукових проблем. У цьому — властива радянському ладу справжня демократизація науки, невіддільна від її постійної практичної спрямованості. Зрозуміло, що це аж ніяк не може відсувати на останній план злободенне завдання широкої пропаганди здійснених наукових відкриттів з метою їх найскорішого впровадження у виробництво.

Не секрет, що між науковим відкриттям і його впровадженням у виробництво часто проходить багато часу. І справа тут не лише в неоперативності або консерватизмі господарських керівників. Багато залежить від вчасної і кваліфікованої пропаганди нових відкриттів серед колективів саме тих підприємств, які мають їх впроваджувати. Товариство «Знання» чимало робить саме у цій справі, організуючи виступи учених на підприємствах, створюючи сприятливі умови для використання наукових досягнень.

Коли це стає повсякденною справою мільйонів людей, особливого значення набувають питання самоосвіти трудящих. Комуністична партія завжди приділяла велику увагу самоосвіті як основному, найбільш ефективному методу оволодіння марксизмом-ленінізмом. Цей метод цілком виправдовує себе не лише в політичній освіті.

Період між XXII і XXIII з'їздами партії характерний бурхливим розвитком народних університетів, в роботі яких товариство «Знання» бере найактивнішу участь. Масовий рух за народні університети — явище цілком сучасне, типове для періоду розгорнутого будівництва комунізму в нашій країні. Народжені народною ініціативою, створені на громадських засадах, ці освітні заклади здобули загальне визнання. Сотні тисяч робітників, колгоспників, представників інтелігенції з щирою вдячністю говорять про те, яким джерелом знань, культури, практичного досвіду стали для них народні університети.

Тепер у Радянському Союзі їх нараховується близько 16 тис., а кількість слухачів досягла майже 4 млн. чоловік. У 1964/65 навчальному році тільки на Україні працювало 3746 таких університетів з 650 тис. слухачів.

Одним з кращих на Україні є Київський народний університет технічного прогресу і передових методів праці, який очолює член-кореспондент АН УРСР Г. В. Самсонов. На 14 факультетах цього закладу навчається 5 тис. чоловік — робітників, техніків та інженерів київських підприємств. Вони вивчають політику партії в справі технічного прогресу, набувають знань у галузі механізації і автоматизації виробничих процесів, знайомляться з найновішими конструкціями машин, механізмів. Перед слухачами регулярно виступають новатори виробництва, конструктори. Громадський актив і педагогічний колектив університету нараховує понад 150 чоловік, з них — 70 академіків, докторів і кандидатів наук. Рада університету постійно підтримує контакт з слухачами. За їх пропозиціями до програм занять включаються нові актуальні теми. В учбовому процесі широко використовуються науково-популярні кінофільми, діафільми, таблиці, діаграми та інші наочні посібники. Проводяться екскурсії на передові підприємства і будови, в лабораторії науково-дослідних інститутів. Слухачі беруть участь у семінарах, виконують лабораторні роботи, пишуть реферати. Для подання допомоги тим, хто виявив здібності до наукової роботи, при факультетах створені консультаційні групи з числа провідних учених. Уся ця величезна робота проводиться виключно на громадських засадах.

Цікавий і повчальний досвід нагромадив перший в країні завод — народний університет, створений шість років тому на Донецькому металургійному заводі. Спочатку тут навчалось 700 інженерів і техніків. Згодом контингент слухачів значно зріс за рахунок робітників. Тепер на 14 факультетах університету навчається 4 тис. чоловік. При основних факультетах створені філіали, учбові групи, а на їх базі — школи комуністичної праці. Поряд з лекціями проводяться семінари, практичні заняття, екскурсії на споріднені підприємства та ін.

Навчання в університеті сприяє розвитку серед слухачів руху ра-

ціоналізаторів і винахідників, підвищенню загальноосвітнього і професійного рівня. За роки семирічки продуктивність праці на заводі щороку підвищувалась у середньому на 6,5%. Ще в 1958 р. завод одержував дотацію, а тепер став рентабельним підприємством. У цьому — немалий вклад університету технічного прогресу.

Заслуженим авторитетом серед робітників, інженерів і техніків користуються також подібні університети на харківському електромеханічному та турбінному заводах, на Лисичанському хімічному комбінаті, Херсонському бавовняному комбінаті, при тресті «Миколаївпромбуд» та ін.

У республіці створено близько 300 народних університетів сільськогосподарських знань. Вони є прекрасною формою пропаганди досягнень сільськогосподарської науки і передового досвіду, підвищення теоретичної і практичної підготовки агрономів, зоотехніків, механізаторів, бригадирів, ланкових, а також рядових колгоспників, робітників радгоспів.

Візьмемо, наприклад, сільськогосподарський університет Щорсівського району на Чернігівщині, очолюваний першим секретарем райкому партії М. Т. Лукашовим. На його трьох факультетах (рослинництва, тваринництва, економіки) навчається, по суті, весь партійно-господарський актив району (460 чол.). В роботі цього закладу досягнуто плідного співробітництва людей науки і практики. Лекції тут читають учені з Української сільськогосподарської академії, науково-дослідного Інституту економіки й організації сільськогосподарського виробництва, а практичні заняття проводять місцеві спеціалісти.

За останній час створено чимало народних університетів природничо-наукових знань, особливо в таких областях, як Тернопільська, Херсонська, Черкаська, Харківська, Донецька, Закарпатська, Одеська, Дніпропетровська та Чернівецька. В сільській місцевості вони проводять корисну роботу по підвищенню загальноосвітнього рівня трудящих, а в містах — по широкому ознайомленню слухачів з сучасними досягненнями хімії, фізики, математики, астрономії, геології та інших природничих наук.

Трудящі республіки охоче відвідують народні університети здоров'я, довголіття, санітарної культури. Чимало їх створено у Луганській, Чернівецькій, Київській, Харківській, Волинській, Дніпропетровській, Кримській та Тернопільській областях.

Найбільшого поширення на Україні набули народні університети педагогічних знань. Їх нараховується понад тисячу. З року в рік удосконалюються організаційні форми, виробляється певна методика, до системи педагогічного навчання залучаються не лише батьківський актив та громадськість, але й працівники масової і спеціальної школи, дитячих закладів, всі ті, хто потребує систематичного вивчення основ педагогіки, підвищення педагогічної культури, майстерності вихователів.

Можна навести чимало прикладів хорошої роботи народних університетів культури, де трудящі вивчають питання марксистсько-ленінської естетики, літератури і мистецтва, зустрічаються з письменниками, артистами, композиторами, художниками.

Змістовним і цікавим є курс навчання у Миколаївському дворічному університеті художнього виховання. На його трьох факультетах — 425 слухачів. Двічі на місяць проводяться загальноуніверситетські заняття і один раз — заняття на факультетах. Крім лекцій, влаштовуються концерти, організуються усні журнали, зустрічі з діячами культури, колективні відвідування спектаклів у студії Будинку культури будівельників, а також музеїв. Університет дав вже чотири випуски. Близько 400 його слухачів підвищили свій культурний рівень, здобули цікаві гро-

мадські професії — методистів художньої самодіяльності, лекторів-пропагандистів літератури і мистецтва та ін.

У республіці зростає кількість народних університетів суспільно-політичного напрямку, особливо міжнародних, правових і атеїстичних знань. Напередодні ХХІІ з'їзду КПРС у Києві і Львові розпочали роботу перші університети міжнародних відносин. Тепер їх на Україні вже 41.

Значно більше створено університетів правових знань, серед яких кращими є міські Київський та Севастопольський. Їх слухачі — кращі представники радянської громадськості: депутати місцевих Рад, члени товариських судів і народні засідателі, активісти добровільних народних дружин, органів народного контролю. Правова освіта сприяє їх державній і громадській діяльності. Не менш важливою функцією цих університетів є загальне підвищення правової культури населення, активна пропаганда радянського законодавства серед трудівників міста й села.

Наведені приклади свідчать про те, що народні університети за останні роки зайняли важливе місце в системі ідеологічної роботи. Багато з них стали справжніми вогнищами культури. Все більше виявляється тенденція до перетворення народних університетів на опорні бази самоосвіти мільйонів трудящих міста і села.

Цілком зрозуміло, що товариство «Знання» як масова науково-освітня організація свою діяльність пов'язує з дальшим розвитком самоосвіти народу, в тому числі з такою високоорганізованою формою поширення наукових знань, якою є народні університети.

Минулого року, за ініціативою товариства «Знання» та інших державних і громадських організацій, було проведено Всесоюзний громадський огляд народних університетів. В підсумку його на Україні понад 250 цих закладів визнані кращими і удостоєні всесоюзних та республіканських дипломів і премій. Різними формами заохочення відзначені тисячі кращих організаторів, викладачів і слухачів.

Проте в процесі громадського огляду виявлені й серйозні недоліки у змісті та організації роботи народних університетів.

У чому вони полягають? Одним з істотних недоліків є те, що наявна мережа народних університетів не завжди відповідає дійсним запитам і інтересам трудящих. Недостатньо створено університетів суспільно-політичних знань, технічного прогресу, сільськогосподарської науки і передового досвіду. Існуючі заклади нерівномірно розподіляються по областях і районах. Інколи народними університетами називають звичайні цикли лекцій або різні форми клубної роботи, які не мають ні постійного складу слухачів, ні програм, ні відповідних кадрів. Це принижує саму ідею народних університетів як однієї з вищих форм пропаганди політичних і наукових знань серед трудящих.

Не завжди виявляється піклування про добір кваліфікованих викладачів, створення сталих педагогічних колективів, здатних налагодити методичну роботу, послідовність вивчення програмного матеріалу.

У багатьох народних університетах переважають пасивні форми навчання. Ще мало проводиться семінарів, практичних занять, диспутів та інших форм активної участі слухачів в учбовому процесі.

Найбільш серйозним недоліком у керівництві народними університетами є недостатня увага до змісту занять, слабкість контролю за якістю навчально-виховного процесу, за ідейно-теоретичним рівнем навчання. Внаслідок цього ще до кінця не подолані хиби, на які вказував ЦК КПРС у своїй Постанові «Про роботу народних університетів культури». Нормальній їх діяльності заважає й те, що досі не налагоджено

координацію зусиль різних організацій і відомств, покликаних відповісти за цю справу. Така практика призводить до знеосібки і послаблення відповідальності в керівництві.

За народними університетами — велике майбутнє. Використовуючи нагромаджений позитивний досвід, необхідно спільними зусиллями всемірно розвивати цю чудову форму самоосвіти, привести її у відповідність з високим призначенням, з вимогами партії і народу.

Лекційна пропаганда, що її в різних формах проводить товариство «Знання», охоплює широке коло питань науки, народного господарства, культури, внутрішньої та зовнішньої політики країни.

Бурхливий розвиток науки, освіти, культури створює об'єктивно сприятливі умови для піднесення якості цієї пропаганди, розширення сфери її впливу. Щороку ряди Товариства поповнюються за рахунок високоосвічених фахівців. За період між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами партії ряди Українського товариства «Знання» зросли більше ніж на 75 тис. чоловік. Методична робота з ними сприяє зростанню їх лекторської майстерності. Партійні організації спрямовують зусилля численної армії громадських лекторів Товариства на висвітлення найактуальніших питань комуністичного будівництва.

Проте, незважаючи на всі позитивні моменти діяльності Товариства, головний недолік лекційної пропаганди — її недостатній вплив на успіхи соціалістичного виробництва і формування комуністичного світогляду — все ще виявляється досить гостро.

Відомо, якої шкоди завдає сіра, нудна лекція. Особливо шкідливе лжепопуляризаторство, виступи з необміркованими, ненауковими, несерйозними повідомленнями, розрахованими на зовнішній ефект.

Які заходи потрібні, щоб лекційна пропаганда — найважливіша складова частина ідеологічної роботи — активно впливала на успіхи комуністичного будівництва і марксистсько-ленінського виховання трудящих?

Насамперед, треба виявляти високу і постійну вимогливість до змісту, якості пропаганди наукових знань. Головне в цій справі — добір і виховання лекторських кадрів. Ніякий контроль не допоможе, якщо до участі в поширенні наукових знань залучатимуться люди некомпетентні й несумлінні.

В товаристві «Знання» Української РСР є багато чудових пропагандистів — справжніх ентузіастів і майстрів своєї справи, які користуються заслуженою повагою народу. Це — не лише відомі вчені. Можна назвати рядових представників численної армії інтелігенції республіки, таких як вчителька з села Бендзери на Одещині Т. П. Бойдар, вчитель історії з села Фурсів Білоцерківського району на Київщині П. С. Дишлевий, місцевий журналіст з Волині, засновник і керівник Торчинського історико-краєзнавчого музею на громадських засадах Г. О. Гуртовий та багато-багато інших славних імен чудових лекторів і громадських діячів, що присвятили себе благородній справі освіти народу. Але не можна закривати очі на те, що певна частина членів Товариства, особливо на селі, не підготовлена до ведення якісної пропаганди і потребує великої допомоги з боку вчених або більш досвідчених товаришів. І тут — широке поле діяльності для секцій Товариства та науково-методичних рад, які повинні створити більш струнку й послідовну систему підготовки і перепідготовки лекторів через семінари, школи молодих лекторів та ін.

Існує багато різних форм контролю за якістю цієї ідейної і наукової продукції, яку ми пропонуємо народу у вигляді лекцій: підготовка текстів, тез, їх рецензування і обговорення, прослуховування лекторів і т. д. Проте не завжди вони досить ефективно використовуються.

У нас інколи неправильно ставляться до написання тексту або тез лекції, вбачають у цьому зайвий бюрократизм, недовір'я до лектора. Існує неправильна думка, начебто наявність тексту позбавляє лектора живого спілкування з аудиторією, породжує сірість і нудоту. При цьому змішуються два різних поняття: підготовка лекції і форма її проголошення. Звичайно, лектора не змушують читати за текстом, він повинен виступати вільно. Але для цього потрібна не лише велика ерудиція, а й ретельна підготовка. Робота над текстом або тезами свого виступу — неодмінна її умова.

Чудовим засобом боротьби за поліпшення пропаганди є підготовка і проведення публічних лекцій. Це дає змогу самому слухачеві негайно робити висновки про їх якість. Проти поганой лекції він голосує досить просто — залишає її. За останній час організації Товариства стали більше проводити змістовних публічних лекцій, але їх все ще замало. Треба повести справу так, щоб у кожному клубі, Палаці культури, в кожному районі проводилося на місяць дві масові публічні лекції і щоб вони ставали справжньою подією в ідейно-політичному і культурному житті району, міста, підприємства, колгоспу або радгоспу.

Не секрет, що останнім часом, коли лекції стали обраховувати сотнями тисяч і мільйонами, далеко не кожна з них викликає відповідний громадський резонанс. Не випадково все більше лунає голосів за те, щоб повернути лекції її новизну, наукову свіжість. На нашу думку, саме проведення високоякісних публічних лекцій з найбільш злободенних політичних і наукових питань якнайкраще відповідає цій меті.

Поліпшення пропагандистської роботи не повинно відбуватись за рахунок звуження сфери її впливу. Чітка ідейна спрямованість, підвищення наукового рівня пропаганди і збільшення її масштабів — це єдине завдання. Тому наше гасло — і краще, і більше.

Ми нерідко і в пресі, і в усних виступах зустрічаємо критичні висловлювання на адресу так званих «астрономічних цифр» щодо кількості лекцій. Між тим, критики не завжди утруднюють себе спробами серйозно розібратись в тому, як же забезпечується виконання вимог партії про невідкладне розширення сфери впливу лекційної пропаганди.

При всіх тих великих цифрах, якими ми оперуємо, виявляється, що кожний дорослий громадянин нашої республіки в середньому відвідує на рік тільки 4—5 лекцій. Звичайно, це ще дуже мало, особливо якщо мати на увазі завдання доходити з пропагандою наукових знань до кожної людини.

Чи є можливості одночасно розв'язати завдання підвищення ідейного та наукового рівня, дієвості й ефективності лекцій і досягти дальшого розширення обсягу пропаганди наукових знань?

Безумовно, є. Для цього необхідно поліпшити організаторську роботу на місцях, краще враховувати запити трудящих, ефективніше використовувати наявні лекторські кадри, постійно дбати про їх поповнення.

Вже два роки, як правління республіканського товариства «Знання» не затверджує зверху кількісних показників у галузі лекційної пропаганди. Водночас воно всіляко підтримує таку практику, коли плани графіки читання лекцій складаються кожною первинною організацією для підприємства, колгоспу, установи. Вже набутий досвід роботи за перспективними планами-графіками переконує у перевагах цієї форми планування. Вона дозволяє рівномірно розподіляти лекції між окремими колективами трудящих, урізноманітнювати тематику, заздалегідь орієнтує лекторів на підготовку до виступів перед даною конкретною аудиторією, дисциплінує слухачів, полегшує справу організації лекцій.

Боротьба за підвищення якості лекційної пропаганди багато в чому залежить від науково-методичної роботи з лекторами. Цій меті служать створені за останні роки обласні, міські, районні методичні кабінети. Вони працюють на громадських засадах, створюються спільно з будинками і кабінетами політичної освіти партійних комітетів. Організації Товариства постійно дбають про обладнання цих кабінетів наочними посібниками, технічними засобами пропаганди, про забезпечення їх необхідною літературою, методичними розробками тощо. Нещодавно в приміщенні Київського будинку політичної освіти Товариство відкрило зразковий кабінет технічних засобів лекційної пропаганди, де лектори вчаться використанню наочних посібників при читанні лекцій.

Організації республіканського товариства «Знання» в міру своїх можливостей весь час розширюють і зміцнюють матеріально-технічну базу лекційної пропаганди. На громадські кошти в останні роки будувалися приміщення стаціонарних лекторіїв, планетаріїв. Тепер у нас є прекрасні лекційні приміщення у Харкові, Одесі, Запоріжжі, Львові, Вінниці, Житомирі, Ровно, Тернополі, Чернігові та інших містах — всього 19 лекторіїв. З кожним роком збільшується кількість планетаріїв. До послуг трудящих — Київський будинок науково-технічної пропаганди. Йде підготовка до спорудження у Києві Палацу «Знання», який являтиме собою комплекс зручних лекційних аудиторій, обладнаних за останнім словом техніки.

Окремо слід сказати про видавничу діяльність Товариства. Його друкована продукція широко відома трудящим республіки і користується великим попитом. Щороку масовим тиражем видається велика кількість популярних брошур-стенogram лекцій, авторами яких є провідні вчені України, представники різних галузей знань. Товариство видає два періодичні органи — журнали «Наука і суспільство» та «Людина і світ», які, з року в рік поліпшуючи свій зміст, роблять великий внесок у пропаганду досягнень сучасної науки, допомагають справі формування у трудящих матеріалістичного світогляду, подолання релігійних забобів.

Рік тому почав виходити з друку методичний бюлетень «Трибуна лектора», а тепер ми чекаємо ще на одну цікаву новинку. Цього року вийде перший випуск спільного видання Товариства і Академії наук УРСР — щорічник «Наука і культура». Це багатоліюстрована книга про найголовніше й найцікавіше в науковому та культурному житті України. Подібне видання виходитиме вперше в Радянському Союзі.

Ми зупинилися лише на окремих питаннях багатогранної діяльності товариства «Знання». В його розвитку за останні роки не важко побачити практичне перетворення в життя важливого положення нової Програми партії про дальше підвищення ролі громадських організацій. Майбутнє Товариства — на передньому краї пропаганди науки, в гігантській роботі, мета якої — допомогти мільйонам трудящих міста і села в справі самоосвіти.

А. В. САНЦЕВИЧ

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА УКРАЇНІ МІЖ ХХІІ і ХХІІІ З'ЇЗДАМИ ПАРТІЇ

Історії належить почесне місце серед суспільних наук, які «становлять наукову основу керівництва розвитком суспільства»¹. Програма КПРС, ухвалена ХХІІ з'їздом КПРС, закликає істориків розкривати закономірний процес руху людства до комунізму. «Важливе значення має вивчення переможного, перевіреного життям історичного досвіду Комуністичної партії і радянського народу, закономірностей розвитку світової системи соціалізму, світового комуністичного і робітничого руху»².

У виконання цих величних завдань, спрямованих на активне служіння історичної науки насущним потребам комуністичного будівництва, самовіддано включилися українські радянські історики — дослідники багатомісячного історичного процесу. Їх доробок за період між двома з'їздами партії можна вважати поважним в усіх галузях науки.

Рішення Жовтневого (1964 р.) і наступних пленумів ЦК КПРС, засудивши суб'єктивізм і похідні від нього прожектерство, скороспілі висновки, хвастощі й пустодзвонність, захоплення адмініструванням, небажання зважати на досягнення науки і практичного досвіду, створили напрочуд сприятливу обстановку для історичних досліджень, як і для всіх інших видів діяльності радянської людини.

У своїх працях І. О. Гуржій, В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей і Ф. П. Шевченко³ відобразили загальне творче піднесення на ниві історичної науки, проаналізували доробок українських істориків. Але згадані праці не охоплюють усього періоду між двома з'їздами і концентрують увагу в основному на історіографії.

Тому в переддень ХХІІІ з'їзду КПРС доцільно коротко розглянути творчу діяльність українських радянських істориків після попереднього ХХІІ з'їзду.

У період, що розглядається, поповнився арсенал узагальнюючих праць з історії Української РСР та Комуністичної партії України. В 1964 р. вийшло в світ друге, доповнене і перероблене видання «Нарисів історії Комуністичної партії України» (696 с.), яке в ряді питань відрізняється від попереднього. Загалом, книга досить докладно і всебічно висвітлює історичний шлях великого загону КПРС — Компартії України, вдало поєднує виклад загальноісторичного матеріалу з історико-партійним.

1965 р. був багатим на узагальнюючі праці з історії українського народу. Побачили світ доопрацьоване російське видання популярного нарису О. К. Касименка, вперше виданого 1960 р., посібник для неісторичних факультетів вузів України В. А. Дядиченка, Ф. Є. Лося і

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 111.

² Там же, стор. 112.

³ І. Гуржій, В. Сарбей. Українська радянська історична наука на новому піднесенні, журн. «Комуніст України», 1964, № 1, стор. 46—57; В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. Развитие исторической науки на Украине (1917—1963 гг.), журн. «Вопросы истории», 1964, № 1, стор. 3—26; Ф. П. Шевченко. Історія і сучасність, К., 1965, 48 с.

В. Є. Спицького та нове видання шкільного підручника тих самих авторів⁴. В цих книгах висвітлюється багатовікова боротьба українського народу за соціальне й національне визволення, перемогу Великого Жовтня на Україні, трудові подвиги і громадська діяльність трудящих республіки в роки соціалістичного і комуністичного будівництва. Яскраво змальовується відсіч українського народу іноземним загарбникам у різні епохи. Значне місце приділяється народним масам у їх боротьбі й праці — робітничому класові, селянству, народній інтелігенції. Виклад подій фактично доведено до наших днів.

Відрадным явищем є успіхи у вивченні стародавньої історії України, що певний час була досить занедбаною ділянкою. Особливо слід відзначити позитивно оцінені пресою праці М. Ю. Брайчевського, присвячені виникненню слов'янської державності та міста Києва⁵. Над питаннями стародавньої історії України, зокрема Київської Русі, успішно працюють і молоді історики⁶.

Значно ширше висвітлюється феодальна доба на Україні. Українські радянські історики, використовуючи значний архівний матеріал та різноманітну літературу, ґрунтовно вивчають соціально-економічний розвиток, класову і визвольну боротьбу трудящих, особливо селянські рухи в XVI — першій половині XIX ст.⁷

Оригінальним є дослідження І. О. Гуржія про місце України в економічному житті Росії в 60—90 рр. XIX ст. — доби бурхливого розвитку капіталізму в економіці. Вчений у ряді статей розглянув це важливе питання стосовно сільського господарства («Український історичний журнал» — далі «УІЖ», 1964, № 5), транспорту («УІЖ», 1965, № 10); внутрішньої і зовнішньої торгівлі («УІЖ», 1963, № 5; 1962, № 5).

Значний інтерес становить стаття О. М. Апанович про національно-визвольний характер війни за феодалізму («УІЖ», 1965, № 12). Привертає увагу вже сама постановка питання про національно-визвольну боротьбу в умовах феодальної формації. Звичайно, це питання потребує широкого творчого обговорення, що, хочеться сподіватись, і відбудеться на сторінках «Українського історичного журналу».

⁴ А. К. Касименко. История Украинской ССР. Популярный очерк, К., 1965, 488 с.; В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Є. Спицький. История Украинской РСР. За редакцією проф. К. К. Дубини, проф. І. С. Дзюбка, проф. Ф. Є. Лося, К., 1965, 456 с.; їх же. История Украинской РСР. Підручник для середньої школи, К., 1965, 224 с.

⁵ М. Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен), К., 1964, 355 с.; його ж. Коли і як виник Київ, К., 1963, 163 с.

⁶ І. М. Шекера. Міжнародні зв'язки Київської Русі. З історії зовнішньої політики Русі в період утворення і зміцнення Древньоруської держави в VII—X ст., К., 1963, 200 с.

⁷ І. О. Гуржій. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року), К., 1962, 207 с.; В. А. Голобуцький. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа, К., 1962, 360 с.; Г. Я. Сергієнко. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст., К., 1963, 212 с.; В. В. Грабовецький. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст., К., 1962, 208 с.; І. Д. Бойко. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст., К., 1963, 388 с.; А. Г. Слюсарський. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII веков, Харьков, 1964, 458 с.; Д. І. Мишко. Соціально-економічні умови формування української народності (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV — першій половині XVI ст.), К., 1963, 292 с.; Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду, К., 1963, 168 с.; І. С. Слабеев. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.), К., 1964, 138 с.; О. П. Лоза. Гайдамацький рух на Україні 20—60-і рр. XVIII ст. К., 1965, 131 с.

Вийшли праці з історії робітничого класу України до Великого Жовтня на фоні розвитку української промисловості⁸. Розглянуто й інші питання історичного розвитку за імперіалізмом, зокрема історія селянського руху, міст тощо⁹.

Проте деякі важливі проблеми дожовтневого періоду історії України ще поза увагою дослідників — виникнення і формування української народності і нації, національно-визвольний рух і суспільно-політичний устрій українських земель в окремі періоди, розвиток культури українського народу.

У період, що розглядається, найбільш інтенсивно вивчалась історія України радянського часу. І в цьому є свій сенс, оскільки раніше, особливо до XX з'їзду КПРС, цій важливій тематиці приділялося зовсім мало уваги. Українські історики продовжують ґрунтовно досліджувати боротьбу українського народу за Радянську владу після Великого Жовтня, в роки громадянської війни та іноземної інтервенції¹⁰. Значне місце в цих працях приділяється розкриттю керівної і спрямовуючої діяльності Комуністичної партії, активної участі народних мас в історичному процесі. Широко показані самовіддані діла партійних і радянських працівників, яких за культу особи було незаконно репресовано або скомпрометовано. Це саме стосується і висвітлення наступних історичних періодів.

П. М. Першин розглядає аграрні перетворення Великого Жовтня на матеріалі всієї Країни Рад¹¹.

Перемозі Великого Жовтня на Україні і першим рокам Радянської влади присвячено ряд змістовних статей, де або ставляться важливі наукові питання, або ґрунтовно висвітлюються незаслужено забуті важливі історичні події. Щодо цього слід насамперед згадати статті М. І. Супруненка і М. А. Рубача про стан і завдання наукової розробки проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні («УІЖ», 1965, № 10) і С. М. Королівського — про український національний рух у період підготовки й проведення Жовтневої революції («История СССР», 1965, № 5).

Чималий інтерес становлять також статті С. М. Королівського про надзвичайне посольство Радянської України до РРФСР у квітні 1918 р. та В. А. Чирка про дипломатичну місію УРСР в РРФСР 1921 р. Ці наукові дослідження побудовані на значному не відомому широкій громадськості архівному матеріалі.

⁸ О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.), К., 1963, 576 с.; Ф. Є. Лось. Робітничий клас України в 1907—1913 рр. К., 1962, 196 с.; Я. Т. Щербина. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914—1917 рр., К., 1963, 367 с.; О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. II, Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво, К., 1962, 580 с.; О. І. Лугова. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму, К., 1965, 192 с.

⁹ І. М. Рева. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905—1907 рр., К., 1964, 162 с.; П. Шморґун, Б. Корольов, М. Кравчук. Київ у трьох революціях, К., 1963, 208 с.; А. Ф. Вовчик. Політика царизма по рабочему вопросу в предреволюционный период (1895—1904), Львов, 1964, 324 с.

¹⁰ Ю. Ю. Кондуфор. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918—1920 гг.), К., 1964, 263 с.; І. К. Рибалка. Розгром буржуазно-націоналістичної директорії на Україні, Харків, 1962, 187 с.; І. С. Хміль. З прапором миру, кризь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917—1920), К., 1962, 356 с.; І. В. Дубинський, Г. М. Шевчук. Червоне козацтво (історичний нарис), К., 1965, 173 с.; В. Я. Борщевський. Рабочий класс и Советы Доненко-Криво-рожского бассейна в Октябрьской революции, ч. I—II, Днепропетровск, 1962, 410 с.

¹¹ П. М. Першин. Аграрні перетворення Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1962, 548 с.

Соціалістичне будівництво в Українській РСР вивчалось за трьома основними лініями: історія робітничого класу, історія колгоспного селянства, хід культурного розвитку. Певний підсумок цих досліджень зробилю монографії П. П. Гудзенка, Г. Д. Діденка, О. Б. Слуцького, І. І. Слинька, Г. М. Шевчука, С. К. Гутянского, О. О. Михайлова¹² та ін. Як бачимо, особливо інтенсивно досліджувались питання історії робітничого класу та культурного будівництва. Слід всіляко вітати розкриття ролі В. І. Леніна в розвитку культури в Українській РСР.

У журналах, наукових записках, тематичних збірниках надруковано чимало статей, присвячених згаданим важливим питанням історії українського народу.

Вивчення подій Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. на Україні переважно концентрувалось навколо найвизначніших битв, питань підпільної й партизанської боротьби та розвитку культури українського народу в умовах воєнних випробувань¹³. К. К. Дубина розкрив в науковому плані невисвітлені подвиги радянських людей в дні героїчної оборони Києва в 1941 р., показав боротьбу киян під керівництвом партійних організацій проти німецько-фашистського окупаційного режиму. Новим в українській історіографії є також висвітлення М. В. Ковалем розвитку української соціалістичної культури в роки Вітчизняної війни. Було опубліковано статті узагальнюючого характеру до 20-річчя перемоги над фашистською Німеччиною.

В 1962—1965 рр. велися дослідження історії післявоєнного періоду. Якщо в перші роки це переважно були статті в наукових записках і журналах, а також окремі брошури, то останнім часом вийшли ґрунтовні узагальнюючі монографії. Спробуємо коротко охарактеризувати цей доробок українських радянських істориків даного періоду, спиняючись насамперед на монографічних працях.

Історики, висвітлюючи переважно трудову діяльність, змагання робітничого класу на матеріалі Донбасу, Придніпров'я, Харкова, західних областей УРСР, розкривають також навчання, фахову підготовку і виховання робітників. Нещодавно вийшли перші монографії О. С. Кудлая і О. Г. Митюкова про робітничий клас Української РСР післявоєнного періоду¹⁴. Цінною позитивною рисою цих праць є те, що в них досить

¹² П. П. Гудзенко. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР, 1917—1920 рр., К., 1965, 330 с.; Г. Д. Діденко. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921—1925), К., 1962, 376 с.; А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.), К., 1963, 540 с.; М. Д. Березовчук. Комнезами України в боротьбі за соціалізм, К., 1965, 123 с.; І. І. Слинько. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.), К., 1961, 326 с.; Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр., К., 1963, 436 с.; С. К. Гутянский. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, К., 1965, 200 с.; О. Михайлов. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929—1941 рр.), К., 1963, 157 с.; Книга і друкарство на Україні, К., 1964, 316 с.

¹³ К. Дубина. В годы тяжелых испытаний, К., 1962, 263 с.; О. В. Моисеев. Великая битва на Днепре. Идеино-политическая работа в войсках в период боев за Днепр и Киев, К., 1963, 248 с.; М. В. Коваль. У битві з фашизмом. Соціалістична культура — могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів, К., 1964, 142 с.; його ж. Історія пам'ятає (Кривавий шлях фашистів на Україні), К., 1965, 114 с.; Крым в Великой Отечественной войне (Сборник статей), Симферополь, 1963, 216 с.; С. П. Лаута. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни, К., 1965, 208 с.; П. Н. Ємець, О. П. Самойленко. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни, Харків, 1965, 104 с.

¹⁴ О. С. Кудлая. Робітничий клас України в боротьбі за відбудову і розвиток промисловості у післявоєнний період, К., 1965, 296 с.; А. Г. Митюков. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности, К., 1965, 200 с.

докладно розкривається творча самодіяльність найпередовішого класу нашого суспільства.

Однак слід ретельніше досліджувати кількісне й якісне зростання рядів робітників, їх активну участь в суспільно-політичному житті.

Змагання за комуністичну працю, здебільшого серед робітничого класу, присвячено невеликій брошури і статті. Зроблені перші спроби узагальнити хід соціалістичного змагання в республіці, зокрема розгортання руху за комуністичну працю¹⁵.

Союз робітничого класу й селянства переважно розкривається на матеріалі шефської допомоги робітників селянам в галузях матеріально-технічній, масово-політичній, культурно-освітній. Це питання стосовно періоду комуністичного будівництва розглядає Б. П. Ковалевський¹⁶.

З історії селянства найбільше висвітлюється організаційно-господарське зміцнення колгоспів, підготовка кадрів, масово-політична та ідейно-виховна робота на селі. Більшість праць ґрунтується на матеріалі з історії колгоспного селянства. Діяльність трудівників радгоспів ще не стала об'єктом широкого дослідження істориків.

Чимало дослідників приділяли увагу тематиці культурного будівництва на Україні в післявоєнний період^{16а}. Особливо широко висвітлюється удосконалення системи освіти і наближення її до життя, яке проводилось у республіці, як і по всьому Радянському Союзу, з кінця 1958 р. О. Я. Завадська, М. Ф. Бойко присвятили свої праці розвитку школи в цей період¹⁷, В. Пітов, А. Г. Бондар, Ю. О. Курносів — вищій та середній спеціальній освіті¹⁸. Розпочато дослідження культурно-освітньої роботи на селі¹⁹.

Вчених, які вивчають історію західноукраїнських земель від найдавніших часів до наших днів, насамперед цікавлять народні рухи, соціально-економічне життя, культурний розвиток на західноукраїнських землях, боротьба за національне і соціальне визволення, особливо після Великого Жовтня²⁰. Активізації розробки останньої, важливої теми, зокрема всебічному висвітленню керівної ролі КПЗУ в той період, сприяла відома редакційна стаття журналу «Коммунист»²¹. Про це свідчить, зокрема, праця Є. М. Галушка²².

Та найбільшу увагу дослідників привертає період після возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Вітчизною, зокрема соціально-економічне життя, культурний розвиток на західноукраїнських землях, боротьба за національне і соціальне визволення, особливо після Великого Жовтня²⁰.

¹⁵ В. П. Сидоренко. Шляхом великого почину, К., 1965, 200 с.; О. С. Кулаї. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці, К., 1962, 148 с.

¹⁶ Б. Ковалевський. Могутня сила побудови комунізму, К., 1962, 196 с.

^{16а} Дм. Гнатюк. Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки, К., 1965, 190 с.

¹⁷ О. Я. Завадська. Школи України в період перебудови системи народної освіти, К., 1964, 164 с.; М. Ф. Бойко. Школи Харківщини на шляху перебудови, К., 1961, 122 с.

¹⁸ В. Пітов. Высшая школа в период перестройки, К., 1962, 202 с.; Ю. О. Курносів, А. Г. Бондар. У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР, К., 1964, 344 с.

¹⁹ В. С. Петренко. Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України (1953—1961 рр.), К., 1964, 227 с.

²⁰ І. Г. Шул'га. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст., Ужгород, 1962, 184 с.; його ж. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII — першій половині XIX ст., Львів, 1965, 266 с.; М. М. Кравець. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст., Львів, 1964, 238 с.; Б. І. Співак. Нариси історії боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 роках, Львів, 1963, 381 с.; О. Г. Цибко. Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1934—1939 рр.), Львів, 1963, 137 с.

²¹ За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Украины. Журн. «Коммунист», 1963, № 10, стор. 37—47.

²² Є. М. Галушка. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр., Львів, 1965, 262 с.

лістичні перетворення сільського господарства²³. Вийшли великі праці, присвячені ролі КПРС у соціалістичних перетвореннях²⁴.

Великий загін істориків Радянської України займається історією партії. Даний період позначений тим, що значна частина їх виступила з ґрунтовними працями, які становлять певний вклад в історичну науку.

Висвітлюється історія більшовицьких організацій на Україні до Великого Жовтня, розкривається видатна роль В. І. Леніна в керівництві ними²⁵. М. І. Куличенко ґрунтовно дослідив вирішення національної проблеми Комуністичною партією в перші роки Радянської влади²⁶.

Українські радянські історики розглядають керівну і спрямовуючу діяльність партії на різних ділянках соціалістичного і комуністичного будівництва, а також у роки воєнних випробувань, зокрема під час Великої Вітчизняної війни²⁷.

Яскраво відображено активне партійне життя в працях про партійні з'їзди і конференції КП України, що вийшли останніми роками²⁸.

Згадані монографії й велика кількість статей та брошур свідчать про те, що історики партії останнім часом активно досліджують післявоєнний період, зокрема роки комуністичного будівництва.

Цілком позитивної оцінки заслуговують міжвідомчі тематичні збірники «Праць з історії КПРС», що їх видає Київський університет. Протягом 1965 р. їх вийшло чотири випуски²⁹. На нашу думку, це видання свідчить, що назрала необхідність створення спеціального журналу з історії партії на Україні (квартальника або й двомісячника). Для цього є всі підстави: велика кількість відповідних матеріалів, кошти, що відводяться на міжвідомчі збірники, кваліфіковані сили для ведення такого журналу, який дасть змогу не лише знайомити читача з статтями, а й з критикою та бібліографією, хронікою наукового життя з історії партії.

У 1962—1965 рр. розгорталось в Українській РСР вивчення всесвітньої історії. Особливо великий вклад у цю важливу справу вносили спів-

²³ В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963, 696 с.; М. К. Івасюта. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР, К., 1962, 316 с.; Г. І. Ковальчак. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років Радянської влади (1939—1958 рр.), К., 1965, 186 с.

²⁴ Й. Д. Черниш. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1958 рр.), Львів, 1963, 268 с.; В. П. Столяренко. Борьба КПСС за социалистическое преобразование и дальнейшее развитие сельского хозяйства западных областей Украины (1944—1958 гг.), К., 1964. (Докторська дисертація).

²⁵ Й. Д. Ремезовский. Революционная и общественно-политическая деятельность Ульяновых на Украине. Из истории большевистских организаций Украины и Крыма (1898—1921 гг.), К., 1963, 280 с.; М. И. Куличенко. В. И. Ленин и Харьковская большевистская организация (1895—1917 гг.), Харьков, 1963, 264 с.

²⁶ М. Куличенко. Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР, К., 1962, 200 с.; його ж. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918—1920 гг., Харьков, 1963, 446 с.

²⁷ В. М. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1963, 378 с.; П. А. Буцько. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962, 179 с.; М. Д. Ющенко. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації, К., 1962, 175 с.; В. І. Юрчук. Борьба КП Украины за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965, 256 с.

²⁸ М. М. Матвійчук. Вісімнадцятий з'їзд КП України, К., 1962, 151 с.; П. Стеценко. Двадцять перший з'їзд КП України, К., 139 с.; Г. Мультих. Двадцять другий з'їзд КП України, К., 1963, 216 с.; та ін.

²⁹ Випуск 1. Комуністи на чолі трудящих мас у боротьбі за виконання семірічки, 156 с.; випуск 2. Досвід роботи партійних організацій України по підвищенню ідейно-політичного і культурно-технічного рівня трудящих у період розгорнутого будівництва комунізму, 156 с.; випуск 3—4. Діяльність партійних організацій України в роки Великої Вітчизняної війни, 300 с.

робітники Інституту історії АН УРСР, де працює два спеціальні відділи в цій галузі: 1) відділ історії соціалістичних країн, 2) відділ нової та новітньої історії зарубіжних країн.

Історики республіки ґрунтовно вивчають історію Польщі, Болгарії, Чехословаччини, Румунії та інших соціалістичних країн³⁰. Вийшла підготовлена співробітниками Інституту історії АН УРСР узагальнююча монографія «Українська РСР і зарубіжні соціалістичні країни» (К., 1965, 412 с.).

Українські історики, які досліджують минуле капіталістичних країн, зосереджують свою увагу на викритті імперіалістичної політики, переважно США³¹.

Радянська Україна має добрі традиції в галузі історичного сходознавства, пов'язані з іменами таких відомих учених, як академік АН УРСР А. Ю. Кримський, заслужений діяч науки Української РСР А. П. Ковалівський. Молоде покоління істориків підхопило естафету, передали їм старшими. Видані змістовні монографії, в яких відображується нова і новітня історія Туреччини, арабських та інших країн Сходу³², публікуються в журналах і тематичних збірниках статті.

Переважна більшість дослідників історії іноземних держав розглядає проблеми, тісно пов'язані з минулим українського та інших народів СРСР. Це обумовлюється як актуальністю цієї тематики в Українській РСР, так і станом джерельно-літературної бази. Саме створенню таких серйозних наукових праць сприяє використання архівів, оскільки матеріали по зв'язках значною мірою відкладались і в радянських архівосховищах. Що ж до широкого використання зарубіжних архівів, то українські радянські історики ще не мають для цього великих можливостей. Однак, незважаючи на труднощі, дослідники успішно працюють і над питаннями внутрішньої історії зарубіжних країн. Про ефективність такої роботи свідчать наукові результати першого довготермінового наукового відрядження — А. М. Шлепакова до США³³.

На сторінках єдиного в республіці органу з історії — «Українського історичного журналу» — за роки між з'їздами, як це вже зазначалося, надруковані оригінальні матеріали, що свідчать про творчі пошуки українських радянських істориків.

³⁰ І. Н. Мельникова. Классовая борьба в Чехословакии в 1924—1929 гг., М., 1962, 442 с.; И. Ф. Евсеев. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.), К., 1962, 368 с.; І. М. Кулінич. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900—1914 рр.), К., 1963, 216 с.; С. І. Сидельников. Борьба течений в первом Болгарском революционном Центральном Комитете. Харьков, 1962, 116 с.; В. А. Жебокрицкий. Болгария во время Балканских войн 1912—1913 гг., К., 1962, 300 с.; И. А. Петерс. Чехословацко-советские отношения (1918—1934), К., 1965, 344 с.; Історичні зв'язки слов'янських народів, К., 1963, 294 с.; Українсько-угорські історичні зв'язки, К., 1964, 250 с.

³¹ В. С. Коваль. Они хотели украсть у нас победу. Очерки внешней политики США во второй мировой войне (1939—VI 1963), К., 1964, 404 с.; Р. Г. Симоненко. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1917—1918 рр. (Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні), К., 1962, 440 с.; його ж. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (друга половина 1919 — березень 1921 року), К., 1965, 304 с.; О. Ю. Карпенко. Імперіалістична інтервенція на Україні (1918—1920), Львів, 1964, 256 с.; Ю. А. Боев. Ближний Восток во внешней политике Франции (1898—1914 гг.). (Очерки истории дипломатической борьбы Франции за Ближний Восток), К., 1964, 480 с.; D. Ślaskowski. Interwencja pod pozorem rotosy. Działalność misji żywnościowych Stanów Zjednoczonych w Polsce, Kraków, 1964, 116 с.

³² З. А. Енольський. Історія країн зарубіжного Сходу. Індія, Іран, Туреччина (1870—1918), К., 1965, 212 с.; І. Ф. Черніков. Радянсько-турецькі відносини у 1923—1935 рр., К., 1962, 135 с.; М. Н. Іваницький. Путь к независимости (из истории бывших итальянских колоний в Африке), К., 1962, 136 с.

³³ Див. «УІЖ», 1965, № 5, 6.

Значний інтерес читачів викликали досить часто вміщені в журналі статті партійних, державних діячів та істориків братніх соціалістичних країн — Польщі, НДР, Румунії, Угорщини, Чехословаччини.

Певним свідченням наукової зрілості істориків Радянської України є широке висвітлення історії українського народу та інших важливих питань вітчизняної й всесвітньої історії у першій за багатомісячну історію України «Українській Радянській Енциклопедії», що вийшла протягом 1959—1965 рр. у 17 томах. Причому останній том присвячений нашій республіці. В ньому міститься великий нарис історії українського народу від найдавніших часів до наших днів, статті про кожен область республіки і обширні відомості про сучасне УРСР. У багатотомному виданні читач знаходить великі і різноманітні матеріали з усіх галузей історичних знань, включаючи допоміжні дисципліни, про найбільш відомі видання, органи преси з історії тощо.

Протягом періоду, що розглядається, досягнуто певних успіхів у публікуванні документів та матеріалів з історії³⁴. У виданні їх взяли активну участь як працівники партійних, державних архівів, так і науковці та викладачі вузів республіки.

Документальні публікації стосуються різних історичних періодів. Вийшов з друку збірник «Документы об освободительной войне 1648—1654 гг.» (К., 1965, 826 с.), до якого входять матеріали, що свого часу були виявлені польськими істориками і передані радянським.

Українські історики взяли активну участь у надрукуванні багатотомного корпусу документів, присвячених повстанню 1863 року. Це солідне видання документів та матеріалів здійснено спільно польськими й радянськими вченими. У Києві підготовлено і видруковано два томи, що охоплюють історичні події на Україні в 1856—1864 рр.³⁵

Документальні збірники про дожовтневий період висвітлюють питання революційної боротьби трудящих, діяльності більшовицьких організацій України, їх зв'язків з В. І. Леніним, життєвий і революційний шлях його соратників³⁶.

Більше, ніж з дожовтневого періоду, видається документальних збірників про різні сторони історії радянського суспільства на Україні³⁷.

³⁴ Див. І. Л. Бутнич. Участь істориків-архівістів у розробленні української радянської історичної науки. Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Пленарне засідання. К., 1965, стор. 39—50 (ротапринт).

³⁵ Общественно-политическое движение на Украине, т. 1, 1856—1862 гг., 1963, 387 с.; т. 2, 1863—1864 гг., 1964, 551 с.

³⁶ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), К., 1964, 867 с.; Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907 р.— жовтень 1910 р.), К., 1965, 334 с.; В. И. Ленин и Екатеринославские большевистские организации. Днепропетровск, 1962, 203 с.; Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., Херсон, 1962, 480 с.; Артем на Украине, Харьков, 1962, 327 с.; Петр Запорожец, Винница, 1962, 178 с.

³⁷ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти. (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), К., 1962, 775 с.; Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.), К., 1962, 538 с.; В огне гражданской войны (Одешщина), Одесса, 1962, 503 с.; Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 — декабрь 1920 гг.), Херсон, 1962, 407 с.; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919 рр.), К., 1962, 764 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 гг.), К., 1964, 594 с.; Черкащина в период відбудови народного господарства. Черкаси, 1962, 327 с.; Комсомол Полтавщини у відбудовний період (1921—1925 рр.), Полтава, 1962, 233 с.; Під прапором Жовтня, кн. 2, 1921—1928, Львів, 1964, 380 с.; Шляхом Жовтня, т. 3, 1930—1933 рр., Ужгород, 1962, 531 с.; Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і воз'єднання з Радянською Украї-

У центрі уваги упорядників боротьба за перемогу справи Великого Жовтня на Україні, події громадянської й Великої Вітчизняної воєн, радянське будівництво, історія робітничого класу і селянства. Важливо, що багато збірників видається в окремих областях. Це свідчить як про появу кваліфікованих кадрів істориків-архівістів на місцях, які здатні виконувати складну і копітку публікаторську роботу, так і про виникнення в областях важливої документальної основи для дальших більш глибоких наукових досліджень.

Публікації здійснюються як у плані громадянської історії, так й історико-партійному. Приємно відзначити, що вийшов і збірник, присвячений комсомолу. Це є свідченням розширення спеціалізації документальних публікацій. Про солідні перспективи створення друкованої документальної бази історичних досліджень свідчить і те, що видаються такі ґрунтовні багатотомні публікації, як «Історія колективізації сільськогосподарства Української РСР» (т. 1, 1917—1927 рр., К., 1962, 851 с.; т. 2, 1927—1932 рр., К., 1965, 840 с.), «Під прапором Жовтня» (про революційний рух на Західній Україні під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції), «Шляхом Жовтня» (про боротьбу трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення) та ін.

В останні роки вийшли документальні збірники про окремі міста, підприємства, установи, вищі навчальні заклади.

Порівняно слабо представлений післявоєнний період. Виділяються лише документальні збірники про Ровенську й Івано-Франківську області³⁸, а також ґрунтовні збірники про рух за комуністичну працю на Україні³⁹. Слід відзначити, що в подібних документальних збірниках містяться переважно матеріали з преси і дуже мало архівних. Перед упорядниками таких видань стоїть відповідальне завдання ширшого залучення матеріалів поточних архівів.

За останні роки опубліковано ряд докладних путівників по архівах Української РСР, які допомагають дослідникам орієнтуватись у документальних багатствах відповідних установ.

Цікаві й корисні для істориків матеріали з архівознавства, діловодства, різних допоміжних історичних дисциплін (зокрема історичної бібліографії) публікує Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління Української РСР, що виходить з середини 1965 р. як журнал «Архіви України».

Ознакою певної зрілості історичної науки на відповідному етапі є інтерес істориків до методологічних питань, історіографії, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін.

Дедалі зростає потяг українських радянських істориків до теорії і методики історичної науки. Українських дослідників хвилює, як зробити так, щоб історична наука краще служила завданням комуністичного будівництва. Про це йде мова в брошурі Ф. П. Шевченка «Історія і су-

ною, ч. II, 1929—1939 рр., Львів, 1965, 432 с.; За волю народу. Боротьба трудящих Ровенщини за соціальне і національне визволення та воз'єднання з Радянською Україною, Львів, 1964, 291 с.; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, К., 1963, 488 с.; Киевщина в годы Великой Отечественной войны, К., 1963, 736 с.; Николаевщина в годы Великой Отечественной войны, Одесса, 1964, 359 с.; Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.), Днепропетровск, 1962, 362 с.; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.), Харьков, 1963, 459 с.

³⁸ Радянська Ровенщина, Львів, 1962, 431 с.; Радянське Прикарпаття, Ужгород, 1964, 535 с.

³⁹ Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине. 1958—1961 гг., К., 1963, 530 с.; Работать и жить по-коммунистически. 1958—1962 гг., Харьков, 1963, 252 с.

часність» (К., 1965, 48 с.), в його статті про дискусію як неодмінну умову розвитку історичної науки («УІЖ», 1965, № 3).

У зв'язку з значним інтересом істориків Радянської України до теорії «Український історичний журнал» в 1965 р. відкрив спеціальний відділ «Питання методології та методики досліджень». Протягом двох останніх років на сторінках журналу М. А. Рубач, А. М. Пушкарьов, Г. М. Добров, В. С. Горський, В. В. Косолапов, А. Ф. Кілунов розглядали актуальні питання про історичний факт і наукову абстракцію в дослідженні з історії (1964, № 5, 1965, № 8), про моделювання історичного процесу (1965, № 8), пізнання його суперечностей (1965, № 12), про місце джерела в історичному дослідженні (1965 № 9), кількісні методи аналізу, застосовуваного істориком (1965, № 12) та ін.

Постановка і розв'язання всіх цих важливих питань сприяє піднесенню на вищий щабель теоретичного рівня наших праць. Але хотілося, щоб більше істориків писало на теоретичні теми.

Відрадним явищем є і те, що значно розширилось коло істориків на Україні, які займаються історіографією. Над нею працює переважна більшість працівників спеціального відділу історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР. В 1963 р. відомий український історіограф Л. А. Коваленко (Кам'янець-Подільський) захистив докторську дисертацію на тему «Демократичні течії в історіографії України XIX ст.». І. Л. Шерман вперше в Українській РСР опублікував працю з історіографії радянського періоду стосовно громадянської війни⁴⁰. До 150-річчя з дня народження великого Кобзаря співробітники Інституту історії АН УРСР підготували історіографічний збірник «Історичні погляди Т. Г. Шевченка» (К., 1964, 244 с.), схвально зустрінутий науковою громадськістю. З цієї ж нагоди опубліковано ряд статей, де розкрито нові сторони великої проблеми: В. І. Ленін і Т. Г. Шевченко («УІЖ», 1964, № 2), оцінка дожовтневою більшовицькою пресою великого Кобзаря, Т. Г. Шевченко і питання всесвітньої історії («УІЖ», 1964, № 1) та ін.

У журналах «Комуніст України» та «Український історичний журнал» опубліковано ряд історіографічних статей та оглядів з конкретних питань української радянської історіографії, особливо післявоєнного періоду.

Слабше, ніж історіографія, розробляється в Українській РСР джерелознавство. Вийшов цінний підручник з джерелознавства історії СРСР В. І. Стрельського⁴¹, але науковий розгляд українських джерел як важливий дороговказ для істориків-дослідників України зовсім не проведений в узагальнюючому плані.

Тому слід всіляко вітати ініціативу Інституту історії АН УРСР та Архівного управління республіки щодо видання збірників статей, повідомлень і заміток про історичні джерела та їх використання⁴². Важливою подією в науковому житті була влаштована Архівним управлінням Української РСР Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних дисциплін, проведена в червні 1965 р. У ній, крім архівістів, активну участь узяли історики-науковці. Доповіді та повідомлення, представлені на конференцію, були опубліковані⁴³

⁴⁰ І. Л. Шерман. Советская историография гражданской войны в СССР (1920—1931), Харьков, 1964, 340 с.

⁴¹ В. И. Стрельский. Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в.—1917 г., М., 1962, 604 с.

⁴² Історичні джерела та їх використання. Випуск перший, К., 1964, 292 с.

⁴³ Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Пленарне засідання, 92 с. Перша секція. Архівознавство та діловодство, 242 с.; Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни, 300 с.

і становлять певний вклад в українську радянську історіографію. Розглядалися питання архівознавства, діловодства, а також джерелознавства, археографії, дипломатики, сфрагістики, геральдики, палеографії та ін.

Відрадным явищем є те, що в останні роки вийшли посібники для вузів з допоміжних дисциплін, які протягом довгого часу були у занедбаному стані⁴⁴. У цих книгах дається характеристика основних допоміжних (спеціальних) дисциплін, розкривається їх значення для дослідження історії. Певною мірою висвітлюється специфіка українських матеріалів, хоч і не всюди достатньо. Можна сперечатись з авторами про визначення певних дисциплін, про порядок їх взаємного розташування, про критерії до їх відбору, але сам вихід у світ цих посібників є важливою подією в розвитку української радянської історіографії.

У посібнику з археографії С. О. Яковлев спиняється на організації археографічної роботи, розробленні правил видання історичних документів і робить огляд цих публікацій на певних етапах розвитку Української РСР. Можна шкодувати, що цей огляд у книзі, виданій у 1965 р., обмежується лише 1960 р. (хоч і рідко зустрічаються публікації, що були здійснені після 1957 р.).

Для успішного розвитку досліджень з історії велике значення має публікація конкретно-історичних робіт з хронології. В цьому відношенні важливу справу розпочали співробітники Інституту історії АН УРСР В. П. Сидоренко, К. А. Прилипка, В. Д. Калита, які на громадських засадах за загальною редакцією Ф. П. Шевченка підготували і опублікували два випуски хроніки подій на Україні в період комуністичного будівництва⁴⁵. Однак після виходу II випуску робота над цінною для істориків сучасності хронікою припинилась. Напевно доцільно, щоб хронологією нашого часу систематично займались спеціально виділені для цього співробітники, щоб щорічно виходила чергова книга «Літопису комуністичного будівництва». Тоді дослідники, численні викладачі вузів та шкіл будуть забезпечені важливим допоміжним матеріалом і водночас джерелом, необхідним для висвітлення в хронологічній послідовності недавніх історичних подій.

Це саме стосується й історичної географії. Цілком актуальною є піднята на сторінках «Українського історичного журналу» серйозна розмова про створення на Україні історичного атласу. Слід, зокрема, зайнятись й історичною географією сучасності. Адже за останній час відбулися значні зміни як в адміністративному, так і в економічному районуванні, які роблять вплив і на дослідження істориків.

За даний період на Україні розгорнулась діяльність ентузіастів застосування машинних методів в історичному дослідженні. У цьому відношенні перед веде сектор історії техніки й природознавства Інституту історії АН УРСР. У зв'язку з значним інтересом до цієї справи істориків республіки «Український історичний журнал» з 1965 р. на своїх сторінках подає рубрику «Математику на службу історичній науці». Було вміщено матеріали про використання перфокарт у наукових дослідженнях (№ 6), про підготовку і кодування історико-наукової інформації для її обробки на обчислювальних машинах (№ 3), про машинні методи опрацювання інформації в історичних науках (№ 1) та про досвід про-

⁴⁴ А. Введенський, В. Дядиченко, В. Стрельський. Допоміжні історичні дисципліни, К., 1963, 207 с.; А. А. Введенський. Лекції по документальному історичному вивченню історії СРСР (дипломатика), К., 1963, 217 с.; С. О. Яковлев. Українська радянська археографія, К., 1965, 176 с.

⁴⁵ Літопис комуністичного будівництва, К., 1959—1961, 1962, 424 с., 1961—1962, 1964, 408 с.

грамування навчального матеріалу з історії (№ 2). Можна впевнено твердити про велике майбутнє застосування машинних методів в історичних дослідженнях, особливо в бібліографії, різноманітних обчисленнях тощо і слід всіяко цьому сприяти.

Правдиво висвітлюючи історичний процес на основі марксистсько-ленінської методології, українські радянські історики наносять серйозні удари по буржуазній та націоналістичній історіографії за рубезем. За даний період вони виступили з рецензіями та окремими оглядами на роботи буржуазних і націоналістичних істориків. Слід відмітити, що ці матеріали стали більш переконливими. А все ж зазначимо, що справі боротьби з ворожою ідеологією історики ще не приділяють максимальної уваги.

У кінцевому підсумку успіхи розвитку історичної науки на певному етапі визначають кадри істориків-дослідників. У період між XXII і XXIII з'їздами КПРС швидко зростали ряди кваліфікованих істориків — докторів та кандидатів історичних наук.

Тільки з історії Української РСР захистили докторські дисертації в 1962 р. 5 чоловік, в 1963 — 8, в 1964 — 8 чоловік, кандидатські дисертації — в 1962 р. — 46 чоловік, в 1963 — 51, 1964 — 34 ⁴⁶.

Проте перед істориками України стоять складні завдання по підвищенню якості праць. Для виконання цього завдання є всі умови.

Діяльність істориків не обмежується лише написанням наукових праць, хоч це і є їх основним доробком. За даний період українські радянські історики брали найактивнішу участь у численних наукових конференціях, сесіях, які проходили на Україні, а також у братніх республіках СРСР та за рубезем — в соціалістичних і капіталістичних країнах. За браком місця це цікаве питання не можна докладно висвітлити, тому спинимося на кількох найбільш визначних фактах. У 1965 р. директор Інституту історії АН УРСР К. К. Дубина брав участь як делегат у роботі XII Міжнародного конгресу істориків у Відні. В квітні того ж року в Берліні (НДР) відбулась наукова конференція на тему «Історія німецько-радянських культурних зв'язків (1907—1923 рр.)», на якій українську радянську історичну науку представляли К. К. Дубина і І. М. Кулінич. В. І. Клоков неодноразово брав участь в міжнародних наукових форумах істориків Опору.

Зміцнюються творчі зв'язки істориків УРСР з їх колегами в братніх республіках СРСР. У 1963 р. в Києві та Львові успішно пройшла друга наукова конференція, присвячена історичним зв'язкам українського та вірменського народів (перша відбулась у Єревані 1959 р.). Матеріали конференції були опубліковані окремим збірником ⁴⁷. Тісні творчі контакти важливо зміцнити з колегами в Молдавії, Білорусії та інших республіках.

Корисним є розгляд актуальних питань науки представниками різних суспільних наук на спільних конференціях та сесіях. В червні 1964 р. бюро відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР скликало наукову конференцію з методологічних питань історії радянського суспільства. На ній, крім істориків, з доповідями та в обговоренні виступали представники філософської та юридичної наук.

У 1962 р. розпочалася підготовка до відзначення 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. У липні в Києві пройшла об'єднана сесія союзної та республіканської рад з проблеми «Історія Великої

⁴⁶ Бібліографія дисертацій з питань історії, економіки і культури України, К., 1965, с. 7—9, 85—98.

⁴⁷ Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов второй украинско-армянской научной сессии, К., 1965, 184 с.

Жовтневої соціалістичної революції». За ініціативою республіканської наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» з активною підтримкою відповідної союзної ради у червні 1965 р. в Києві відбулася Всесоюзна наукова сесія з проблеми «В. І. Ленін та історична наука». Сесія пройшла на високому науковому та ідейному рівні. Вона підбила підсумки проведеної роботи по вивченню творчої спадщини В. І. Леніна в питаннях історичної науки, намітила нові завдання в цій галузі, визначила шляхи їх розв'язання. Сесія була першою великою науковою подією в підготовці до святкування 100-річчя з дня народження генія людства В. І. Леніна.

До 50-річчя Великого Жовтня історики Радянської України зобов'язалися видати фундаментальні колективні праці про перемогу Великого Жовтня на Україні, історію героїчного робітничого класу України, історію українського селянства, державне і культурне будівництво на Україні за роки Радянської влади, про здійснення ленінської національної політики та про розвиток історичної науки на Україні за 50 років. Причому колективні дослідження про робітничий клас і селянство охоплюють і увесь дорадянський період. З другої половини 1962 р. співробітники Інституту історії партії ЦК КПУ України разом з істориками Інституту історії включилися в роботу над тритомними колективними працями з історії громадянської війни на Україні та про УРСР у роки Великої Вітчизняної війни. Виходить у світ виправлене і доповнене видання двотомної «Історії Української РСР». Співробітники Інституту історії АН УРСР закінчили написання популярної книги для широкого читача з історії республіки.

Великий загін українських істориків створює багатотомну «Історію міст і сіл Української РСР». У республіці досягло досить широкого розмаху написання історії заводів, фабрик, колгоспів, радгоспів, вузів, різних установ.

Поряд з підготовкою праць до 50-річчя Великого Жовтня історики Української РСР включилися у розробку великої проблеми «В. І. Ленін і Україна» — до 100-річчя з дня народження великого вождя. Дві знаменні дати відзначаються актуальними монографічними дослідженнями, науковими статтями та науково-популярними працями.

Історики Української РСР зустрічають ХХІІІ з'їзд рідної партії новими творчими досягненнями на службі комуністичного будівництва. Труднощі й недоліки в роботі успішно переборюються, дедалі неухильно розширюється фронт досліджень, розгортається й поліпшується наукова і громадська діяльність українських радянських істориків.

Товідошлення

В. Г. САРБЕЙ

КРИТИКА В. І. ЛЕНІНИМ БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ЛІДЕРІВ УСДРП ТА ЇЇ ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

В. І. Ленін перший проголосив основою національної політики Комуністичної партії у дожовтневий період найдемократичніший лозунг з національного питання: право націй на самовизначення аж до державного відокремлення. З цього основного лозунга виходили всі інші розроблені В. І. Ленінім принципи національної програми більшовиків.

На основі величезного фактичного матеріалу, в тому числі і з історії України, програмні положення Комуністичної партії знайшли широке обґрунтування у відомих ленінських працях: «Критичні замітки з національного питання», «Про право націй на самовизначення», «Про національну гордість великоросів» та ін.

Розвиваючи і відстоюючи програмні положення партії з національного питання, В. І. Ленін вів активну боротьбу проти всіляких намагань великоруського шовінізму та українського буржуазного націоналізму підірвати братерські, що здавна склалися, зв'язки між російським і українським народами. Володимир Ілліч учив, що, ведучи боротьбу з націоналізмом гноблячої нації, партія пролетаріату ні на секунду не повинна забувати і про буржуазний націоналізм пригнобленої нації.

Політична боротьба В. І. Леніна проти українського буржуазного націоналізму, яка знайшла великий відбиток у ленінській творчій спадщині, безпосередньо стосувалася ідеологічної боротьби в галузі історіографії, сприяла подоланню буржуазно-націоналістичної концепції і утвердженню єдиного наукового марксистсько-ленінського розуміння розвитку історичного процесу на Україні.

Крім загальних критичних положень щодо буржуазної історіографії, які стосувалися і буржуазно-націоналістичної концепції історії України, в працях В. І. Леніна є і пряма критика українських буржуазно-націоналістичних істориків. Щодо спростування антинаукових концепцій історії України велике значення мали виступи вождя більшовицької партії проти буржуазно-націоналістичних лідерів УСДРП — організації, яка протиставляла себе партії всеросійського пролетаріату — РСДРП. Лідери УСДРП Л. Юркевич, Д. Донцов, М. Порш та інші намагалися довести, нібито основним стрижнем усього історичного процесу на Україні була не класова боротьба експлуатованих трудящих проти їх гнобителів і експлуататорів, а боротьба соціально однорідного, «безкласового» українського народу за національне визволення і створення «соборної національної держави». Так, М. Порш, який активно подвизався у «дослідженні» різних проблем історії України, в серії статей під загальним заголовком «Про національне гноб-

лення і як від нього визволитися» намагався переконати своїх читачів, нібито «національна боротьба — це споконвічна і страшна війна одних народів з іншими», і, мовляв, «у цих тривалих національних війнах об'єднуються робітники і капіталісти одного народу на протипагу іншим народам»¹.

Буржуазно-націоналістичні історики якщо і визнавали певною мірою роль класової боротьби, то відводили їй тільки другорядне місце. Проти такого перекурення закономірностей історичного процесу рішуче виступив В. І. Ленін. «При всякому дійсно серйозному і глибокому політичному питанні групування йде по класах, а не по націях»², — вказував Володимир Ілліч.

Револуційну боротьбу класів В. І. Ленін називав «дійсним рушієм історії»³. Нагадуючи ставлення Маркса до національного питання, Володимир Ілліч відзначав, що порівняно з «робітничим питанням» підпорядковане значення національного питання не підлягало сумніву для Маркса, але від ігнорування національних рухів марксистська теорія так само далека, як небо від землі⁴. В. І. Ленін неодноразово вказував на недопустимість протиставлення національних інтересів класовим. Він учив, що захист загальнокласових інтересів пролетаріату є також засобом захисту його корінних національних інтересів.

Найширшу популяризацію програмного лозунга більшовиків про право націй на самовизначення В. І. Ленін вважав важливою умовою успішної «боротьби з язвою націоналізму в усіх її формах»⁵. Це було тим більш необхідно, що в дожовтневий період навіть серед більшовиків далеко не всі правильно розуміли суть більшовицького лозунга самовизначення націй і нерідко зводили його лише до вимоги «розділити Росію на ряд автономних областей (Польщу, Малоросію, Кавказ, Урал і т. д.)»⁶. Саме таку помилку допускав один з вірних послідовників і соратників В. І. Леніна С. Г. Шаумян, і в листуванні з ним Володимиру Іллічу довелося спеціально зупинитися на цьому питанні⁷. Зокрема, в одному з листів до Шаумяна В. І. Ленін відзначав: «Ми за автономію для всіх частин, ми за *право* відокремлення (а не за *відокремлення* всіх!). Автономія є *наш* план устрою демократичної держави. Відокремлення зовсім не наш план. Відокремлення ми зовсім не проповідуємо. Загалом, ми проти відокремлення. Але ми стоїмо за *право* на відокремлення з огляду на чорносотенний великоруський націоналізм, який так споганив справу національного співжиття, що іноді *більше* зв'язку вийде *після* вільного відокремлення!!»⁸.

Роз'яснення позиції більшовицької партії з національного питання мало великий суспільно-політичний інтерес і повинно було сприяти успішному розвитку революційної боротьби мас.

Велику роль у розкритті класової суті буржуазно-націоналістичної концепції історії України відіграла критика Володимиром Іллічем історико-публіцистичних писань одного з лідерів УСДРП, активного

¹ Г. Ємельяненко. Ленін і боротьба проти махізму на Україні в роки реакції, журн. «Більшовик України», 1949, № 5, стор. 37.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 19.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 53.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 401.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 465.

⁶ С. Г. Шаумян. Избранные произведения в 2-х томах, т. 1, М., 1957, стор. 463.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 441—443; полное собрание Сочинений, т. 48, стор. 288—291, 302—303.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 442.

співробітника журналу «Дзвін» (1913—1914 рр.) Льва Юркевича (Л. Рибалки) *.

В Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС зберігся номер 7—8 журналу «Дзвін» за 1913 р. На вміщеній у ньому статті Юркевича «Російські марксистки і український робітничий рух» є зроблені рукою В. І. Леніна різні помітки: підкреслення, відкреслення, написи на полях тощо⁹. Цей цікавий ленінський документ, що безпосередньо стосується історії боротьби В. І. Леніна проти буржуазно-націоналістичної концепції історії України, досі повністю не був опублікований. Публікація в т. XVII «Ленинского сборника» ознайомила читачів з замітками В. І. Леніна, які стосуються лише перших трьох сторінок статті Юркевича¹⁰, а ці замітки супроводжують усю статтю до кінця, тобто вони є ще на дев'яти сторінках.

Критичні зауваження В. І. Леніна щодо положень, висунутих у статті Юркевича, яскраво розкривають особливості ленінського полемічного стилю, що його один з близьких соратників В. І. Леніна по революційній боротьбі П. М. Лепешинський характеризував так: «Ленін — чудовий полеміст, бо вміє в інтересах своєї боротьби схопитися за «найчутливіше місце» в логічній побудові противника і ретельно розглянути це місце в світлі конкретних моментів спору. Але він не любить спорити заради спору. Він вступає в жорстокий полемічний бій з представником лише тієї ідеї, яка з тих чи інших причин має шанси створити реальну небезпеку в розумінні можливого впливу її на дане революційне середовище або партійну масу не в «ленінському» напрямку. Але в той же час, яким би не був крикливим і претензійним той або інший забіяка, який викликає його на бій і грізно трясє своїм бутафорським щитом з марксистськими вензелями, він рішуче ухиляється від поединку на втіху бездіяльного натовпу і відбивається од забіяки якою-небудь убивчою насмішкою, що потрапила на язик або під перо»¹¹.

Тон зауважень В. І. Леніна на адресу Юркевича дуже різкий, гострий, що є свідченням непримиренної позиції вождя більшовицької партії в ставленні до буржуазно-націоналістичної концепції, покладеної в основу статті Юркевича.

Останній зовсім не хотів розуміти діалектики проведення в життя більшовицького програмного лозунга права націй на самовизначення. Знаючи, що більшовики не пропагують відокремлення, а лише відстоюють право на відокремлення націй, Юркевич звинуватив їх у тому,

* Характерно, що і сьогодні зарубіжні проповідники антикомунізму вдаються до писань Л. Юркевича для фальсифікації політики Комуністичної партії з національного питання. Один з таких фальсифікаторів історичної правди якийсь Юрій Борис у своїй, виданій в Стокгольмі англійською мовою, досить великій за обсягом книжчині під крикливим заголовком «Російська Комуністична партія і соцетизація України» вдається до наклепницьких вигадок щодо В. І. Леніна, більшовицької партії. Л. Юркевич у цьому «творі» рекламується як «найнешадніший критик і опонент російських соціал-демократів, особливо Леніна» (Boгyс J. The Russian Communist Party and the Sovietisation of Ukraine. A Study of the Communist Doctrine of the Self-Determination of Nations, Stockholm, 1960, стор. 86). Всю проблему «Ленін і Україна в дожовтневий період» автор висвітлює на основі препарованих цитат з творів В. І. Леніна і найдокладнішого викладу історико-публіцистичних писань Юркевича в журналі «Дзвін». В українських буржуазно-націоналістичних журнальчиках, що нині видаються за рубежем, також публікуються статті, де викладаються погляди Л. Юркевича.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 3114.

¹⁰ Див. Ленинский сборник XVII, стор. 270—274.

¹¹ П. Лепешинский. Первые этапы «ленинизма», журн. «Пролетарская революция», 1924, № 2, стор. 21.

що нібито практика більшовиків суперечить програмному пункту «право на самовизначення», який, мовляв, «іменно легалізує державно-самостійницькі змагання усіх націй». Перекручення Юркевича доходило до цинічно брехливих тверджень, ніби «російські марксистки» (більшовики) «є учасниками національних утисків». Юркевич грубо фальсифікував цитати з більшовицького журналу «Просвещение», намагаючись довести, що більшовики взагалі виступали проти участі робітничого класу в національних рухах. Володимир Ілліч з обуренням відкинув Юркевичеві наклепи й перекручення історичної правди.

Негідні прийоми полеміки Юркевича з більшовиками В. І. Ленін постарався розкрити широким читацьким колам, щоб показати дуже непривабливу суспільно-політичну фізіономію цього ідеолога українського буржуазного націоналізму. В одній з приміток до своєї праці «Критичні замітки з національного питання» Володимир Ілліч конкретно показав, яке слово Юркевич викинув, а яке слово підмінив зовсім іншим для перекручення справжнього тексту більшовицького журналу «Просвещение». Виходячи з цього, В. І. Ленін дав оцінку Юркевичу різку, але цілком заслужену: «П. Лев Юркевич — не тільки націоналіст, не тільки цілковитий неук в історії с.-д. та їхній програмі, але й *прямий підроблювач цитат* для ради користі Бунду»¹².

На полях статті Юркевича «Російські марксистки і український робітничий рух» В. І. Ленін дав і соціально-політичну характеристику автора, визначивши його як «націоналіста-міщанина»¹³ (пізніше ця характеристика, а також її еквівалент «націонал-соціал» ввійшли в друковані праці В. І. Леніна). Володимир Ілліч рішуче не погодився з явно націоналістичним висновком Юркевича: «...за всіх умов поділ робітничого руху по націях є *конечним*» і обвів олівцем перші три слова, поставивши до них виразний знак запитання¹⁴. Тут же чітким підкресленням В. І. Ленін звернув увагу на фальсифікаторське твердження Юркевича, нібито національне питання у політичному житті Росії посилає перше місце. Тим самим Юркевич зовсім ігнорував піднесення класової боротьби в 1910—1914 рр., коли трудящі маси Росії дружно, єдиним фронтом виступали проти царизму й експлуататорського буржуазно-поміщицького ладу.

В. І. Ленін викриває плутанину й суперечності в міркуваннях Юркевича, який, з одного боку, підкреслював, що, мовляв, рішення національного питання не залежить від демократизації політичних порядків, а з іншого — визнавав, що у робітничого класу національно-політичні завдання нерозривно поєднуються з завданнями демократично-політичними. З приводу цих і їм подібних плутаних «теоретизувань» В. І. Ленін зазначає, що Юркевич сам себе висік¹⁵.

Іронічним «схоже!» В. І. Ленін показує неспроможність загального висновку Юркевича, нібито «українські марксистки» з УСДРП всією своєю історією довели, як вони високо цінують і зміцнюють «міжнародний зв'язок робітничого руху»¹⁶.

До критики поглядів Юркевича В. І. Ленін повертається у працях «Критичні замітки з національного питання» і «Про право націй на самовизначення». В. І. Ленін на конкретному матеріалі показав, як Юркевич та його однодумці намагалися підірвати інтернаціональну

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 21.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 3114, арк. 47.

¹⁴ Там же, арк. 49.

¹⁵ Там же, арк. 48.

¹⁶ Там же, арк. 49 зв.

єдність трудящих Росії і викрив реакційну суть буржуазно-націоналістичного трактування розвитку історичного процесу на Україні. Критика В. І. Леніним тлумачення Юркевича та інших подібних діячів історичного процесу на Україні торкалася, головним чином, двох проблем: 1) формування робітничого класу, 2) розвиток української культури.

Вже згадуваний такий «спеціаліст» з історії робітничого класу України, як М. Порш, одночасно з Юркевичем писав: «Та щоб там не було, велика кількість робітників-зайдів, сей культурний чинник денационалізації у нас на Україні, за сучасних національних і політичних обставин стає справді явищем тривожним як для національного господарства, так і для національної культури»¹⁷.

В. І. Ленін виділяв той факт, що процес формування промислового пролетаріату на Україні відбувався не тільки за рахунок місцевого українського, але й пришлого з великоруських губерній населення. «Факт «асиміляції» — в цих межах — великоруського і українського пролетаріату безсумнівний. І цей факт безумовно прогресивний»¹⁸, — говорив В. І. Ленін, відзначаючи тут же, що, зрештою, замість тупого, заскорузлого, осілого і ведмедячи дикого мужика великороса або українця виростає рухливий пролетарій, умови життя якого ламають специфічно національну вузькість як великоруську, так і українську. Вказував В. І. Ленін і на те, що цей процес носить загальний об'єктивний характер, що він відбиває всесвітньо-історичну тенденцію капіталізму до ломки національних перепон, до стирання національних відмінностей, до асимілювання націй, що цей процес є прогресивним, бо являє собою один з найбільших рушіїв, що перетворює капіталізм на соціалізм.

В. І. Ленін затаврував короткозорий, обмежено вузький, тупий підхід Юркевича до оцінки історичного процесу. Юркевич не хотів бачити того, що зміцнення пролетарської солідарності забезпечувало і успіхи в демократичному розв'язанні національного питання на Україні, він не розрізняв трудящі й експлуататорські класи Росії і фактично ототожнював народ, трудящі маси з російським царизмом, з експлуататорськими класами. В. І. Ленін підмітив порочність такого підходу, і спростовуючи його, писав: «Противником визвольних прагнень українців є клас поміщиків великоруських і польських, потім буржуазія тих же двох націй. Яка суспільна сила здатна дати відсіч цим класам? Перше десятиріччя ХХ століття дало фактичну відповідь: ця сила виключно робітничий клас, який веде за собою демократичне селянство. Намагаючись роз'єднати і тим ослабити дійсно демократичну силу, при перемозі якої було б неможливе національне насильство, П. Юркевич зраджує інтереси не тільки демократії взагалі, але й своєї батьківщини, України. При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹⁹. Багаторічний досвід історії до і після цього узагальнюючого висловлювання підтвердив його глибокий смисл і правильність.

Враховуючи наявність у буржуазному суспільстві антагоністичних класів — експлуатованих та експлуататорів, інтереси яких несумісні. В. І. Ленін конкретно-історично обґрунтував той факт, що, по суті, є «дві нації» в кожній нації класово-антагоністичного суспільства і від-

¹⁷ М. Порш. Робітництво України. Нариси по статистиці праці. «Записки Українського Наукового Товариства в Києві», книга ХІІ, 1913, стор. 134—135.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

¹⁹ Там же.

повідні їм дві національні культури в кожній національній культурі. На фактах історії Володимир Ілліч доводить, що «є великоруська культура Пурішкевичів, Гучкових і Струве,— але є також великоруська культура, яка характеризується іменами Чернишевського і Плеханова. Є такі ж дві культури в українстві...»²⁰. Не можна протиставляти українську культуру загалом великоруській культурі також загалом, вказує Володимир Ілліч. Якщо більшість українських робітників перебуває під впливом великоруської культури, заявляє В. І. Ленін у відповідь на націоналістичні міркування Юркевича, то слід мати на увазі, що поряд з ідеями великоруської попівської і буржуазної культури діють тут також і ідеї великоруської демократії і соціал-демократії, причому найширше єднання українського робітника з великоруським свідомим робітником, з його літературою, з його колом ідей відповідає корінним інтересам і українського, і великоруського робітничого руху²¹.

Юркевич на основі свого націоналістичного тлумачення історії робітничого класу України навіть почав одверту пропаганду поділу робітників Росії за національністю. Своє кредо з цього питання найрельєфніше Юркевич висловив у передмові до написаного В. Левинським «Нарису розвитку українського робітничого руху в Галичині», який друкувався у кількох номерах журналу «Дзвін», згодом нарис вийшов у світ окремим виданням. В. І. Ленін, ознайомившись з цією передмовою, навіть послав 26 квітня 1914 р. до редакції журналу «Дзвін» різкий протест: «Я не говорив з Юркевичем, але мушу сказати, що проповіддю *відділення* українських робітників в окрему с.-д. організацію обурений глибоко».²² Потім у праці «Про право націй на самовизначення» (1914 р.) Володимир Ілліч звернув окремо увагу на передмову Юркевича до «Нарисів» Левинського як характерну для «всієї політики літераторської групи «Дзвону», яка проповідує *виділення* українських робітників в окрему національну організацію!»²³.

В праці «Про право націй на самовизначення» В. І. Ленін звертає увагу на наклепницькі перекручення Юркевича (стаття «Російські марксистки і український робітничий рух») позиції більшовиків з питання про самовизначення націй і підкреслює реакційну спрямованість цього наклепу: відчуження української демократії від великоруської. Кинувши обвинувачення більшовикам за те, що вони нібито беззастережно відстоюють «державну цілість» Росії, і відбувшись, за виразом В. І. Леніна, «просто хихиканням з приводу «неясності» марксистської програми»²⁴, Юркевич та його однодумці з табору меншовиків-ліквідаторів та бундівців свідомо не виявили щонайменшого бажання розібратися у суті програмної вимоги РСДРП(б): право націй на самовизначення аж до відокремлення. Замість цього вони поширювали ідеї витонченого націоналізму, що проповідує, за влучним визначенням В. І. Леніна, розділення і роздроблення пролетаріату під найбільш пристойними і прекраснозвучними приводами²⁵.

Щоб запобігти «розбещуванню робітників витонченим націоналізмом», В. І. Ленін багато уваги приділяв детальному й глибокому роз'ясненню суті програмної вимоги більшовиків про право націй на самовизначення. У статті «Кадети і «право народів на самовизначення».

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 15.

²¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 15—16.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 99.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 413.

²⁴ Там же, стор. 364.

²⁵ Див. там же, стор. 262.

яку опублікувала більшовицька «Правда» у грудні 1913 р.²⁶, В. І. Ленін дав чітке формулювання: право на самовизначення — це одна справа, а доцільність відокремлення тієї чи іншої нації у тому або іншому випадку — інша справа. У праці «Про право націй на самовизначення» Володимир Ілліч нагадав читачам, що визнання більшовиками права націй на відокремлення аж ніяк не виключає агітації проти такого відокремлення. Це теоретичне положення у праці «Критичні замітки з національного питання» конкретно розкрито саме на прикладі історії України. «Візьміть Росію і ставлення великоросів до українців, — писав В. І. Ленін. — Розуміється, всякий демократ, не кажучи вже про марксиста, буде рішуче боротися проти нечуваного приниження українців і вимагати повної рівноправності їх. Але було б прямою зрадою щодо соціалізму і дурненькою політикою *навіть* з точки зору буржуазних «національних завдань» українців — *ослаблювати* існуючий тепер, у межах однієї держави, зв'язок і союз українського і великоруського пролетаріату.

Пан Лев Юркевич, який називає себе теж «марксистом» (бідний Маркс!), дає зразок цієї дурненької політики»²⁷.

Таким чином, хоча В. І. Ленін різко й заслужено таврував проклятий царизм, який зробив усе для взаємовідчуження двох братніх народів, але він позитивно оцінював їх загальний історичний шлях в одній державі. Це був прямий удар по українській буржуазно-націоналістичній історіографії.

До речі, в тому ж номері журналу «Дзвін» була вміщена і стаття «Pro domo sua», автор якої Д. Донцов обгрунтовував своє різко негативне ставлення до передової російської культури і пропагував культурну та політичну орієнтацію лише на Західну Європу.

Націоналістичні проповіді Донцова не пройшли повз увагу В. І. Леніна. В. І. Ленін підкреслював, що «можна і треба спорити з націонал-соціалами на зразок Донцова...»²⁸.

У працях «Критичні замітки з національного питання» та «Про право націй на самовизначення» В. І. Ленін вніс істотний вклад у завдання принципів спорів з Донцовим щодо тенденцій і перспектив у розвитку історичного процесу на Україні. В. І. Ленін ставить Донцова в один ряд з Юркевичем, і свої критичні зауваження в багатьох випадках адресує зразу обом. Основну ідейну порочність і наукову неспроможність їх позицій В. І. Ленін спростовує таким своїм міркуванням: «Національна справа — спочатку, пролетарська — потім, кажуть буржуазні націоналісти і пп. Юркевичі, Донцови і т. п. горемарксиста за ними. Пролетарська справа — насамперед, кажемо ми, бо вона забезпечує не тільки тривалі, корінні інтереси праці і інтереси людства, але й інтереси демократії, а без демократії немислима ні автономна, ні незалежна Україна»²⁹.

Наполеглива боротьба, яку вів у дожовтневий період В. І. Ленін проти українського буржуазного націоналізму, мала великий позитивний вплив і на революційну практику, і на революційну теорію. В. І. Ленін переконливо розкрив наукову неспроможність буржуазно-націоналістичної концепції історії України, заклав міцний фундамент марксистської історіографії українського народу.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 463—465.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 13.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 230.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 15.

Ж. П. ТИМЧЕНКО

ПИТАННЯ ЖІНОЧОГО ПРОЛЕТАРСЬКОГО РУХУ В ЛЕНІНСЬКІЙ СПАДЩИНІ

Одне з величезних завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції — розкріпачення жінок нашої країни від багатовікового гніту і надання їм рівних прав з чоловіками в усіх галузях державного, політичного, господарського і культурного життя. Видатна роль у розв'язанні цього завдання належить Володимирі Іллічу Леніну. Розвиваючи в нових історичних умовах науково обґрунтований висновок К. Маркса і Ф. Енгельса про нерозривний зв'язок розкріпачення жінок із знищенням приватної власності і експлуатації людини людиною, В. І. Ленін надавав цьому питанню великого наукового і практичного значення. Воно ввійшло складовою частиною у ленінське вчення про соціалістичну революцію, її резерви і рушійні сили в боротьбі за встановлення і зміцнення диктатури пролетаріату, за побудову соціалізму і комунізму. В участі трудящих жінок у пролетарському революційному русі В. І. Ленін вбачав важливу умову перемоги пролетаріату над капіталізмом. «З досвіду всіх визвольних рухів помічено,— вказував Володимир Ілліч,— що успіх революції залежить від того, наскільки в ньому беруть участь жінки»¹.

Питання про залучення жіночих мас до революційної боротьби В. І. Ленін пов'язував із знищенням того нерівноправного становища, в яке вони поставлені в експлуататорському, класовому суспільстві. У визнанні єдності жіночого і пролетарського визвольного руху Ленін бачив головну відміну революційного вирішення жіночого питання від буржуазно-демократичного, зокрема феміністичного. Програму визволення жінок в СРСР, накреслену В. І. Леніним, та історію цього питання можна правильно зрозуміти й висвітлити тільки при умові вивчення ленінської спадщини — його теоретичних праць, виступів, зауважень та ін. Серед них виділяються спеціальні статті, промови і вітальні листи, зокрема «Міжнародний соціалістичний конгрес у Штутгарті», «Капіталізм і жіноча праця», «П'ятий міжнародний з'їзд у справі боротьби з проституцією», «Промова на I Всеросійському з'їзді робітниць 19 листопада 1918 р.», «Про завдання жіночого робітничого руху в Радянській республіці», «Радянська влада і становище жінки», «До бюро жіночого з'їзду Петроградської губернії», «До жінок-робітниць», «До міжнародного дня робітниць», «Міжнародний день робітниць», «Привітання Всеросійській нараді губжінвідділів», «Безпартійній конференції робітниць і селянок Москви та Московської губернії». В них В. І. Ленін аналізує соціально-економічне становище жінки в капіталістичному суспільстві, розкриває значення жіночих резервів армії робітничого класу в боротьбі за перемогу і зміцнення соціалістичної революції, в розвитку соціалістичної демократії і накреслює конкретні шляхи розкріпачення жінок у радянському суспільстві.

У ленінських працях і документах розвивається марксистське положення про те, що при капіталізмі, зокрема в імперіалістичній стадії

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 158.

його розвитку, жінки активно включилися у промислове виробництво і їх праця, як і праця чоловіків, набула великого суспільного значення. Але, як відзначав В. І. Ленін, цей в основі своїй прогресивний процес² капіталізм використав для посилення нерівноправності трудящих жінок, що зумовлено всіма закономірностями капіталістичного способу виробництва. В. І. Ленін, як у свій час К. Маркс і Ф. Енгельс, вів рішучу боротьбу з тими буржуазними ідеологами, що закликали до заборони жіночої праці в промисловому виробництві. Володимир Ілліч писав: «Справа буржуазії — розвивати трести, заганяти дітей і жінок на фабрики, мучити їх там, розбещувати, прирікати на крайню нужду. Ми не «вимагаємо» такого розвитку, не «підтримуємо» його, ми боремось проти нього. Але як боремось? Ми знаємо, що трести і фабрична робота жінок прогресивні. Ми не хочемо йти назад, до ремесла, до домонополістичного капіталізму, до домашньої роботи жінок. Вперед через трести та ін. і дальше них до соціалізму!»³. Вождь пролетаріату зробив науково обгрунтований висновок про те, що праця жінок у суспільному виробництві в першу чергу позначається на зростанні їх класової свідомості. Підкресливши марксистське положення про те, що основою пригнобленого і приниженого становища жінок у капіталістичному суспільстві є приватна власність на засоби виробництва⁴, В. І. Ленін визначив залучення жіночих мас до боротьби пролетаріату за своє соціальне визволення як одне з важливих завдань робітничого класу та його авангарду — революційної партії. «Ми говоримо, — вказував він, — що визволення робітників повинно бути справою самих робітників, і так само і визволення жінок-робітниць повинно бути справою самих жінок-робітниць»⁵. У ленінській спадщині розроблене питання про співвідношення найближчих завдань і кінцевої мети жіночого пролетарського руху.

Досягнення певних демократичних свобод у буржуазному суспільстві сприяло б політичній активізації жіночих мас і ширшому залученню їх до участі у класовій боротьбі пролетаріату. Ось чому вже в ленінському «Проекті програми нашої партії» (1899 р.) однією з основних вимог висувалось встановлення повної рівноправності жінок з чоловіками⁶. Тезу про необхідність боротьби революційної партії за надання жінкам рівних прав з чоловіками, що пов'язувалося із залученням широких мас жінок до пролетарського руху, В. І. Ленін поглибив у написаному в 1902 р. «Проекті програми російської соціал-демократичної робітничої партії». В ньому найближчим завданням ставилось повалення царського самодержавства і проведення буржуазно-демократичних перетворень у країні. Серед інших демократичних вимог цього проекту були пункти про загальне, рівне і пряме виборче право при виборах як до законодавчих зборів, так і до місцевих органів самоврядування для всіх громадян, що досягли 21 року; право кожного виборця бути обраним до всіх представницьких зборів; знищення станів і повну рівноправність усіх громадян, незалежно від статі, релігії і раси; заборону жіночої праці в тих галузях, де вона шкідлива для жіночого організму; збільшення числа фабричних інспекторів, призначення інспектрис у тих галузях, де переважає жіноча праця⁷. Обгрунтовані В. І. Леніним вимоги в жіночому питанні стали

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 471—472.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 67—68.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 22.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 25.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 213.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 12—14.

складовою частиною програми РСДРП, прийнятої в 1903 р. на II з'їзді партії.

У тісному зв'язку з боротьбою за демократичні свободи і рівноправність всіх громадян, в тому числі жінок, в ленінській спадщині порушене питання про роль революційної агітації та пропаганди у зростанні класової солідарності робітниць. В. І. Леніну першому належить думка і про безпосереднє звернення до російських робітниць з друкованим словом. Саме за порадою Ілляча Н. К. Крупська, ще перебуваючи разом з ним на засланні в Сибіру, написала у 1899 р. працю «Жінка-робітниця» — першу в Росії марксистську брошуру для жінок, яка відіграла визначну роль у пробудженні їх класової свідомості⁸. За ініціативою Володимира Ілляча в 1914 р. у Росії почав видаватися більшовицький журнал для жінок — «Работница»⁹, який відповідно до вказівок вождя провадив значну роботу по згуртуванню жіночих пролетарських мас.

Виключно важливе значення для дальшої розробки марксистського вчення про шляхи соціального визволення жінок мало ленінське положення про необхідність об'єднання міжнародного жіночого пролетарського руху. З цього погляду на особливу увагу дослідників заслуговує боротьба В. І. Леніна проти опортунізму і зрадництва вождів II Інтернаціоналу в питанні рівноправності жінок. Так, у статтях «Міжнародний соціалістичний конгрес у Штутгарті»¹⁰, написаних у 1907 р., В. І. Ленін різко засудив шкідливу позицію лідерів австрійської соціал-демократії, які вважали необхідним боротися за загальне виборче право тільки для чоловіків, ослабляючи цим самим розвиток масового пролетарського руху. В. І. Ленін вітав рішення Штутгартського конгресу, що закликав виступити за виборчі права для всіх громадян, без врахування статі, не разом з буржуазними прихильницями жіночої рівноправності, а одним фронтом з революційними партіями пролетаріату. «Конгрес визнав, — писав В. І. Ленін, — що в кампанії за жіноче виборче право необхідно повністю відстоювати принципи соціалізму та рівноправність чоловіків і жінок, не перекручуючи цих принципів ніякими міркуваннями зручності»¹¹. Це, як він відзначав, посилить розмах агітації і силу народного руху¹².

Про те, якого великого значення надавав вождь світового пролетаріату об'єднанню революційних сил міжнародного робітничого руху, в тому числі і в складовій його частині — жіночому пролетарському русі, свідчить його практична і теоретична діяльність у роки першої світової війни. В працях цього періоду: «Відозва про війну», «Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм», «Опортунізм і крах II Інтернаціоналу», «Революційний пролетаріат і право націй на самовизначення», «Воєнна програма пролетарської революції», «Про лозунг «роззброєння», «Завдання лівих циммервальдистів у швейцарській с.-д. партії» — В. І. Ленін, відзначаючи зростання політичної активності робітниць у роки війни¹³, ставить питання про з'єднання революційної боротьби проти капіталізму з революційною програмою і тактикою щодо всіх демократичних вимог, зокрема щодо рівноправності жінок¹⁴.

⁸ Р. Ковнатор. Женский вопрос в свете ленинизма, Харьков, 1926, стор. 19—20.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 96.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 56—62; 65—73.

¹¹ Там же, стор. 70.

¹² Див. там же, стор. 71.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 324, 401; т. 23, стор. 67—69, 83—84.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 360; т. 23, стор. 124, 320.

Керуючи всією підготовчою роботою по скликанню міжнародної соціалістичної жіночої конференції у Берні (березень 1915 р.), В. І. Ленін прагнув використати її з метою згуртування інтернаціоналістських елементів на революційній платформі. «З усією пристрасністю віддає Ілліч збиранню сил для боротьби на міжнародному фронті,— писала Н. К. Крупська, згадуючи про ті часи.— «Не біда, що нас одиниці,— сказав він якимось,— з нами будуть мільйони». Він складав і нашу резолюцію для Бернської жіночої конференції, стежив за всією її роботою»¹⁵. Написаний В. І. Леніним проект резолюції, який російські більшовички, представниці ЦК РСДРП(б) на конференції, внесли на розгляд делегаток, вказував революційний шлях боротьби проти війни і міжнародного опортунізму¹⁶. Проте в зв'язку з тим, що більшість делегатів становили хиткі центристські елементи, ленінський проект резолюції не був прийнятий. Конференція ухвалила пацифістську резолюцію, що засуджувала імперіалістичну війну, але не вказувала конкретних шляхів боротьби проти неї і по суті відмовлялася від розриву з соціал-шовінізмом. Засуджуючи таку позицію. В. І. Ленін у статті «Про боротьбу з соціал-шовінізмом» (червень 1915 р.) писав: «Конференція жінок повинна була не допомагати Шейдеману, Гаазе, Каутському, Вандервельде, Гайндману, Геду і Самба, Плеханову і т. д. присипляти робітничі маси, а, навпаки, повинна була будити їх, проголосити рішучу війну з опортунізмом. Тільки тоді практичний результат був би не надія на «виправлення» названих «вождів», а збирання сил для важкої і серйозної боротьби»¹⁷.

Підкреслюючи необхідність розвитку міжнародного жіночого руху на чітко визначеній теоретичній основі, В. І. Ленін відзначав, що і в цьому питанні марксистські партії повинні різко відмежуватися від усіх опортуністичних партій¹⁸. За визначенням В. І. Леніна, жіночий комуністичний рух має бути частиною руху усіх експлуатованих і пригноблених, усіх жертв капіталізму¹⁹. В зв'язку з цим Володимир Ілліч особливу увагу приділяв жіночому пролетарському рухові в Росії, який під керівництвом більшовицької партії з перших своїх кроків зайняв революційну, класову позицію.

Як і передбачав В. І. Ленін, питання про досягнення рівноправності жінок, хоч і є одним із завдань буржуазно-демократичної революції, не було розв'язане Лютневою революцією 1917 р. у Росії. Тимчасовий уряд лише формально проголосив демократичні свободи, на ділі продовжуючи політику царизму. Це підтвердило правильність ленінського положення про те, що свободу дійсно, а не формальну жінка зможе одержати лише при соціалізмі, коли не буде панування приватної власності на засоби виробництва та експлуатації людини людиною.

Оцінюючи Лютневу революцію як перший етап боротьби російського пролетаріату, В. І. Ленін закликав робітничий клас Росії готуватися до наступного її етапу — соціалістичної революції²⁰. В цих умовах вождь партії настійно підкреслював думку про необхідність активізувати діяльність більшовиків у справі революційної мобілізації мас, зокрема залучення жінок до визвольної боротьби пролетаріату та підвищення їх класової свідомості. Нові умови вимагали, щоб тру-

¹⁵ Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, К., 1959, стор. 239.

¹⁶ Див. В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 26, стор. 207.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 170.

¹⁸ Клара Цеткін. Спогади про Леніна, К., 1955, стор. 40.

¹⁹ Там же, стор. 52.

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 284.

дяща жінка із забитої, безправної рабині перетворилася у сміливого пролетарського борця.

Вже у своїх відомих «Листах з далека» (березень — квітень 1917 р.) В. І. Ленін пише про залучення жінок до революційного руху та їх розкріпачення як один з вирішальних факторів створення нового типу держави — диктатури пролетаріату²¹. Цю ж думку вождь революції розвиває в роботі «Матеріали до перегляду партійної програми» (червень 1917 р.).

На основі аналізу класових битв міжнародного пролетаріату, зокрема революційного руху робітничого класу Росії, В. І. Ленін висловлював тверду впевненість у тому, що в грядущих битвах з буржуазією «пролетарські жінки не дивитимуться пасивно, як добре озброєна буржуазія розстрілюватиме погано озброєних або незброєних робітників. Вони візьмуться за зброю»²². Це ленінське передбачення підтвердилося. Як свідчать історичні факти, жіночий пролетарський рух був невід'ємною частиною загальної революційної боротьби трудящих за знищення всіх форм поневолення людини. Активну участь жінок у соціалістичній революції Володимир Ілліч високо оцінював. Як згадує видатна діячка міжнародного робітничого руху Клара Цеткін, великий вождь підкреслював, що «пролетарки тримались під час революції чудово. Без них ми не перемогли б. Або навряд чи перемогли б. Ось моя думка. Яку хоробрість вони проявили, які хоробрі вони і тепер!»²³.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка створила всі передумови для повного розкріпачення жінок, В. І. Ленін продовжував наполегливо розробляти програмні вимоги Комуністичної партії щодо завдань жіночого робітничого руху. Під керівництвом Володимира Ілліча здійснювалися всі найважливіші заходи Радянської влади, спрямовані на розв'язання жіночого питання. Знаменним етапом стало проголошення і законодавче закріплення повної рівноправності жінки з чоловіком. У зв'язку з цим В. І. Ленін відзначав, що Радянською владою, владою трудящих, в перші ж місяці її існування був здійснений найрішучіший переворот у законодавстві, що стосується жінок. «З тих законів, які ставили жінку в становище підлегле, в Радянській республіці не лишилось каменя на камені. Я говорю саме про ті закони, які спеціально використовували більш слабе становище жінки, поставивши її в становище нерівноправне і часто навіть принизливе, тобто закони про шлюбну розлуку і про позашлюбну дитину, про право жінки на позов до батька дитини для її забезпечення»²⁴. Вказуючи на ці заходи соціалістичної держави, як на початок великої роботи, В. І. Ленін писав: «Ми маємо тисячу раз право пишатися тим, що ми зробили в цій галузі. Але чим *чистіше* очистили ми ґрунт від мотлоху старих, буржуазних, законів і установ, тим ясніше стало для нас, що це тільки очищення землі для будови, але ще не сама будова»²⁵. Володимир Ілліч підкреслював, що прийняття одних законів мало, бо рівність по закону не є ще рівність у житті²⁶. Адже буржуазне законодавство визнає за жінками деякі права, але тільки формально, що докорінно відрізняє буржуазну демократію від соціалістичної. «Освіта, культура, цивілізація, свобода — всі ці пишні слова з'єднуються в усіх капіталістичних, буржуазних республіках світу з нечувано-підлими, огидно-брудними, звирячо-грубими

²¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 304.

²² Там же, стор. 68.

²³ Клара Цеткін. Спогади про Леніна, стор. 41.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 22.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 381.

²⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 337.

законами про нерівність жінки, за законами про шлюбне право і про шлюбну розлуку, про нерівність позашлюбної дитини із «законнонародженою», про привілеї для чоловіка, про приниження і зневагу для жінки»²⁷. Щоб зробити рівноправність жінок не формальною, а фактичною, треба забезпечити реальні умови для її здійснення, тобто перестроювати життя на соціалістичних засадах, а також навчити жінок користуватися наданими їм правами. «Для повного визволення жінки і для справжньої рівності її з чоловіком,— вказував В. І. Ленін,— треба, щоб було суспільне господарство і щоб жінка брала участь в спільній продуктивній праці. Тоді жінка займатиме таке ж становище, як і чоловік»²⁸.

Боротьба за справжнє розкріпачення жінок, попереджав В. І. Ленін, буде зустрічати на своєму шляху безліч серйозних перешкод, викликаних всілякими пережитками, залишеними у спадщину від експлуаторського суспільства. Саме в зв'язку з цим Володимир Ілліч зазначав, що Комуністична партія повинна проводити спеціальну, обумовлену історичною необхідністю роботу серед жінок. З цією метою потрібно створювати спеціальні органи, завдання яких — «будити широкі маси жінок, зв'язувати їх з партією і удержувати під її впливом»²⁹. Незважаючи на свою велику зайнятість державними і партійними справами, В. І. Ленін знаходив час і для особистої участі в організації та проведенні цієї роботи. Так, 19 листопада 1918 р. він виступив на I Всеросійському з'їзді робітниць, 23 вересня 1919 р.— на IV Московській загальноміській безпартійній конференції робітниць³⁰, де накреслив конкретну програму визволення жінок від тягара застарілих правил. Відзначаючи необхідність активної участі жінок у соціалістичному будівництві, В. І. Ленін зауважив, що вона виявиться успішною лише тоді, коли жінка буде вирвана з найбільш непродуктивної, дикої і тяжкої праці в домашньому господарстві³¹. Визволити жінку від цієї дрібної роботи, що надзвичайно отупляє людину, можна лише шляхом створення громадських їдалень, дитячих садків, ясел і т. д. У цих закладах вбачав В. І. Ленін ті паростки комунізму, які на ділі здатні розкріпачити жінку, зменшити і знищити її нерівність з чоловіком в суспільному виробництві і громадському житті³². Володимир Ілліч закликав і самих жінок дбати про розвиток таких усуспільнених закладів, вказуючи, що «ця діяльність жінки приведе до повної зміни її старого становища при капіталістичному суспільстві»³³.

Головним завданням жіночого робітничого руху В. І. Ленін вважав боротьбу за економічну й соціальну рівність трудівниць³⁴. Для здійснення цього необхідно було залучити широкі маси робітниць і селянок до громадсько-політичного та державного життя країни. Вождь пролетаріату підкреслював, що участь жінок у політичній діяльності в капіталістичних країнах, навіть найбільш передових, завжди мізерна. Він поставив завдання «зробити політику доступною для кожної трудящої жінки», щоб вона допомагала чоловікові у боротьбі з поміщиками, капіталістами, в боротьбі за знищення експлуатації³⁵.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 101.

²⁸ Там же, стор. 24.

²⁹ Клара Цеткін. Спогади про Леніна, стор. 52.

³⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 157—159; т. 30, стор. 21—27.

³¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 24.

³² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 382.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 25.

³⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 371.

³⁵ Там же, стор. 25, 26.

В. І. Ленін пристрасно наполягав на широкому залученні жінок до керівництва державою, введенні їх до складу народної міліції, робітничо-селянської інспекції, народних суддів і т. д. Все це потрібно для того, щоб вивести жінку з «домашнього рабства», вузького кола особистих інтересів, збудити в ній бажання жити інтересами суспільства і піднести її до рівня державного діяча. Це довга боротьба, яка вимагає корінної переробки і суспільної техніки, і звичаїв, зазначає В. І. Ленін, і висловлює тверду впевненість, що вона закінчиться повною перемогою комунізму³⁶. Вирішенню цієї проблеми В. І. Ленін надавав великого міжнародного значення, бо цим Радянська влада переконує трудящих усього світу, що тільки завоювання влади пролетаріатом знищує всі корені гноблення і нерівності, зокрема для жінок.

В ході соціалістичного будівництва Комуністична партія і Радянський уряд неухильно проводили в життя ленінські ідеї рівноправності жінок. Корінні перетворення в економіці СРСР у результаті проведення індустріалізації промисловості і колективізації сільського господарства, успішне здійснення культурної революції забезпечили жінкам широку можливість участі в державному, політичному, господарському і культурному житті країни. Ще величніші перспективи відкриваються перед ними в період комуністичного будівництва. Гарантією цього є конкретні заходи Радянської держави щодо ліквідації залишків нерівного становища жінки в побуті та створення всіх соціально-побутових умов для поєднання щасливого материнства з дедалі зростаючою активністю і творчою участю жінок у суспільній праці й громадській діяльності, в усіх галузях науки та мистецтва³⁷.

³⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 371.

³⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 85.

В. Д. КАЛИТА

СТВОРЕННЯ ПЕРШОГО УРЯДУ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Створення і діяльність першого Радянського уряду України — Народного Секретаріату (грудень 1917 р. — квітень 1918 р.) не знайшли ще свого повного висвітлення в історичній науці. Ряд праць і спогадів активних борців за встановлення влади Рад про перші кроки радянського будівництва на Україні було надруковано у 20-х роках¹. Протягом 30-х — 50-х років про Народний Секретаріат майже нічого не писали, більшість діячів його оголосили ухильниками або ворогами народу, висвітлюючи працю тільки окремих діячів (наприклад, Ф. А. Артема). Після XX і XXII з'їздів КПРС, коли народу було повернуто багато славних імен, з'явилося декілька робіт про діячів першого уряду Радянської України². Окремі згадки про Народний Секретаріат є в монографіях С. М. Королівського, М. І. Супруненка, М. А. Рубача, А. В. Лихолата, Є. М. Скляренка та ін. Але повністю цьому питанню присвячено тільки статтю І. К. Рибалки³.

Перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції законодавчо закріпив II Всеросійський з'їзд Рад, прийнявши ленінські декрети про владу, мир і землю. Від України на з'їзді було 126 делегатів, що представляли 69 Рад, 43 з яких висловились за перехід влади в руки Рад. Серед українських делегатів керівною силою були більшовики⁴. Найбільшу групу (51 чоловік) становили представники Донецько-Криворізького басейну. З представлених на з'їзді 31 Ради цього району України 21 вимагала єдиної і безроздільної влади Рад⁵. За партійністю в українській делегації можна визначити такі угруповання: більшовиків — 57, «лівих» есерів, які в той час здебільшого йшли разом з більшовиками, — 21, меншовиків різних мастей — 18, українських дрібнобуржуазних націоналістів — 10, есерів «правих» та «центр» — 8, єврейських націоналістів — 2, безпартійних — 1, невизначених — 9. Делегати українських Рад одностайно обрали до складу ВЦВК Рад дру-

¹ Е. Б. Бош. Национальное правительство и Советская власть на Украине, М., 1919; її ж. Год борьбы, М.—Л., 1925; М. О. Скрипник. Історія пролетарської революції на Україні, Харків, 1928; його ж. Начерк історії пролетарської революції на Україні, журн. «Червоної шлях», 1923, № 1—3; В. А. Антонов-Овсеєнко. Заметки о гражданской войне на Украине, Госиздат, 1924, 1928, 1932, 1933; Д. И. Эрде. Революция на Украине, Харьков, 1927; В. П. Затонський. Из спогадів про українську революцію, журн. «Летопись революции» (далі — Л. Р.), 1929, №№ 4, 5—6; 1930, № 5; Г. Ф. Лапчинський. З перших днів Всеукраїнської Радянської влади, Л. Р., 1927, № 5; його ж. Перший період Радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народний Секретаріат, Л. Р., 1928, № 1; його ж. Борьба за Київ, Л. Р., 1928, № 2; Є. Г. Медведєв. З Харкова до Києва й назад, Л. Р., 1928, № 1.

² Ю. В. Бабко. Солдат партії, К., 1962; О. Й. Шусь. В. О. Антонов-Овсеєнко, К., 1965; А. Д. Ярошенко. Ю. М. Коцюбинський, К., 1965; А. П. Гриценко і Ж. П. Тимченко. Є. Б. Бош, К., 1964.

³ І. К. Рибалка. Діяльність ЦВК Рад України і Народного Секретаріату, Учені записки Харківського університету, т. 89. Праці історичного факультету, т. 6, 1957.

⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 181.

⁵ Н. Г. Гончаренко. Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе, Луганск, 1963, стор. 15.

гого скликання понад десять більшовиків⁶. Стверджуючи, що від Донбасу до ВЦВК Рад було обрано 6 чоловік, М. Г. Гончаренко допуска помилку. Справді, від Донецького басейну було висунуто 6 кандидатур: Г. І. Петровського, М. К. Муранова, В. О. Ватіна, В. К. Аверіна, К. Є. Ворошилова, С. Васильченка (три останніх у списках делегатів II Всеросійського з'їзду не значаться). Обрані до ВЦВК Рад були Г. І. Петровський, В. О. Ватін, М. К. Муранов (у списках йде під прізвищем Муралов)⁷. Таким чином, від Донбасу до ВЦВК було обрано 3 представника.

Переможне повстання в Петрограді перетворило з'їзд Рад у верховний і повновладний орган державної влади, який передав усю повноту влади в Росії Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів: «Вся влада віднині належить Радам. Комісари Тимчасового уряду усуваються»⁸. Цією постановою скористалися різного роду буржуазно-націоналістичні організації, що утворилися ще до Жовтня. В національних районах Росії революційному фронту робітників і селян протистояли залишки російського імперіалізму і місцева буржуазно-націоналістична контрреволюція. На Україні владу намагалася захопити Центральна рада, яка, заявляючи про свій нейтралітет, фактично зміцнювала свої позиції для захоплення влади. Коли в жовтневих боях київські робітники і солдати розбили війська Тимчасового уряду, влада перейшла не до Київської Ради робітничих і солдатських депутатів і Військово-революційного комітету, а до Центральної ради, що захопила важливі стратегічні пункти в місті. Як згадує член Київського комітету більшовиків і Військово-революційного комітету А. В. Іванов, «влада начебто перейшла до Рад, але не було реальної сили, щоб вдержати її»⁹.

На Україні виникло таке становище: з одного боку, в окремих місцях встановилася влада Рад і єдиним правомочним органом влади визнавалася Рада Народних Комісарів; з другого — влада Центральної ради. Поряд з Радами робітничих, селянських і солдатських депутатів діяли місцеві організації Центральної ради. Виходячи з цього становища, більшовики на засіданні виконавчого комітету Київської Ради робітничих і солдатських депутатів внесли резолюцію, у якій говорилося, що «крайовою владою є Центральна рада». 9 листопада таку ж резолюцію ухвалила Катеринославська Рада, 27 жовтня — Одеська¹⁰. При цьому вимагалася скликати з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів України для реорганізації Центральної ради в Центральну раду Рад робітничих і селянських депутатів. Ця крайова влада мала діяти через органи влади на місцях — Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Таке розв'язання питання про центральну владу на Україні було намаганням більшовицьких організацій України мирним шляхом реорганізувати Центральну раду і встановити Радянську владу. За це активно боролися робітники, трудяше селянство нашої республіки. Робітники Харківського залізничного вузла вимагали, «щоб вся влада на місцях перейшла до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів»¹¹. Аналогічні вимоги

⁶ С. М. Королівський. До питання про представництво України на II Всеросійському з'їзді Рад, «Український історичний журнал», 1960, № 4, стор. 31, 36.

⁷ Второй Всероссийский съезд Советов РСФСР, М.—Л., 1928, стор. 90, 91, 176.

⁸ Декреты Советской власти, т. 1, М., 1957, стор. 11.

⁹ Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів, К., 1957, стор. 10.

¹⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, К., 1957, т. II, стор. 38, 334, 358, 359.

¹¹ Там же, стор. 542.

висували київські річковики й металісти, робітники Херсона та Вінниці.

В окремих районах Донбасу, де були міцні більшовицькі організації, влада перейшла до Рад ще до Жовтневої революції. Більшовики цього пролетарського району підтримували тісний контакт з ЦК РСДРП(б). Так, з 25 жовтня по 25 листопада ЦК надіслав у Донбас 24 агітатори¹². В Горлівці, Щербинівці, Луганську, Макіївці, Краматорську та в інших робітничих селищах Ради зосередили всю повноту влади в своїх руках. У листопаді 1917 р. Луганський партійний комітет повідомляв ЦК РСДРП(б): «Все в руках нашої організації. Рада більшовицька. Вплив Ради в масах величезний, функції його всеохоплюючі. Дума, Управа в наших руках. Парторганізація користується необмеженим впливом в усіх безпартійних організаціях»¹³. Але не у всіх районах Донбасу влада Рад встановилась ще до перемоги збройного повстання в Петрограді. В Маріуполі, Лисичанську, Слов'янську, Бахмуті влада Рад встановилась значно пізніше (наприкінці листопада — на початку грудня). Велику допомогу більшовицьким організаціям у мобілізації боротьби мас за владу Рад надав визначний партійний і державний діяч Г. І. Петровський. Утвердження влади Рад у Донбасі мало величезне значення для ходу боротьби за встановлення Радянської влади на Україні.

Хоч в окремих районах успішно проходив процес встановлення влади Рад, в центрі України — Києві влада належала Центральній раді, якій вдалося, прикриваючись гаслами національного відродження, заручитись підтримкою не тільки буржуазії та поміщиків, але й селян і деякої частини робітників. Ураховуючи сили соціалістичної революції, політикини Центральної ради у перші дні поводилися лицемірно, кажучи, що вони не проти Рад, треба тільки виробити питання про центральну владу на Україні. Але це був тактичний маневр, щоб зміцнити своє становище. Київські більшовики розуміли це, проте, як згадує А. В. Іванов, «не могли відразу перейти в наступ на Центральну раду, бо українські частини були настроєні націоналістично і цілком її підтримували. Треба було починати їх розкладати»¹⁴. Політичний вплив на робітників і солдатів більшовики мали величезний. На засіданнях Рад з участю профспілок найчастіше приймались більшовицькі резолюції. Але в Радах більшовики ще не мали більшості. Так, у Катеринославській Раді з 400 депутатських місць вони мали 70¹⁵, у Харківській з 360 — 120¹⁶. Таким чином, створився розрив між політичним впливом більшовиків на маси й організаційним закріпленням їх у Радах та виконавчих органах, внаслідок чого єдиного центру, що міг би скерувати сили трудящих, виробити єдину тактику дій, на Україні не було.

Центральна рада проводила антинародну політику, нічого не зробивши для здійснення споконвічної мрії селян про землю, покращення стану робітників, встановлення миру. Вона узаконила буржуазні порядки і законодавство періоду Тимчасового уряду, залишивши старий буржуазний апарат. Третього листопада Генеральний секретаріат офіційно оголосив про перехід всієї влади на Україні до Центральної ради. 7 листопада націоналістична Рада видала Третій уні-

¹² Н. Г. Гончаренко. Назв. праця, стор. 17.

¹³ Там же, стор. 18—19.

¹⁴ Великий Жовтень на Київщині, стор. 11.

¹⁵ Н. Г. Гончаренко. Назв. праця, стор. 26.

¹⁶ Є. М. Склярєнко. Робітничий клас України в боротьбі за владу Рад, К., 1957, стор. 18.

версал, згідно з яким визначались кордони України і створювалась так звана Українська народна республіка¹⁷.

Київська більшовицька організація, як і багато інших організацій України, ставила своїм першочерговим завданням завоювання більшості в Радах, викриття буржуазно-націоналістичної суті Центральної ради, домагаючись її реорганізації або переобрання. Реально оцінюючи обставинку, київські більшовики не закликали робітників і солдатів до збройної боротьби проти буржуазної Ради, а поступово розкривали масам справжню її суть, викривали її політику, і трудящі на власному досвіді пересвідчилися, інтереси кого вона захищає.

Переконавшись, що вона остаточно втрачає підтримку селян і робітників, що її єдиною опорою залишаються буржуазно-націоналістичні контрреволюційні сили, Центральна рада стала на шлях терору проти трудящих, боротьби з Радами робітничих і селянських депутатів.

В ніч на 30 листопада 1917 р. 1-а Українська дивізія за наказом Центральної ради вчинила збройний напад на авіаційний парк, понтонний батальйон та інші військові частини в Києві, що брали участь у боротьбі за владу Рад, обеззброїла їх і вивезла за межі України. Така ж операція була проведена і в гарнізонах Чернігівщини. Це стало початком відкритих антирадянських дій Центральної ради, яка взяла курс на відрив від Радянської Росії і боротьбу з нею. Буржуазні націоналісти вимагали передачі влади Центральної раді та її органам на місцях навіть там, де вже була встановлена влада Рад. Місцеві органи націоналістичної Ради всіляко перешкоджали роботі Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Центральна рада стала опорою контрреволюційної боротьби з Радянською Росією. «Відчувши зраду Центральної ради, в Київ злетілися всі чорні ворони контрреволюції. Імперіалісти всіх країн покладають тепер всі свої надії на Центральну раду»¹⁸,— говорилося у відозві ВЦВК Рад, радянських і профспілкових організацій Петрограда до українських трудящих 8 грудня 1917 р.

Враховуючи споконвічну дружбу і братерські зв'язки українського та російського народів, Рада Народних Комісарів заявляла: «Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмежень і безумовно»¹⁹. Центральна ж рада зайняла ворожу позицію щодо російського народу, відмовилась визнати РНК і стала на шлях відкритої боротьби проти Радянської влади, підтримуючи Каледіна й інших білогвардійських генералів на Дону. 19 листопада (2 грудня) 1917 р. РНК обговорила ворожі дії Центральної ради і вирішила створити комісію для всебічного з'ясування українських справ та висунення кандидатури уповноваженого від Радянського уряду для поїздки на Україну.

Становище на Україні обговорювалося у РНК 2 (15) та 3 (16) грудня. На засіданні 3 грудня було вирішено звернутися з маніфестом до українського народу. В. І. Ленін, як член комісії, якій було доручено скласти цей документ, написав маніфест, затверджений на вечірньому засіданні РНК 3 грудня. В маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради Радянський уряд визнав

¹⁷ Газ. «Вестник Украинской Народной Республики», 7 березня 1918 р.

¹⁸ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 8.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 319.

незалежність Української народної республіки, право її на самовизначення, як і всіх націй, що пригноблювалися царизмом і великоруською буржуазією, аж до права на відокремлення від Росії²⁰. Маніфест, що мобілізував українських трудящих на боротьбу за Радянську владу, визнавав єдиною правомочною владою на Україні владу Рад. Це видно з тезисів В. І. Леніна, що не ввійшли до маніфесту. «...Ми визнаємо в даний час представниками українського народу і вільної Української Республіки українські Ради, як організації революційної боротьби українських трудящих і експлуатованих мас проти експлуататорів»²¹. Центральна рада звинувачувалась у тому, що вона, прикриваючись національними фразами, вела двозначну буржуазну політику, яка виявлялась у невизнанні нею Радянської влади на Україні²². Маніфест вимагав припинення антинародної контрреволюційної діяльності націоналістичної Ради. Ідеї необхідності переходу всієї влади на Україні до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів — Рад, здібних забезпечувати інтереси трудящих, набули свого розвитку у Відозві до українського народу РНК, ВЦВК, ЦК РСДРП(б) та інших організацій від 8 грудня 1917 р.²³ Рада Народних Комісарів висловила упевненість, що «тільки Ради української селянської бідноти, робітників і солдатів можуть створити на Україні владу, при якій зіткнення між братніми народами будуть неможливі»²⁴. 18 листопада 1917 р. народний комісар по національних справах Й. Сталін у розмові з представником Центральної ради Поршем і членом Київського комітету РСДРП(б) С. Бакинським, висловлюючи думку РНК і ЦК РСДРП(б), вказав на потребу негайної підготовки до скликання з'їзду представників робітничих, солдатських і селянських депутатів України²⁵.

Незважаючи на ворожу позицію Центральної ради, Рада Народних Комісарів вважала за необхідне вести з нею переговори, щоб остаточно розвінчати її антинародну політику. 6 (19) грудня РНК розглянула питання про націоналістичну Раду. Підкресливши своє бажання вирішити конфлікт мирним шляхом, Рада Народних Комісарів у постанові відзначила, що угода з Центральною радою можлива тільки в разі відмови останньої від будь-якої підтримки каледінського закону і контрреволюційної змови кадетської буржуазії²⁶. Для з'ясування позиції Центральної ради до Києва їздила делегація II Всеросійського з'їзду селянських депутатів на чолі з лівим есером П. Прог'яном, яка мала розмови з Грушевським, Вінниченком та іншими ідеями. На засіданні 19 грудня (1 січня 1918 р.) вже після проголошення Радянської влади на Україні, РНК заслухала доповідь Прог'яна. У постанові 12 січня 1918 р. РНК відмітила, що Центральна рада ухилилась від чіткої і ясної відповіді про підтримку каледінщини і тим самим зірвала переговори з РНК²⁷.

Робітники, солдати і селяни все частіше вимагали переходу влади до Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів і розпуску Центральної ради, яка на початку грудня вже не мала навіть тієї підтримки трудящих, як наприкінці жовтня — початку листопада.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 319.

²¹ Декреты Советской власти, т. 1, стор. 175.

²² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 319—320.

²³ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти, стор. 9.

²⁴ Там же, стор. 27.

²⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 537.

²⁶ Декреты Советской власти, т. 1, стор. 186.

²⁷ Див. В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 35, стор. 182—183, 211—212.

Цьому значно сприяла пропагандистська роз'яснювальна діяльність більшовицьких організацій України. Тільки за листопад — грудень 1917 р. у газетах «Звезда», «Пролетарская мысль», «Донецкий пролетарий» було опубліковано 60 статей і матеріалів, що викривали контрреволюційну політику Центральної ради, її зрадницькі дії щодо українського народу²⁸. Про втрату Центральною радою політичного впливу на маси і різко зрослий авторитет більшовиків свідчать результати виборів до Українських Установчих зборів, що проходили на частині території України наприкінці 1917 — початку 1918 рр. Більшовики в Чернігівській губернії одержали 56,3% голосів, тоді як на виборах у Всеросійські Установчі збори вони зібрали тільки 34,6%. У Катеринославській губернії за список від партії більшовиків голосувало 30% всіх виборців. Великого успіху домоглися більшовики і в Полтавській губернії, де одержали 31,5% голосів проти 5,6% у листопаді. В ряді повітів (Зінківському, Костянтиноградському, Роменському, Гадяцькому) більшовики одержали абсолютну більшість. Таким чином, кількатижневого перебування Центральної ради біля керма державної влади було достатньо, щоб основна маса українських робітників, селян і солдатів на власному досвіді переконалися в її антинародній, контрреволюційній політиці. Отже, співвідношення політичних сил склалося на користь соціалістичної революції, визріли умови для створення Української Радянської держави. Центру контрреволюції необхідно було протиставити ініціативний, життєвий і цілеспрямований Радянський центр. Для його оформлення й перетворення в законний повноправний центральний орган влади необхідний був з'їзд Рад України. Питання про його скликання вперше поставила більшовицька фракція виконкому Київської Ради робітничих депутатів 3 листопада 1917 р. 10 листопада 1917 р. Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів ухвалила скликати з'їзд Рад²⁹. «До ідеї Всеукраїнського з'їзду Рад і заснування центральної влади Рад на Україні, — зазначав М. О. Скрипник, — поставилися з величезним співчуттям все робітництво й широкі верстви солдатських мас»³⁰. Організаційне бюро з'їзду чекало прибуття до Києва близько 500 делегатів. Однак це число було значно перевищене за рахунок представників куркульства та «українізованих» військових частин, викликаних на з'їзд Селоспількою та Центральною радою³¹.

З'їзд відкрився в надзвичайно напруженій обстановці 4 (17) грудня. Центральна рада, що до недавнього часу чинила всіляки перешкоди з'їзду, тепер виявляла велику заінтересованість у його проведенні. З перших хвилин своєї роботи з'їзд перетворився на контрреволюційне зборище. Більшовикам перешкоджали виступати, але вони продовжували викривати контрреволюційну суть Центральної ради. Більшовики і ті, хто їм співчував, другого дня залишили з'їзд і зібралися в Будинку профспілок, де вирішили скликати свій з'їзд у Харкові.

Перший Всеукраїнський з'їзд розпочав свою роботу ввечері 11 (24) грудня 1917 р. і тривав два дні. Було розглянуто питання: 1. Поточний момент; 2. Про самовизначення України; 3. Про самовизначення Донецького та Криворізького басейнів; 4. Про організацію влади на Україні; 5. Вибори ЦВК Рад України. З'їзд оголосив Україну республікою Рад, поширивши на її території всі декрети й розпорядження

²⁸ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 187.

²⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 38—39, 150—151.

³⁰ М. О. Скрипник. Статті й промови, Харків, 1930, стор. 167.

³¹ С. М. Королівський. Перший з'їзд Рад України, К., 1957, стор. 52.

робітничо-селянського уряду Радянської Росії³² та обрав вищий законодавчий орган — ЦВК Рад України.

Таким чином, I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів — перший вищий орган влади Радянської України — поклав початок формуванню радянського державного апарату. Він створив підзвітні йому органи державної влади й управління — ЦВК і Народний Секретаріат. ЦВК Рад України одразу ж після з'їзду розгорнув велику роботу по впровадженню в життя рішень з'їзду, по створенню центральних органів влади. 13 (26) грудня 1917 р. відбулось перше засідання обраного з'їздом ЦВК Рад України, у роботі якого взяло участь 29 чоловік з 41 члена ЦВК³³. Головою першого засідання було обрано В. М. Шахрая, секретарями — Г. Ф. Лапчинського та М. С. Данилевського. За дорученням редакційної комісії, обраної на з'їзді для вироблення тексту телеграми Раді Народних Комісарів, виступив С. С. Бакинський. У телеграмі викривалась антинародна політика Центральної Ради, відзначалось, що всю повноту державної влади на Україні ЦВК Рад взяв на себе. Закінчувалась телеграма словами: «Молода Радянська влада України вітає зміцнілу Всеросійську Радянську владу»³⁴. Текст телеграми було одноставно схвалено. На цьому ж засіданні ЦВК Рад України вирішив звернутися з маніфестом до українських трудящих, для складення якого було обрано комісію в складі Є. Б. Бош, С. С. Бакинського, Г. Ф. Лапчинського, Є. Г. Медведева, В. М. Шахрая. Цій же комісії доручалось розробити циркуляр до всіх Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Було створено комісії: господарсько-технічну, по виробленню регламенту та бюро зв'язку. Схвалено постанову про організацію двох щоденних газет: «Вісника Української Народної Республіки» (українською мовою) та «Вестника Украинской Народной Республики» (російською)³⁵. Тут же вирішено було реквізувати друкарню та приміщення газети «Южный край» для нових редакцій. Комісаром друку призначили В. С. Люксембурга.

На другому засіданні ЦВК, що відбулося 14 грудня під головуванням В. Х. Ауссема, було одноголосно схвалено маніфест про встановлення і зміцнення влади Рад на Україні. На цьому ж засіданні було вирішено назвати перший Радянський уряд України Народним Секретаріатом робітничо-селянської республіки, а його членів — народними секретарями³⁶. Назва Народний Секретаріат не випадкова, за пропозицією С. С. Бакинського, її взято на противагу Генеральному секретаріатові Центральної ради.

15 (28) грудня 1917 р. відбулось третє засідання ЦВК, на якому було обрано Президію ЦВК і розподілено обов'язки між народними секретарями. Головою ЦВК було обрано Є. Г. Медведева, заступниками — М. В. Артамонова і С. Шелудька, секретарем — М. С. Данилевського, заступником секретаря — М. П. Тарногородського. Народними секретарями стали: внутрішніх справ — Є. Б. Бош, військових справ — С. С. Бакинський, земельних справ — Є. П. Терлецький, фінансових справ — В. Х. Ауссем, продовольчих справ — Е. В. Лугановський, промисловості й торгівлі — Ф. А. Сергеев (Артем), праці — М. О. Скрипник, міжнародних справ — В. П. Затонський, юстиції — В. С. Люксембург, пошт і телеграфу — Я. В. Март'янов, керуючий справами —

³² Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, Харків, 1932, стор. 12.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

³⁴ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, стор. 17.

³⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 583.

³⁶ Там же.

Г. Ф. Лапчинський³⁷. 17 грудня було проведено довибори Президії ЦВК і затверджено склад першого уряду Радянської України. У Народному Секретаріаті сталися деякі переміщення: С. С. Бакинський став народним секретарем шляхів сполучення і міжнародних справ, В. М. Шахрай — народним секретарем по військових справах, В. П. Затонський — народним секретарем освіти. Всі народні секретарі, за винятком лівого есера Є. Терлецького, були більшовиками. Засідання Народного Секретаріату до березня 1918 р. проходили під головуванням Є. Б. Бош, яка була фактичним Головою уряду України.

Створюючи центральний державний апарат, більшовики України у своїй повсякденній роботі керувалися досвідом Радянської Росії, вказівками і настановами В. І. Леніна. В умовах жорстокої класової боротьби більшовики України приступили до створення апарату Секретаріату. Спочатку апарат Народного Секретаріату був невеликий і складався, в основному, з партійних працівників, які пройшли сувору школу революційної боротьби і мали великий досвід політичної та організаторської роботи в масах. При кожному секретарстві створювались відділи, які ділилися на підвідділи. Організаційною основою апарату була супідрядність і відповідальність співробітників і членів колегій секретарств перед народним секретарем, народних секретарів — перед Народним Секретаріатом, Народного Секретаріату — перед ЦВК і з'їздом Рад, що перетворювало державний апарат на централізовану струнку організацію, здатну здійснювати великі завдання диктатури пролетаріату. Всі члени ЦВК Рад України і Народного Секретаріату брали активну участь в організації центрального державного апарату, окремі члени ЦВК очолили секретарства та відділи. Значну допомогу у формуванні центральних органів влади України надали ЦК РСДРП(б) і РНК. На Україну були послані загартовані партійні працівники: М. О. Скрипник, Ю. М. Коцюбинський, В. М. Примаков та ін.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила шлях вільному розвитку народів, забезпечила побудову суверенної Української соціалістичної держави. Створенням першого Радянського уряду України завершувався процес формування вищих органів влади Української Радянської республіки.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 3—4.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО І КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО

У цьому році минає 120 років з часу заснування Кирило-Мефодіївського товариства — таємної антикріпосницької політичної організації. В 40-х рр. XIX ст. на Україні поряд з загальнодемократичним антикріпосницьким рухом розвивався і національно-визвольний рух народних мас. Для періоду падіння феодалізму, визрівання і зміцнення капіталізму закономірним було «пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту...»¹.

Кирило-Мефодіївське товариство створилось у кінці 1845 — січні 1846 р. і існувало до квітня 1847 р. Слід зазначити, що перед цим на початку 1840-х рр. у Києві вишик просвітительський гурток, члени якого мріяли про розгортання освітньої роботи, відродження української мови і літератури, проповідували ідеї зближення слов'янських народів. Гуртківці вважали можливим переконати поміщиків у необхідності ліквідувати кріпосне право. До гуртка входили вчителі М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш, О. Маркович, Д. Пильчиков, поміщик В. Тарновський. У 1845 р. до них приєднався чиновник канцелярії генерал-губернатора М. Гулак. У червні 1845 р. у Києві познайомився з членами гуртка і Т. Шевченко².

В середині 40-х років Шевченко уже був сформованим революційним демократом, автором «Кобзаря», «Гайдамаків», «Живописної України», захищеної революційної поеми «Тризна» і підпільних революційних творів «Сон», «Кавказ», «Єретик», «Великий льох», «І мертвим і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє суще посланіє», «Заповіт» та ін. Ці твори фактично були революційними прокламаціями, проголошенням програми і тактики української революційної демократії.

Шевченко діяв в умовах, коли відкритого політичного виступу мас не було («народ замучений мовчить»), але він належав до тих революціонерів, що уміли «відстоювати інтереси революції (по-пропагандистському, агітаційно, організаційно)... в неревольюційній обстановці...»³.

Цю, виражену в поетичній формі, революційно-демократичну програму Шевченко пропагував серед передової молоді ще до створення Кирило-Мефодіївського товариства і в період його становлення. «Шевченко, — пригадував М. Костомаров, — приніс з собою в кишені незшитий зошит своїх ще ніде не друкованих віршів, читав їх, привів мене у цілковите захоплення і залишив свої твори в мене». П. Куліш писав у травні 1846 р. з Петербурга: «Про Шевченка розповідають чудеса. Він, кажуть, написав поему «Іван Гус» та велику кількість віршів, котрі малоросіяни знають вже напам'ять». На літературних вечорах Тарновського, де бували В. Білозерський, М. Костомаров та ін., Шевченко з запалом читав «І мертвим, і живим...»⁴.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, вид. 4-е, стор. 11.

² М. М. Ткаченко. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка, К., 1961, стор. 80.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 72.

⁴ Н. Костомаров. Спомин про Шевченка, в кн. Т. Г. Шевченко. Кобзарь, Прага, стор. VIII; Автобіографія Н. Й. Костомарова, М., 1922, стор. 190.

В серпні 1845 р. М. Костомаров після переїзду до Києва поселився на квартирі О. Марковича, а з грудня і до лютого 1846 р. жив разом з революційно настроєним М. Гулаком. Сюди часто приходили вчителі В. Білозерський та О. Маркович і студенти О. Навроцький, Г. Андрузький, І. Посяда. В учасників гуртка виникла думка про організацію мирного, просвітительського товариства, яке б поширювало ідеї слов'янської єдності й освіти серед народу. М. Костомаров написав проект Статуту, а самому товариству вирішили дати назву на честь слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія. Для членів товариства були виготовлені персні з написом на їх внутрішній стороні — «св. Кирило і Мефодій, січень 1846 р.»⁵.

Після подорожі по Україні в кінці березня — на початку квітня до Києва прибув Т. Шевченко. У травні 1846 р. М. Костомаров, який уже був викладачем Київського університету, познайомив Шевченка з ідеями Кирило-Мефодіївського товариства. Поет виявив бажання негайно приєднатися до нього, але, — пригадував Костомаров, — «...поставився до його ідей з великим недовір'ям і з винятковою нетерпимістю, що стало приводом до багатьох суперечок між мною і Шевченком»⁶. В цей же час Шевченко зустрічається з М. Гулаком, О. Марковичем, Д. Пильчиковим, проф. Зеновичем, М. Максимовичем, з І. Посядою, який розповсюджував революційні твори поета.

Під впливом Т. Шевченка плани М. Костомарова, В. Білозерського та П. Куліша організувати Кирило-Мефодіївське братство, як виключно просвітительське товариство, почали змінюватись. Революційні твори поета читала, переписувала і розповсюджувала значна частина членів товариства, зокрема Ю. Андрузький, О. Навроцький, І. Посяда, М. Гулак, М. Савич, О. Маркович та ін. Списки цих творів розійшлися навіть по селах. Микола Шигорін, службовець канцелярії генерал-губернатора, засвідчив, що поезії Шевченка читали з великим захопленням студенти різних національностей, спеціально вивчаючи для цього українську мову. «Я і сам, — пригадував він, — провів не один вечір над переписуванням віршів для себе та для своїх знайомих, котрим надсилав зошити в провінцію»⁷.

Незламний трибун селянської революції, незважаючи на неодноразові застереження, наполегливо поширював революційні ідеї. Відомо, що він не побоявся прочитати свої твори навіть реакційно настроєному професору Київської духовної академії В. Аскоченському⁸.

Щоб бути в гущі передових викладачів і студентської молоді, де особливо активізувалася боротьба думок, Т. Шевченко влаштовується викладачем малювання університету. В цей час «оживились і заворушилися уми і в Університеті св. Володимира. Соціальні й політичні питання були висунуті на перший план і зацікавили навіть медиків-спеціалістів, старе покоління збудилось від сплячки; молоде з захопленням кинулось слухати лекції наук політичних і соціальних... почалася боротьба думок і партій»⁹.

На формування передових поглядів радикальної частини членів Кирило-Мефодіївського товариства благотворно впливало полум'яне

⁵ Див. Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського товариства. К., 1914, стор. 4 (далі — Матеріали...).

⁶ Журн. «Русская мысль», 1885, № 5, стор. 211.

⁷ Н. Д. Шигорин. Воспоминания киевлян о Шевченке и его времени. Библиотека Западной полосы России, т. 2, К., 1881, стор. 13.

⁸ В. А. Аскоченский. И мои воспоминания о Т. Г. Шевченке, Домашняя беседа, 1861, вып. 33, стор. 650.

⁹ М. Ф. Владимирский-Буланов. История имп. университета св. Владимира, т. 1, К., 1884, стор. 318.

слово критики В. Г. Белінського та матеріалістичної філософії О. І. Герцена.

Члени Кирило-Мефодіївського товариства прагнули поширити свої ідеї на передові кола інтелігенції всієї України. Так, Шевченко під час поїздки за дорученням Археологічної комісії на Київщину, Волинь і Поділля через вчителя П. Чуйкевича налагоджує зв'язки і зближується з прогресивною, опозиційно настроєною інтелігенцією цієї частини України. Одночасно він робить спробу ознайомити польську молодь з завданнями Кирило-Мефодіївського товариства, як про це свідчить у своїх спогадах студент-поляк Ю. Беліна-Кенджицький¹⁰. Товариство почало налагоджувати зв'язки з таємним «Союзом литовської молоді» та з підпільними гуртками Харкова¹¹. Через М. Савича Шевченко робить спробу встановити зв'язок з А. Міцкевичем, передаючи останньому рукопис «Кавказу».

До середини 1846 р. колективно й окремими членами Кирило-Мефодіївського товариства були написані програмні документи товариства. Автором «Книги буття українського народу» або «Закону божого», як його найменували в III відділі, а також відозв українського, великоруського і польського народів був М. Костомаров (це показали на слідстві М. Гулак, В. Білозерський і сам Костомаров). «Статут і головні правила товариства» були розроблені колективно. З цих документів видно, що кирило-мефодіївці ставили завдання створити слов'янську демократичну федеративну республіку. Проголошувалась необхідність ліквідації самодержавства, кріпосного права, привілеїв дворянства, смертної кари і тілесних покарань. Органи управління з низу до верху мали бути виборними, вводилась загальна обов'язкова освіта, загальне військове навчання, оберігалась приватна власність, недоторканність особи, віросповідання.

У «Статуті» визначено права і обов'язки членів товариства, які мали здійснювати ідейне виховання молоді, щоб підготувати її для виконання програми, приймати присягу, пропагувати ідеї братерства й дружби народів, залучати нових членів, поширювати християнську віру, рішуче боротися проти рабства і гноблення людини людиною, одного класу іншим класом¹².

У програмних документах братства не було прямого і відкритого заклику до селянської народної революції, яку так гаряче проповідував Т. Г. Шевченко. Проте, наприкінці «Книги буття» зазначено, що повстане Україна і вся Слов'янщина, і не буде ні царя, ні пана, ні кріпака, ні холопа. Тут відчувається вплив Шевченка.

Отже, в Кирило-Мефодіївській програмі проголошувалось завдання соціального і національного визволення українського та всіх пригноблених слов'янських народів. Цю антикріпосницьку і національно-визвольну програму сприйняли Шевченко і його однодумці.

У другій половині листопада — грудня 1846 р. після повернення Шевченка з археологічної експедиції діяльність товариства досягла найбільшої активності. Тяжкі враження поета від злиденного життя селян-кріпаків і деспотизму панства знайшли відображення в його творчості. Навколо Шевченка згуртовується найрадикальніша частина товариства, очолена ним і революціонером-демократом М. Гулаком. До неї належали О. Навроцький, І. Посяда, Г. Андрузький, О. Маркович і палкий прихильник збройного повстання та повалення самодер-

¹⁰ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників, К., 1958, стор. 106.

¹¹ Див. А. Ф. Смирнов. Революционные связи народов России и Польши. 30—60 гг. 19 века. Соцэксгиз, М., 1962, стор. 136.

¹² Днев. ЦДІАМ, фонд. III відділу, I експ., спр. № 81, 1847, арк. 3—4.

жавства М. Савич. Більшість з них часто відвідувала Шевченка, а Андрузький засвідчив, що був у поета «раз десять», що «з появою Шевченка думка оживала знову»¹³. У вірші Андрузького є такі слова: «Скажи мені, батьку, що діється з нами — як на тебе глянем, мов не тії станем»¹⁴.

П. Куліш, повернувшись з Петербурга до Києва, писав: «Я знайшов знаменитого кобзаря, оточеного глибокою шаною від представників місцевої інтелігенції, а молодь знала як «Отче наш» поезії Шевченка»¹⁵. І. Вагилевич, розглядаючи товариство як визначне прогресивне явище, пов'язував його діяльність насамперед з ім'ям Шевченка, як «мученика народної справи»¹⁶.

Все це свідчить про величезний вплив Шевченка на студентську молодь, на всю діяльність кирило-мефодіївців.

Певний вплив творчості і виступів Шевченка на засіданнях братства позначився і в «Книзі буття», особливо в тій частині, де критикується кріпосницьке рабство, абсолютистсько-монархічні режими, високо оцінюється подвиг декабристів. В заключній частині (п. 109) висловлюється непохитна віра, що вся Слов'янщина встане і начисто змете огидний суспільний і державний феодально-кріпосницький лад, а Україна розквітне незалежною республікою в союзі слов'янському¹⁷. Мотиви творчості Шевченка ясно відчутні й там, де викривається деспотизм пап, Ватикану (п. 48), різко засуджуються колонізатори і загарбницькі війни в інтересах «чрева-бога» (п. 51). Це ж помітно в трактовці возз'єднання України з Росією як добровільного єднання народів-братів.

Т. Шевченко та його одностудентські були непримиренними борцями проти реакційного панславізму. В. І. Ленін підкреслював, що Кирило-Мефодіївське товариство відстоювало «федерацію автономних слов'янських штатів і республіку», вказавши на підтримку цієї програми Т. Шевченком¹⁸.

Дожовтнева більшовицька газета «Путь Правды» позитивно оцінювала діяльність товариства і його програму, зокрема «Звільнення селян і освіти народу», та найреволюційнішу роль у ньому Т. Шевченка, як справжнього виразника дум, прагнень і інтересів знедолених селянських мас¹⁹.

Отже, Кирило-Мефодіївське товариство завдяки участі в ньому Т. Шевченка, відіграло значну роль у пробудженні всіх прогресивних і революційних сил України та всеросійського визвольного руху. Це яскраво засвідчили петрашевці²⁰.

Ми, їх щасливі спадкоємці, віддаємо шану всім тим, хто в тяжкі роки царизму зробив певний вклад у героїчну боротьбу за прогрес, щасливе і вільне життя слов'янських народів, які нині крокують у лавах братерської могутньої світової соціалістичної системи до комунізму і своїм прикладом запалюють поневолені народи.

¹³ Матеріали..., стор. 136, 138.

¹⁴ Листи до Шевченка, стор. 56.

¹⁵ Спогади про Тараса Григоровича Шевченка, стор. 45—46.

¹⁶ П. К. Волинський. Теоретична боротьба в українській літературі, К., 1959, стор. 404.

¹⁷ Див. Закон божий, п. 109, в кн. П. А. Зайончковский. Кирило-Мефодиевское общество, М., 1959, стор. 160.

¹⁸ Ленинский сборник, т. XXX, М., 1937, стор. 16.

¹⁹ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах, К., 1950, стор. 370.

²⁰ «Дело петрашевцев», т. I, М.—Л., 1937, стор. 310, 312. 161—162.

Матеріали для пропагандистів

КП УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА ЗАВЕРШЕННЯ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ

(1945—1958 рр.)

Від редакції

Переможне закінчення Великої Вітчизняної війни дозволило партії і радянському народові знову приступити до мирної творчої праці, до завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму.

За 1945—1952 рр. радянський народ, керований Комуністичною партією, ліквідував небачену за своїми розмірами розруху в сфері матеріального виробництва, викликану війною і тимчасовою окупацією фашистськими агресорами ряду республік і районів, добився дальшого розвитку усіх галузей народного господарства. Партія відновила і зміцнила на визволеній території соціалістичний лад, радянську державність, посилила організаторську й ідеологічну роботу.

Спираючись на братерську допомогу всіх народів Радянського Союзу і, насамперед, російського народу, трудящі України під керівництвом ЦК КП(б)У здійснили справді героїчний подвиг — в короткий історичний строк відбудували міста і села, заводи і фабрики, транспорт і зв'язок, колгоспи і радгоспи. Вже в 1950—1952 рр. республіка досягла і перевищила довоєнний рівень промислового і сільськогосподарського виробництва.

На завершальному етапі будівництва соціалізму (1952—1958 рр.) Комуністична партія, її Центральний Комітет здійснили ряд важливих соціально-економічних заходів по розвитку промисловості, сільського господарства, поліпшенню керівництва народним господарством. Найважливішою історичною подією на цьому етапі був XX з'їзд КПРС, рішення якого мали глибокий вплив на життя партії і розвиток радянського соціалістичного суспільства, на міжнародний комуністичний рух. Комуністична партія піддала відкритій критиці культ особи Сталіна, породжені ним помилки і перекручення, розгорнула боротьбу за ліквідацію його наслідків. Успіхи, досягнуті в 1952—1958 рр. в усіх галузях внутрішньої і зовнішньої політики, створили передумови для вступу СРСР в новий, вищий період розвитку — період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства.

Великий вклад у здійснення накреслених партією планів господарського, культурного і державного будівництва внесли український народ та його авангард — Комуністична партія України. В республіці було досягнуто значних успіхів у розвитку всіх галузей промисловості, соціалістичного сільського господарства, в неухильному зростанні добробуту трудящих, в прогресі науки і культури. Своїм найвищим обов'язком КП України, як і вся партія, вважала вірність ідеям марксизму-ленінізму, принципам пролетарського інтернаціоналізму, зміцнення єдності світового комуністичного руху.

При вивченні цього періоду пропагандисти і слухачі системи партійного навчання, крім творів класиків марксизму-ленінізму, документів КПРС, можуть ознайомитися з такою літературою: Історія

Комуністичної партії Радянського Союзу, видання друге, доповнене. К., 1962, розділи XVI і XVII; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, розділи XVI і XVII; В. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965; Й. Д. Черниш. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1958), Львів, 1963; статті, опубліковані в «Українському історичному журналі» за 1958—1965 рр., зокрема такі: К. Ф. Белявін. КП України в боротьбі за впровадження передового досвіду в колгоспне виробництво (1961, № 4); І. П. Богодист. Піднесення політичної активності трудящих у боротьбі за зміцнення радянського ладу в західних областях УРСР (1945—1950) (1959, № 6); І. П. Кожукало. Ідеологічна робота сільських партійних організацій Української РСР (1953—1958 рр.) (1963, № 3); О. С. Кудлай. Трудові подвиги робітничого класу України у відбудові і розвитку важкої промисловості (1945—1953 рр.) (1961, № 6); О. О. Пантелейчук. Вклад підприємств сільськогосподарського машинобудування України у зміцненні матеріально-технічної бази сільського господарства (1953—1962) (1964, № 2); О. С. Ткаченко. Політмасова робота партійних організацій у вугільній промисловості в 1953—1958 рр. (1964, № 1); П. М. Хоролець. Піклування Комуністичної партії про підвищення культурно-технічного рівня трудящих західних областей Української РСР (1946—1950 рр.) (1960, № 5); О. О. Хижук. Партійні організації України в боротьбі за зміцнення колгоспів механізаторськими кадрами в п'ятій п'ятирічці (1960, № 6); О. М. Швидак. Партійні організації України в боротьбі за дієвість науково-атеїстичної пропаганди в період між XX і XXII з'їздами КПРС (1963, № 6); І. В. Шул'га. Комуністична партія України — організатор шефства робітничого класу над колгоспним селом республіки (вересень 1953—1955 рр.) (1959, № 1).

І. П. КОЖУКАЛО

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПАРТІЙНА РОБОТА КП УКРАЇНИ НА СЕЛІ в 1953—1958 рр.

На завершальному етапі будівництва соціалізму (1952—1958 рр.) Комуністична партія Радянського Союзу вжила ряд важливих соціально-економічних заходів по розвитку народного господарства, поліпшенню керівництва ним. Ці заходи мали не тільки організаційно-господарське і політичне значення, а й давали обґрунтування перспектив комуністичного будівництва.

В цей період великі зусилля партія спрямувала на ліквідацію відставання сільського господарства, яке ставало серйозною перешкодою для розвитку країни, стримувало піднесення народного господарства, добробуту трудящих, рух радянського суспільства до комунізму. Важливу роль у цьому відіграв вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС. Серед заходів, намічених Центральним Комітетом для подолання відставання сільського господарства, слід відзначити відновлення ленінського принципу матеріальної заінтересованості колгоспів і колгоспників у збільшенні виробництва сільськогосподарських продуктів, підвищення заготівельних і закупочних цін на важливіші продукти сільського господарства, зниження обсягу обов'язкових поставок колгоспами зерна, овочів, картоплі, а колгоспниками — продуктів тваринництва, запровадження щомісячного і шоквартального авансування колгоспників, а також зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, значне збільшення асигнувань на потреби колгоспів і радгоспів. Створюючи умови для піднесення сільського господарства, Центральний Комітет особливу увагу звернув на активізацію організаційно-партійної роботи на селі.

Вивчення і наукове узагальнення досвіду організаційно-партійної діяльності Компартії України на селі в 1953—1958 рр. являє значний науковий і практичний інтерес. Тимчасом це питання в історико-партійній літературі не знайшло достатнього відображення. Деякі проблеми організаторської і масово-політичної роботи Комуністичної партії України по розвитку сільського господарства висвітлені у «Нарисах історії Комуністичної партії України», в загальних працях, більшість яких присвячена діяльності обласних партійних організацій¹. Окремим питанням організаційно-партійної роботи на селі присвячено ряд статей, опублікованих у журналах і наукових збірниках².

¹ Нариси історії Комуністичної партії України, видання друге, доповнене, К., 1964; Львівська обласна партійна організація, Короткий нарис. Львів, 1961; Г. М. Окладной. Во главе масс. Из опыта работы Харьковской областной организации КП Украины по реализации решений XX и XXI съездов КПСС, Харьков, 1961; З історії Одеської партійної організації. Нариси, Одеса, 1962; Й. Д. Черниш. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1958), Львів, 1963 та ін.

² Ф. К. Белявін. Діяльність партійних організацій України по покращенню організаційно-партійної роботи на селі (на матеріалах Дніпропетровської, Кіровоградської та Одеської областей УРСР за 1953—1955 рр.), Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук, К., 1960, вип. 5; П. П. Гумениук. Діяльність Київської

Проте в названих працях, при всіх їх позитивних якостях, далеко не повністю показується всебічна діяльність КП України по дальшому розвитку сільського господарства. Майже всі вони написані на матеріалах окремих областей і тому, звичайно, не можуть відобразити цільної картини по всій республіці. Автори не використали значної частини важливих документів і матеріалів, що не дало можливості їх повною мірою висвітлити досвід організаційно-партійної роботи Комуністичної партії України на селі в 1953—1958 рр., зокрема її Центрального Комітету.

В даній статті, що не претендує на повне висвітлення всієї проблеми, показуються деякі важливі питання діяльності КП України по підвищенню рівня організаційно-партійної роботи на селі в 1953—1958 рр., а саме зміцнення сільських партійних організацій і піднесення їх ролі в сільськогосподарському виробництві, зміцнення керівними кадрами колгоспів і радгоспів, розгортання соціалістичного змагання і впровадження у виробництво досягнень науки і передового досвіду.

Заходи, вжиті партією в галузі сільського господарства, створювали матеріальні умови й можливості для дальшого піднесення сільського господарства. Проте, як вказувалось у рішеннях вересневого Пленуму ЦК КПРС, було б помилково думати, що дальше піднесення сільського господарства піде самопливом. Завдання дальшого розвитку сільського господарства вимагали насамперед поліпшення організаційно-партійної роботи на селі, удосконалення керівництва сільським господарством.

Комуністична партія України, як і вся партія, в 1953—1958 рр. особливу увагу приділила зміцненню районної ланки партійного і радянського апарату, бо тут в основному вирішувалась доля виконання рішень партії і уряду. В результаті проведеної Комуністичною партією роботи значно поліпшився склад керівних партійних і радянських кадрів у сільських районах. Якщо в 1953 р. перших секретарів райкомів партії з вищою і незакінченою вищою освітою було 63,3%, то в 1958 р. — 89,7%. Голів виконкомів районних Рад депутатів трудящих з вищою і незакінченою вищою освітою було відповідно 50% і 81,1%. За цей період значно збільшилася серед керівних партійних і радянських кадрів питома вага спеціалістів сільського господарства³.

Комуністична партія провела певну роботу по удосконаленню форм і методів роботи сільських райкомів партії і райвиконкомів по відновленню в їх діяльності ленінських норм партійного життя і принципів колективного керівництва. Особливу роль у цьому відіграв XX з'їзд КПРС, який, піддавши відкритій критиці культ особи Сталіна, породжені культом помилки і перекручення, закликав партійні ор-

обласної партійної організації по зміцненню колгоспів керівними кадрами та спеціалістами сільського господарства. На новому етапі. Київська обласна партійна організація в боротьбі за круте піднесення сільського господарства (1953—1959 рр.), Кр. 1960; Л. Ю. Беренштейн. Підвищення рівня організаторської роботи партійних організацій колгоспів і радгоспів. На новому етапі...; Д. П. Костенко. Партійні організації Дніпропетровщини в боротьбі за впровадження передового досвіду в колгоспне виробництво (1953—1961 рр.), «Український історичний журнал», 1962, № 1; В. П. Плисюк, Є. П. Талан. Роль тридцятитисячників у піднесенні сільського господарства, «Український історичний журнал», 1963, № 1; А. О. Янюк. Зростання сільських партійних організацій України (1956—1961 рр.) (На матеріалах Вінницької, Київської і Черкаської областей), «Український історичний журнал», 1963, № 1; В. В. Горак. Пропаганда і впровадження передового досвіду в сільському господарстві (1953—1963 рр.), «Український історичний журнал», 1964, № 3, та ін.

³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 357, арк. 109.

ганізації розгорнути рішучу боротьбу за ліквідацію наслідків культу особи⁴.

Докорінно поліпшити керівництво сільським господарством було неможливо без зміцнення первинних партійних організацій на селі і піднесення їх ролі в сільськогосподарському виробництві. У розгортанні різнобічної політичної й організаторської діяльності серед мас В. І. Ленін бачив одне з найважливіших завдань первинних парторганізацій. «Ці осередки,— писав він,— тісно зв'язані між собою і з центром партії, обмінюючись своїм досвідом, здійснюючи роботу агітації, пропаганди, організації, пристосовуючись до всіх чисто галузей громадського життя, до всіх чисто різновидностей і підрозділів трудящої маси, повинні систематично виховувати такою різносторонньою роботою і самих себе, і партію, і клас, і маси»⁵.

Одним із шляхів зміцнення первинних парторганізацій на селі була послілка на постійну роботу в колгоспи і МТС кращих комуністів з міст і районних центрів. У сільські партійні організації прийшли кращі комуністи, що мали необхідний досвід керівництва господарством. В багатьох колгоспах, особливо відстаючих, вони стали ядром партійних організацій, основною силою в активізації всього господарського і політичного життя села. Тільки за період після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС до серпня 1955 р. на постійну роботу в колгоспи, МТС і радгоспи України було направлено понад 27 тис. комуністів⁶.

Більшість комуністів, що відгукнулись на заклик Комуністичної партії і пішли працювати в сільське господарство, добре зарекомендували себе на роботі, завоювали повагу у трудівників села. В колгосп ім. Жданова Старченківського району Київської області, що був одним з найвідсталіших у області, поряд з іншими комуністами прийшов член бюро райкому КП України О. Г. Бузницький. Очоливши колгосп, він з допомогою партійної організації добився того, що це господарство стало одним з передових не тільки в області, а й республіці. О. Г. Бузницький в 1958 р. був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці⁷.

Ідейному і організаційному зміцненню первинних партійних організацій сприяли здійснені у 1955—1956 рр. заходи партії по переведенню з штатів МТС у колгоспи спеціалістів сільського господарства. Серед агрономів і зоотехніків, що прийшли працювати безпосередньо в колгоспи, було багато комуністів. Значно поповнились ряди колгоспних партійних організацій за рахунок спеціалістів сільського господарства, механізаторів, що перейшли працювати в колгоспи після реорганізації МТС. Так, у Полтавській області у 1958 р. перейшли з МТС у колгоспи 1115 комуністів, на Вінниччині — понад дві тисячі⁸. Всього в первинні партійні організації колгоспів республіки влилося понад 20 тис. комуністів, що раніше працювали в машинно-тракторних станціях⁹.

⁴ Більш детально про зміцнення сільських райкомів партії і райвиконкомів, удосконалення їх роботи див. повідомлення автора цих рядків «Зміцнення районної ланки партійного апарату на Україні (1953—1958 рр.)», «Український історичний журнал», 1962, № 5, стор. 48—58.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 162.

⁶ ПЛ ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 1, арк. 53.

⁷ О. Г. Бузницький. З відстаючих у передові, К., 1955, стор. 58—59; ПЛ ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 514, арк. 56.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 355, арк. 25; оп. 208, од. зб. 813, арк. 4.

⁹ Газ. «Радянська Україна», 8 серпня 1958 р.

Одним з важливіших показників стану організаційно-партійної роботи, зв'язку партійних організацій з масами є зростання первинних партійних організацій. При цьому партійні організації керувалися ленинськими вказівками про чистоту рядів партії. «Показних членів партії,— говорив Володимир Ілліч,— нам не треба і даром... Не длати реклами, а для серйозної роботи потрібні нам нові члени партії. І ми кличемо в партію. Трудящим ми відкриваємо широко її двері»¹⁰

Комуністична партія України, як і вся партія, в цей період звернула особливу увагу на поповнення своїх рядів насамперед за рахунок безпосередніх виробників матеріальних благ — робітників і колгоспників. Якщо в 1953 р. в республіці було прийнято кандидатами в члени КПРС 3 336 колгоспників, в 1954 р.— 6 170, то в 1955 р. число прийнятих в партію членів сільськогосподарських артілей збільшилось до 10 676¹¹.

Проте до XX з'їзду деякі партійні організації не досить вимогливо ставились до вступаючих у партію, внаслідок чого питома вага тих хто зайнятий безпосередньо на виробництві, була низькою. На початок 1955 р. в Компартії України налічувалось більше половини (50,8%) службовців, а робітників і колгоспників разом узятих — 49,2%¹². На важливість поліпшення складу партії звернув увагу XX з'їзд КПРС. «З'їзд вважає неправильним допущене деякими партійними організаціями ослаблення уваги до справи регулювання росту партії,— вказувалось у резолюції з'їзду.— Виходячи з того, що головним є не кількісне, а якісне зростання партійних рядів, з'їзд зобов'язує партійні організації посилити піклування про індивідуальний добір у партію передових людей, насамперед з числа робітників і колгоспників»¹³.

Після XX з'їзду КПРС і XIX з'їзду КП України питання зростання рядів КПРС стали систематично обговорюватися в партійних організаціях республіки. Зокрема, це питання ставилось на обговорення кожного кварталу на бюро Черкаського обкому КП України, а у квітні — серпні 1956 р. було заслухано на пленумах райкомів і обкому партії¹⁴.

Значну допомогу сільським партійним організаціям у справі зростання рядів партії надавав ЦК КП України. З метою подання допомоги партійним організаціям по прийому в партію у 1956 р. Центральний Комітет відрядив у десять областей республіки групи відповідальних працівників строком на 20 днів¹⁵.

Все це дало свої результати. В 1956 р. партійні організації республіки прийняли кандидатами в члени КПРС 16 834 колгоспники, або у півтора раза більше, ніж у попередньому році. Питома вага робітників і колгоспників серед усіх прийнятих в партію зростає за рік з 51,3% до 62,2%, в тому числі колгоспників — з 25,3% до 28,3%¹⁶. Поліпшення роботи по прийому в партію кращих представників міста і села сприяло створенню на Україні в 1956 р. 487 нових первинних парторганізацій, з них 216 — колгоспних¹⁷. Загалом партійні органі-

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 44—45.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 192, од. зб. 74, арк. 6, 61; оп. 214, од. зб. 218, арк. 1.

¹² Там же, оп. 147, од. зб. 1991, арк. 40.

¹³ Резолюція XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на звітну доповідь Центрального Комітету КПРС, К., 1956, стор. 26.

¹⁴ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 18, од. зб. 3, арк. 53, 59.

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 1921, арк. 39.

¹⁶ Там же, оп. 147, од. зб. 1921, арк. 40.

¹⁷ Там же, арк. 39.

зації України за 1956—1958 рр. прийняли в партію 70 444 робітників і 55 903 колгоспників, або 63,9% до загальної кількості прийнятих¹⁸.

В ряди Комуністичної партії йшли люди, які своєю самовідданою працею боролися за втілення в життя рішень Комуністичної партії і Радянського уряду. Серед 3 780 трудівників села Київщини, прийнятих у партію в 1956—1958 рр., були ланкова колгоспу ім. Куйбишева Сквирського району Герой Соціалістичної Праці Т. О. Швидка, краща доярка колгоспу ім. Леніна Димерського району П. Г. Шарикова та багато інших¹⁹.

Керуючись ленінською вказівкою, що «нам треба поставити справу так, щоб ті комуністи, які у нас є, були правильно розміщені»²⁰, партійні організації України після вересневого Пленуму ЦК направили велику кількість комуністів на вирішальні ділянки сільськогосподарського виробництва, що привело до значних змін у розстановці партійних сил на селі. Так, у 1958 р. на Волині кількість комуністів, зайнятих безпосередньо у рільництві, збільшилась проти 1953 р. в 20 раз, а в тваринництві — в 23 рази. В сільському господарстві області працювало понад 57% комуністів обласної партійної організації²¹.

За 1953—1958 рр. багато сільських первинних партійних організацій стали глибше впливати на господарську діяльність колгоспів, завоювали великий авторитет у трудівників села. Про це свідчить діяльність партійної організації колгоспу ім. Кірова Заставнівського району Чернівецької області. Поліпшивши внутріпартійну роботу, парторганізація за 1954—1958 рр. прийняла в партію 39 членів артлі і в 1958 р. об'єднувала 48 комуністів. Всі вони були розставлені на вирішальних ділянках виробництва і йшли в авангарді трудівників села. У 1958 р. тут вирощували цукрові буряки 32 ланки, з них 10 очолювали комуністи. Якщо в середньому по колгоспу одержали з га по 352 ц цукрових буряків, то в ланках, очолюваних комуністами, виросло від 380 до 440 ц. Так, ланки комуністів Ф. Василичук одержали по 440 ц, О. Хортюк — 420 ц, Г. Юрчук — 401 ц, М. Микитей — 400 ц і т. д. В артлі за 11 місяців 1958 р. надоено від корови по 3400 кг молока, а доярки — комуністки М. Романюк, У. Гаврилецька, М. Михайлюк — по 3 800—4 500 кг. За високі показники в рільництві і тваринництві у 1953—1958 рр. 350 з 700 членів артлі удостоєні урядових нагород. Серед нагороджених були всі комуністи колгоспу, а трьом з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці²².

Отже, за 1953—1958 рр. партійні організації на селі значно зміцніли, зробили крутий поворот до виробництва, тіснішим став їх зв'язок з масами. Число комуністів у сільськогосподарському виробництві за 1954—1958 рр. збільшилось більш як на 103 тис. чоловік і становило на кінець 1958 р. 245 тис. чоловік²³. В 1958 р. первинні партійні організації були створені в усіх колгоспах; на одну з них припадало в середньому 18 комуністів проти 10 в 1953 р.²⁴ Близько 60% парторга-

¹⁸ Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України, 16—17 січня 1959 р. Матеріали з'їзду, К., 1959, стор. 68.

¹⁹ Л. Ю. Беренштейн. Підвищення рівня організаторської роботи партійних організацій колгоспів і радгоспів, стор. 59.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 390.

²¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1299, арк. 81.

²² Там же, оп. 214, од. зб. 373, арк. 85—93.

²³ Газ. «Правда», 27 листопада 1955 р.; Позачерговий XX з'їзд КП України, стор. 43.

²⁴ Пленум Центрального Комітета Коммунистической партии Украины, 5—6 января 1959 года. Стенографический отчет, К., 1959, стор. 43.

нізацій колгоспів, радгоспів і РТС, або вдвоє більше, ніж у 1956 р., мали партбюро, тобто в своєму складі налічували 15 і більше комуністів²⁵.

Важливе місце в діяльності КП України займало питання добору, розстановки і виховання керівних колгоспних кадрів. Ставлячи завдання дальшого зміцнення колгоспів, Комуністична партія керувалась ленінським положенням, що головне в організаторській роботі — це підбір кадрів і перевірка фактичного виконання справи. У відповідності з рішеннями вересневого Пленуму ЦК КПРС і жовтневого (1953 р.) Пленуму ЦК КП України уже в 1953 р. на посади голів колгоспів було відряджено понад дві тисячі чоловік²⁶. Велика робота по зміцненню сільськогосподарських артілей проведена в період звітно-виборної кампанії 1954/1955 р. Так, з вересня 1954 р. до березня 1955 р. райкоми партії Черкаської області рекомендували, а колгоспники обрали на посади голів колгоспів 150 чоловік, серед них 72 — з числа партійного і радянського активу. Майже всі надіслані в колгоспи працівники мали вищу й середню освіту, в тому числі 98 — сільськогосподарську. Це сприяло поліпшенню якісного складу голів колгоспів області. За станом на 1 березня 1955 р. з 687 голів сільськогосподарських артілей 46 мали вищу освіту, в тому числі 30 — сільськогосподарську, 252 — середню, серед них 163 — сільськогосподарську²⁷.

Всього за 1953—1954 рр. було послано на посади голів колгоспів близько 3,5 тис. партійних, радянських працівників, спеціалістів сільського господарства, що дало можливість зміцнити слабкі сільськогосподарські артілі республіки²⁸. Проте в республіці ще залишались колгоспи, очолювані малодосвідченими працівниками, які не могли організувати колгоспників на розв'язання завдань дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва. Однією з причин цього було те, що на початок 1955 р. у республіці нараховувалось понад 4100 відстаючих артілей²⁹.

25 березня 1955 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову про заходи по дальшому зміцненню колгоспів керівними кадрами і Звернення до всіх партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, до робітників, інженерно-технічних працівників і службовців Радянського Союзу, в яких вказувалося на необхідність до 1 липня підібрати і направити на добровільних засадах на керівну роботу в колгоспи не менше 30 тис. досвідчених організаторів³⁰.

Заклик Комуністичної партії знайшов гаряче схвалення трудящих міста і села. До 12 травня 1955 р. близько 20 тис. комуністів і безпартійних республіки подали заяви з проханням послати їх на роботу в колгоспи³¹. Більшість тих, що виявили бажання працювати в сільському господарстві, мали необхідні знання й організаційний досвід. З 25 березня до 12 травня 1955 р. в республіці було проведено 38 тис. зборів комуністів і безпартійних³², на яких обговорювались кандидатури тридцятитисячників. До 12 травня 1955 р. партійні організації

²⁵ Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України, стор. 69.

²⁶ Газ. «Радянська Україна», 7 січня 1954 р.

²⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 47, арк. 21; Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 13, од. зб. 4, арк. 5.

²⁸ Газ. «Радянська Україна», 7 вересня 1958 р.

³⁰ Директиви КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов, т. 4, М., 1958, стор. 372, 392.

³¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 8, арк. 26.

³² Там же.

України рекомендували 2754 чоловіки, серед яких було багато відповідальних партійних і радянських працівників, спеціалістів сільського господарства, 94,2% серед них були комуністами³³.

Безпосередньо відбором бажаючих піти працювати в сільське господарство займався ЦК КП України, де 26 квітня була організована зустріч перших 400 чоловік з членами Президії ЦК КП України. Потім такі зустрічі практикувалися систематично. Всього до 12 травня 1955 р. в ЦК КП України було прийнято 2048 чоловік, 1556 з яких відібрано для керівної роботи в колгоспах³⁴.

14 червня 1955 р. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР спеціальною постановою затвердили пропозиції обкомів партії та облвиконкомів про послілку на керівну роботу в колгоспи 4100 працівників, відібраних партійними організаціями. У зв'язку з тим, що деякі партійні і радянські органи не мали можливості повністю підібрати на місці керівні кадри для зміцнення колгоспів, Центральний Комітет вирішив допомогти їм кадрами з інших партійних організацій. ЦК КП України визнав за необхідне направити з Київської обласної партійної організації в Чернігівську область 100 чоловік; з Харківської партійної організації в Сумську область — 60, Дрогобицьку — 30; з Донецької партійної організації в Житомирську область — 100, Ровенську — 20; з Дніпропетровської партійної організації в Тернопільську область — 70, Волинську — 30, Херсонську — 20 чоловік і т. д.³⁵ В 1955 р. партійні організації республіки відібрали й направили для керівної роботи в колгоспах 4107 тридцятитисячників. Крім того, 151 чоловік надіслали в Казахську РСР³⁶.

З вересня 1953 р. до 1 серпня 1955 р. у республіці було замінено 8247 голів колгоспів. Сільськогосподарські артілі очолили понад 1400 колишніх керівних партійних і радянських працівників, з них секретарів райкомів і міськкомів партії — 452, голів райвиконкомів і міськвиконкомів — 202, відповідальних працівників обкомів партії — 60, завідуючих відділами райкомів партії і райвиконкомів — 594. Вжиті партією заходи сприяли поліпшенню якісного складу керівників колгоспів. Якщо у 1953 р. в республіці працювало голів колгоспів з вищою і середньою освітою 23,5%, то в серпні 1955 р. їх було уже 45%. Кількість спеціалістів сільського господарства серед голів колгоспів збільшилась з 21,4% до 30,7%³⁷.

Після XX з'їзду КПРС партійні організації республіки продовжували зміцнювати склад кадрів голів колгоспів, в тому числі й в рахунок тридцятитисячників. 21 вересня 1956 р. ЦК КП України постановою «Про дальший порядок добору тридцятитисячників для роботи головами колгоспів» дозволив обкомам партії остаточне вирішувати питання про дальший добір тридцятитисячників. Центральний Комітет звернув увагу обкомів партії на те, що остаточне вирішення ними питання добору, виховання і розстановки голів економічно слабких колгоспів покладає на них ще більшу відповідальність³⁸.

У ході зміцнення колгоспів керівними кадрами, у 1956 р. в республіці було переобрано 1010 голів колгоспів³⁹. Водночас слід відзначити, що серед керівних колгоспних кадрів спостерігалася велика

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 1932.

³⁴ Там же, арк. 2, оп. 214, од. зб. 8, арк. 26.

³⁵ Там же, од. зб. 1954, арк. 14.

³⁶ XIX з'їзд Комуністичної партії України, стор. 46; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 1, арк. 49.

³⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 1, арк. 49, 50.

³⁸ Там же, оп. 147, од. зб. 1959, арк. 5, 31.

³⁹ Там же, од. зб. 1903, арк. 5, 73.

плинність. Це було наслідком недостатньої уваги партійних організацій до добору і виховання керівників колгоспів. У республіці ще залишалась значна кількість колгоспів, очолюваних людьми, які не мали необхідних знань і організагорських здібностей. Деякі райкоми партії не подавали необхідної допомоги новообраним головам колгоспів, виховну роботу з ними підмінювали адмініструванням. Так, Нехворощанський райком партії Полтавської області за два роки наклав партійні стягнення на всіх голів колгоспів, а Полтавський райком КПУ України лише на одному засіданні заслухав звіт 22 голів колгоспів і секретарів партійних організацій, оголосивши всім партійні стягнення⁴⁰.

Зважаючи на ці недоліки, Центральний Комітет КПУ України 29 жовтня 1956 р. прийняв постанову у зв'язку з доповідною запискою сільськогосподарського відділу ЦК КПУ України «Про серйозні недоліки в роботі з головами колгоспів». ЦК зобов'язав партійні організації вжити заходів до дальшого поліпшення справи добору, розстановки і виховання колгоспних кадрів⁴¹.

В період звітно-виборної кампанії в колгоспах на початку 1957 р. партійні організації ретельніше підходили до працівників, які рекомундувались на роботу головами колгоспів. У січні — лютому 1957 р. в усіх колгоспах республіки пройшли збори, на яких були підведені підсумки господарської діяльності за 1956 р. У більшості районів на зборах були присутніми 75—85% усіх членів сільськогосподарських артілей, а в обговоренні звітів узяли участь понад 200 тис. колгоспників, в середньому по 14 чоловік на колгосп. Всі вони критично підходили до оцінки розвитку своїх господарств. У 912 колгоспах, що становило 6% загальної кількості, робота була визнана незадовільною у 1526 (10%) переобрали керівників⁴².

Робота, проведена партійними організаціями по зміцненню складу голів колгоспів, сприяла поліпшенню господарської діяльності багатьох економічно слабких колгоспів. На кінець 1957 р. в республіці залишилось тільки 854 відстаючих колгоспи⁴³. Але і в них збільшилось виробництво сільськогосподарських продуктів, підвищилась оплата праці колгоспників, були створені умови для дальшого розвитку і економіки.

Новий етап у зміцненні колгоспів керівними кадрами пов'язаний з рішеннями лютого (1958 р.) Пленуму ЦК КПУРС. У зв'язку з реорганізацією машинно-тракторних станцій коло обов'язків правління колгоспу набагато розширилось. Тому партійні організації подбали, щоб колгоспи, особливо економічно слабкі, очолили досвідчені працівники, насамперед спеціалісти сільського господарства та інженерно-технічні працівники. У 1958 р. на постійну роботу в колгоспи було направлено близько 5 тис. керівних працівників МТС і спеціалістів сільського господарства, з них 228 чоловік очолили колективні господарства⁴⁴.

На початок 1959 р. серед голів колгоспів було 95,6% комуністів, 62% — з вищою і середньою освітою, майже 40% спеціалістів сільського господарства⁴⁵. В республіці виросло багато досвідчених вождів колгоспних мас, які за короткий строк опанували керівництво артілей

⁴⁰ ПА ІІП ЦК КПУ України, ф. 1, оп. 147, од. зб. 1963, арк. 73.

⁴¹ Там же, арк. 48.

⁴² Там же, оп. 213, од. зб. 733, арк. 2, 3; од. зб. 693, арк. 11.

⁴³ Там же, од. зб. 693, арк. 213.

⁴⁴ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 28, спр. 63, арк. 52.

⁴⁵ Журн. «Комуніст України», 1959, № 4, стор. 54.

ним господарством і добилися ліквідації відставання колгоспів. Колгосп «Червоний Жовтень» Дніпропетровського району Дніпропетровської області у 1955 р. очолив тридцятитисячник, у минулому помічник прокурора області С. І. Переяславський, і за короткий строк домігся значних змін. Якщо в 1954 р. на 100 га сільськогосподарських угідь тут було вироблено по 174 ц молока і 14,5 ц м'яса, то на 1 грудня 1957 р.— по 415 ц молока і 67,1 ц м'яса⁴⁶. С. І. Переяславський у 1958 р. був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

Досвідченими керівниками проявили себе жінки. 30 років працювала дояркою в колгоспі ім. XX з'їзду КПРС Іллінецького району Вінницької області М. Ю. Плахотник. У 1955 р. вона надоїла по 7 820 кг молока від кожної корови, завоювавши перше місце серед доярок республіки. Проте в колгоспі слабо використовували її досвід, і показники по артїлі були набагато нижчі, ніж у знатної доярки. У 1957 р. М. Ю. Плахотник, 57-річна жінка, очолила колгосп. На цій посаді вона проявила великі організаторські здібності. Колгосп почав швидко переборювати своє відставання. У 1957 р. тут було вироблено по 102 ц м'яса і по 302 ц молока на кожні 100 га угідь, вирощено по 120 пудів хліба. Мотрі Юхимівні було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, обрано членом ЦК КП України.

В 1953—1958 рр. певну роботу було проведено по поліпшенню агрономічного й зоотехнічного обслуговування сільськогосподарських артїлей, а також дещо зміцнено середню ланку керівних кадрів колгоспного виробництва — бригадирів виробничих бригад і завідуючих тваринницькими фермами. У 1957 р. в колгоспах України працювало понад 38 тис. спеціалістів сільського господарства, з них агрономами — 15 326, зоотехніками — 10 059, головами колгоспів і їх заступниками — 7 104, бригадирами виробничих бригад — 1 494, завідуючими тваринницькими фермами — 567, на інших роботах — 3 631 спеціаліст сільського господарства. На кінець 1958 р. з понад 130 тис. спеціалістів сільського господарства республіки в колгоспах працювало близько 55 тис.⁴⁷

Важливе місце в роботі партійних організацій у 1953—1958 рр. займали питання соціалістичного змагання. Головне, на що зверталась увага, було підкріплення зобов'язань організаторською роботою. На початку 1954 р. колективи найстарішої в країні МТС ім. Шевченка і колгоспу ім. Будьонного (тепер колгосп ім. XXI з'їзду КПРС) Березівського району на Одещині на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією виступили з патріотичним почином одержати високі врожаї всіх сільськогосподарських культур і значно збільшити виробництво продуктів громадського тваринництва. В усіх колгоспах зони МТС зобов'язання розроблялися за широкою участю колгоспів, механізаторів, спеціалістів сільського господарства. Соціалістичним змаганням були охоплені 13 колгоспів, 42 бригади, 22 ферми зони МТС.

Партійні організації очолили соціалістичне змагання і повсякденно керували ним. Хід виконання зобов'язань систематично висвітлювався в бесідах, лекціях, доповідях, які проводились в бригадах, ланках, на фермах. За чотири місяці в колгоспах було випущено 150 бойових листків і бюлетенів, де повідомлялися підсумки змагання між колгоспами і тракторними бригадами. Хід соціалістичного змагання систематично обговорювався на партійних зборах і правліннях колгоспів, МТС ім. Шевченка, а також на пленумі Березівського рай-

⁴⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 693, арк. 212, 219.

⁴⁷ Там же, оп. 218, од. зб. 78, арк. 116; од. зб. 90, арк. 82.

кому партії. Від січня до травня 1954 р. було організовано дві взаємоперевірки між колгоспами зони МТС, в яких взяло участь 624 чоловіки. Дійове керівництво партійних організацій соціалістичним змаганням сприяло тому, що колгоспи зони МТС ім. Шевченка успішно виконали свої соціалістичні зобов'язання⁴⁸.

Характерною особливістю соціалістичного змагання на селі в 1953—1958 рр. було те, що кожне патріотичне починання знаходило всенародну підтримку. Так, почин колективів МТС ім. Шевченка і сільськогосподарської артілі ім. Будьонного Березівського району, схвалений ЦК КП України, був широко підхоплений і соціалістичне змагання охопило всі області, райони, МТС, колгоспи, бригади, ланки.

На початку 1958 р. тракторна бригада О. В. Гіталова з колгоспу ім. ХХ з'їзду КПРС Новоукраїнського району Кіровоградської області взяла на себе зобов'язання повністю механізувати вирощення просапних культур. 12 квітня 1958 р. ЦК КП України схвалив цей почин, відзначивши, що він має велике значення для розгортання соціалістичного змагання за краще використання техніки, підвищення продуктивності праці, одержання високих врожаїв просапних культур при зниженні затрат на їх вирощення⁴⁹. Почин бригади О. В. Гіталова широко підтримали механізатори республіки. Уже в 1958 р. в колгоспах і радгоспах республіки було створено і працювали 12 254 агрегати по комплексній механізації вирощування просапних культур на площі 1281 тис. га.

Багато механізаторів республіки успішно виконали свої соціалістичні зобов'язання. Ініціатори змагання — механізатори бригади О. В. Гіталова, перевиконавши свої зобов'язання, одержали з кожного гектара по 310 ц зеленої маси і по 40—45 ц зерна кукурудзи, по 350 ц цукрових буряків⁵⁰.

Велику роль у розвитку соціалістичного змагання відіграла робота партії по відновленню ленінських принципів матеріальної заінтересованості. Особливо велике значення мало щомісячне і шокквартильне авансування. Уже в 1955 р. на Україні щомісячне авансування грішми проводили 1 771 колгосп, або 18%. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 6 березня 1956 р. ухвалили постанову «Про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах»⁵¹. Наприкінці 1956 р. щомісячне авансування проводилося у 12 311 колгоспах (81,2%), розроблено і прийнято порядок та розмір додаткової оплати в 14 808⁵². Все це сприяло зміцненню трудової дисципліни, розгортанню соціалістичного змагання за дальший розвиток господарства.

Проте слід підкреслити, що в справі використання як моральних, так і матеріальних стимулів для розвитку соціалістичного змагання, підвищення продуктивності праці, розвитку творчої ініціативи трудівників села було багато недоліків. Колгоспам і радгоспам ще часто нав'язувалася структура посівних площ. Приділяючи значну увагу кукурудзі, як важливій зерновій і кормовій культурі, в республіці водночас було послаблено роботу до вирощення деяких високоврожайних зернових культур, зокрема озимої пшениці, посівна площа якої у 1958 р. зменшилась проти 1953 р. на 1461,7 тис. га⁵³. Мало приділя-

⁴⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 192, од. зб. 6, арк. 94—95, 98; од. зб. 5, арк. 4-а.

⁴⁹ Газ. «Радянська Україна», 13 квітня 1958 р.

⁵⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 2 547, арк. 76—78.

⁵¹ Директиви КПСС и Советского правительства..., т. 4, стор. 603.

⁵² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 696, арк. 122.

⁵³ Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний збірник, К., 1960, стор. 169, 219.

лось уваги виробництву таких цінних сільськогосподарських культур, як гречка і просо.

У 1953—1955 рр. багато районів і колгоспів України змагалися з районами і колгоспами Російської Федерації та інших братніх республік, що було свідченням масового характеру соціалістичного змагання. В період підготовки до XX з'їзду КПРС надійшло багато побажань, щоб не тільки окремі райони й колгоспи змагалися між собою, а й цілі області, республіки. І тому трудівники колгоспного села гаряче схвалили внесену українськими делегатами на XX з'їзді КПРС пропозицію про змагання між Україною і Російською Федерацією. Після з'їзду 24 області Української РСР включилися в змагання з областями РРФСР, БРСР та іншими братніми республіками⁵⁴.

В. І. Ленін вчив, що поряд з гласністю і порівняльністю результатів роботи в організації соціалістичного змагання велике значення має забезпечення можливості практичного повторення досвіду передовиків, щоб досягнення окремих новаторів виробництва ставали надбанням всіх.

Після вересневого Пленуму ЦК партійні організації для пропаганди і впровадження передового досвіду використовували найрізноманітніші форми і методи: агрозоотехнічні курси, лекції, семінари, наради передовиків сільського господарства, екскурсії в передові райони і колгоспи і т. д. Виконуючи рішення XX з'їзду КПРС, який зажадав від партійних організацій «докорінно поліпшити справу пропаганди і впровадження у виробництво досягнень радянської і зарубіжної науки і техніки, досвіду передових колгоспів, МТС і радгоспів»⁵⁵, партійні організації республіки вишукували також нові дійові прийоми застосування кращих методів праці. У 1956 р. з ініціативи Гайворонського райкому партії Кіровоградської області у республіці поширення набули виробничі семінари. За передовими колгоспами, де відбувалися семінари, райком партії закріплював групу колгоспників на чолі з головою колгоспу чи секретарем парторганізації з відсталих артілей. В роботі семінарів брали участь також члени бюро райкому партії, які відповідали за впровадження передового досвіду в певних колгоспах. Слухачі детально ознайомлювалися з практикою роботи передовиків і протягом кількох днів самі брали участь у виробничих процесах.

Досвід Гайворонського райкому партії вивчила група відповідальних працівників сільськогосподарського відділу ЦК і підготувала доповідну записку «Про практику впровадження передового досвіду і досягнень науки в сільськогосподарське виробництво в Гайворонському районі Кіровоградської області». За рішенням ЦК КП України (14 березня 1956 р.) ця записка була направлена в усі райони республіки. Схвалити досвід Гайворонського райкому партії, Центральний Комітет рекомендував партійним органам встановити відповідальність керівників колгоспів, партійних і радянських працівників за впровадження передового досвіду і досягнень науки, практикувати проведення в передових господарствах виробничих семінарів колгоспників з господарств, що відстають у тій чи іншій галузі сільськогосподарського виробництва, впровадження передового досвіду підкріплювати конкретними організаційно-господарськими заходами, посиленням організаторської і масово-політичної роботи з боку партійних організацій⁵⁶.

⁵⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 432, арк. 59—60; Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 27, спр. 28, арк. 55.

⁵⁵ КПСС в резолюціях і рішеннях..., ч. IV, стор. 134—135.

⁵⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 2087, арк. 133—134, 134-а.

Дальшим розвитком діяльності виробничих семінарів по узагальненню й впровадженню досвіду передовиків стали школи передових методів праці, створювані на базі передових колгоспів, бригад, ферм, ланок. На відміну від семінарів, в яких термін навчання був коротким, тут передовий досвід вивчали протягом усього періоду сільськогосподарських робіт. Однією з перших таких шкіл стала школа, створена у 1958 р. на базі тракторної бригади О. В. Гіталова. В кінці 1958 р. на Кіровоградщині діяло 6 шкіл по вивченню комплексної механізації, де навчалось 600 молодих механізаторів⁵⁷.

Одним з методів впровадження передового досвіду у виробництво колгоспів після XX з'їзду КПРС було вивчення всієї практики передових господарств, а не тільки окремих галузей. Так, Городоцький райком партії Хмельницької області зробив багато для впровадження передового досвіду діяльності колгоспу «Радянська Україна» в усі колгоспи району. З цією метою безпосередньо в артілі «Радянська Україна» був проведений пленум райкому партії з участю голів колгоспів, секретарів первинних парторганізацій, спеціалістів сільського господарства. З доповіддю про досвід і методи роботи правління в підвищенні культури землеробства і розвитку тваринництва виступив голова артілі Г. І. Ткачук. Багато колгоспів району запровадили досвід цього передового господарства в практику своєї роботи. Г. І. Ткачук часто виступав з доповідями в економічно слабких господарствах, де пропагував досвід роботи колгоспу, надавав практичну допомогу в організації праці. Райком партії регулярно проводив у колгоспі «Радянська Україна» семінари голів правлінь артілей, секретарів парторганізацій, бригадирів, працівників тваринницьких ферм, на яких узагальнювався досвід роботи передового господарства⁵⁸.

Вивчення і впровадження у виробництво досвіду передовиків було важливим стимулом для поліпшення організаційно-партійної і масово-політичної роботи партійних організацій на селі. Справа не лише в тому, що досягнення одного колгоспу запроваджувалися у виробництво іншими. Для парторганізацій, окремих комуністів вивчати й поширювати виробничий досвід — це значило з великим знанням справи розв'язувати господарські питання, переборювати формалізм і бюрократизм у партійній роботі, зміцнювати зв'язки з масами, наближати партійне керівництво до виробництва.

Відзначаючи велику роботу по пропаганді й впровадженню досвіду передовиків і досягнень науки, слід підкреслити, що в цій справі допускались перекручення і помилки. Деякі партійні і радянські органи неправильно ставились до окремих передовиків, захвалювали їх, створювали особливі умови, а то й ставали на антидержавний шлях приписок. Недоліком було й те, що окремі партійні, радянські, господарські працівники, багато говорячи про передовий досвід, не підкріплювали це організаторською роботою.

Сила і життєвість заходів, вжитих Комуністичною партією по піднесенню сільського господарства, зокрема поліпшення партійно-організаційної роботи на селі, підтверджується результатами, досягнутими в сільськогосподарському виробництві після 1953 р. Незважаючи на недоліки, що мали місце в керівництві цією важливою галуззю народного господарства, правильний курс вересневого Пленуму ЦК КПРС у 1953—1958 рр. в основному дотримувався, завдяки чому сіль-

⁵⁷ В. В. Горак. Пропаганда і впровадження передового досвіду в сільському господарстві (1953—1963 рр.). «Український історичний журнал», 1964, № 3, стор. 55.

⁵⁸ ПА ЦК КП України, ф. 1. оп. 218, од. зб. 55, арк. 9—11; оп. 214, од. зб. 185, арк. 49—50.

ськогогосподарське виробництво невпинно зростало. За 1954—1958 рр. виробництво основних сільськогосподарських продуктів у республіці збільшилося порівняно з попереднім п'ятиріччям (1949—1954 рр.) у таких розмірах: валовий збір зерна — на 11,7%, урожайність зернових — на 25,2%, виробництво м'яса — на 46,1%, виробництво молока — на 58,7%. Валова продукція сільського господарства щорічно зростала в середньому на 10,1%⁵⁹. У 1958 р. валовий збір зерна на Україні становив 1908 млн. пудів проти 1307 млн. пудів у 1953 р. Валовий збір цукрових буряків становив 33 млн. т, або в два рази більше, ніж в 1953 р. У 1958 р. в республіці вироблено м'яса в 1,5 і молока в 1,7 раза більше, ніж у 1953 р.⁶⁰ Грошові доходи за цей час зросли з 11 360 млн. крб. до 33 997 млн. крб., неподільні фонди колгоспів збільшилися з 12 млрд. крб. до 39 млрд. крб.⁶¹

Отже, робота партії, проведена в 1953—1958 рр. по піднесенню сільського господарства, увінчалась певними успіхами в розвитку сільськогосподарського виробництва, в організаційно-господарському зміцненні колгоспів, в підвищенні матеріального і культурного рівня трудівників села, в створенні передумов для здійснення ще більш складних і відповідальних завдань комуністичного будівництва.

⁵⁹ Про підсумки березневого Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних, радянських і сільськогосподарських органів по дальшому розвитку сільськогосподарського виробництва в республіці. Доповідь т. П. Ю. Шелеста на зборах партійного активу Української РСР. Газ. «Радянська Україна», 13 квітня 1965 р.

⁶⁰ Народне господарство Української РСР у 1959 р., стор. 318; Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії України 5—6 січня 1959 р., К., 1959, стор. 9—10. 23.

⁶¹ Народне господарство Української РСР в 1959 р., стор. 347, 351. Гроші подано в старому масштабі цін.

Г. П. О П Р И Щ Е Н К О

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО ВИРОБНИЧОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ КОМСОМОЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ ДОНБАСУ ПІСЛЯ XX З'ЇЗДУ КПРС

В період розгорнутого будівництва комунізму зростає роль комсомолу, радянської молоді у громадському та культурному житті країни. Десятки мільйонів громадян СРСР — це люди віком від 14 до 30 років, а комсомол об'єднує в своїх рядах близько десятої частини всього населення Радянського Союзу. У 1956—1961 рр. 1 млн. 100 тис. юнаків та дівчат поїхали на новобудови, понад 700 тис. чоловік вирушили освоювати цілинні та перелогові землі, близько 2 млн. 500 тис. молодих людей пішли працювати в тваринництво¹. На весь Союз прославилися ударні комсомольські будови. Тільки в 1958—1961 рр. було введено в експлуатацію 245 великих об'єктів промисловості та транспорту, побудованих руками молоді².

Значних успіхів домоглася молодь Донбасу. В Донецькій області у 1961 р. в усіх ланках народного господарства було зайнято близько 700 тис. юнаків та дівчат, в тому числі близько 200 тис. комсомольців³. У 1956—1961 рр. за активною участю молоді в області побудовано 20 вугільних шахт, 3 домни, 3 мартенівські печі, один з найбільших у країні прокатний стан «1700» і слябінг «1150» на Жданівському заводі ім. Ілліча, нові цехи на Горлівському азотно-туковому та Макіївському трубному заводах. 206 тис. юнаків та дівчат області змагалися за звання колективів та ударників комуністичної праці. Близько 15 тис. молодих робітників досягли рівня продуктивності праці, запланованого на кінець семирічки.

Велика роль молоді у здійсненні завдань комуністичного будівництва зобов'язує партійні організації виявляти повсякчасну і неослабну увагу до молодих будівників. Від того, який трудовий та ідейний гарт дістане молоде покоління, як працюватиме, з якими моральними устоями ввійде в життя, залежать успіхи комуністичного будівництва в цілому. Тому питання керівництва комсомолом, питання виховання молоді є предметом особливої турботи Комуністичної партії.

XX з'їзд КПРС дав високу оцінку роботі ленінського комсомолу, відзначивши його активну участь у господарському та культурному будівництві, подану ним допомогу партії у вихованні молоді. Водночас вказувались і серйозні недоліки у діяльності комсомолу, особливо в ідейно-виховній роботі. Комсомольські організації часом не вмiли залучити молодь до великих практичних справ, підміняли живу організаторську роботу резолюціями, парадністю і шумихою. З метою усунення цих хиб з'їзд поставив перед партійними організаціями вимогу поліпшити керівництво комсомолом⁴.

¹ Г. Коваленко, В. Криворучко, Р. Чекрижова. От съезда к съезду, М., 1961, стор. 17.

² Комсомол в развитии народного хозяйства СССР от XX до XXII съездов КПСС, М., 1963.

³ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 71, од. зб. 4, арк. 5.

⁴ Резолюції XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1956, стор. 23.

XXI з'їзд партії висловив упевненість, що комсомол, уся радянська молодь буде в перших рядах борців за успішне здійснення семирічного плану. Особливу увагу партійних та комсомольських організацій було звернуто на необхідність формування комуністичного світогляду молоді, виховання активних, свідомих будівників комунізму, які безмежно люблять свою Батьківщину, вміють жити і працювати по-комуністичному⁵.

Виконуючи рішення XX та XXI з'їздів КПРС, партійні організації Донбасу нагромадили великий досвід керівництва комсомолом. Цей досвід переконливо доводить, що ініціатива та самодіяльність комсомольських організацій найбільш повно виявляється якраз тоді, коли вони несуть відповідальність за конкретні ділянки роботи, коли є можливість наочно показати досягнуте не тільки усім колективом підприємства, але й силами самої молоді.

Таким шляхом і пішли обкоми, міськкоми та райкоми партії, багато первинних партійних організацій Донецької та Луганської областей, які виділяли для комсомольців і молоді самостійні ділянки роботи. Комсомольські організації, в свою чергу, багато зробили для того, щоб на кожній ділянці молодь працювала з найбільшою віддачею, постійно виявляючи ініціативу і творчий підхід до кожної справи.

На початок 1956 р. вугільна промисловість Донбасу опинилась у тяжкому становищі. На шахтах погано використовувалися механізми та обладнання, недостатньо впроваджувалися передові методи праці, не виконувались плани будівництва шахт. За 9 місяців Донбас заборгував країні понад 5,5 млн. тонн вугілля⁶. Це загрожувало зривом швидких темпів соціалістичного будівництва, відбивалося на роботі інших галузей промисловості. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР своєю постановою від 8 жовтня 1956 р. «Про невідкладні заходи по розвитку вугільної промисловості Української РСР» намітили побудувати в Донбасі 35 швидкісних шахт загальною річною потужністю 6 млн. тонн вугілля⁷.

У відповідь на рішення партії та уряду ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ запропонували в IV кварталі 1956 р. шляхом громадського призову направити на будівництво цих шахт молодих робітників, оголосивши будови ударними комсомольськими⁸. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР схвалили пропозиції комсомолу. Для більшої ефективності та цілеспрямованості докладених молоддю зусиль було вирішено, щоб кожну з 35 шахт споруджували молоді робітники певної області України, а шахтам-новобудовам присвоювалися назви цих областей. 23 жовтня 1956 р. бюро Донецького обкому партії конкретно визначило шефство обласної комсомольської організації над будівництвом трьох «Донецьких комсомольських» шахт, схваливши рішення обкому комсомолу за комсомольськими путівками направити на шахти-новобудови 1500 чоловік⁹. 9 листопада 1956 р. бюро Луганського обкому партії доручило обласній комсомольській організації взяти шефство над спорудженням двох «Луганських комсомольських» шахт і відрядити на будову 1450 молодих робітників¹⁰. 16 липня 1957 р. бюро схвалило ініціативу обкому комсомолу щодо будівництва силами ком-

⁵ Матеріали позачергового XXI з'їзду КПРС, К., 1959, стор. 192.

⁶ Директивы КПСС и Советского Правительства по хозяйственным вопросам, Сборник документов, т. 4, М., 1958, стор. 650.

⁷ Там же, стор. 655.

⁸ Газ. «Комсомольская правда», 30 жовтня 1956.

⁹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 46, од. зб. 43, арк. 15.

¹⁰ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 2 в, од. зб. 1178, арк. 3—4.

сомольців та молоді ще однієї «Луганської комсомольської» шахти, з також участі в цій справі 450 чоловік¹¹.

Понад 32 тис. молодих патріотів України та Молдавії (молдавськ комсомольці будували одну шахту) взяли участь у спорудженні комсомольських шахт Донбасу. Завдання партії було успішно виконане. Напередодні 40-ї річниці Радянської влади на Україні (грудень 1957 р.) завершилось будівництво всіх 37 комсомольських шахт. Вони були споруджені в рекордно короткі строки (половина — за 8—9 місяців)¹².

Вдалим прикладом використання комсомольців на конкретних ділянках роботи стало створення у вугільній промисловості Донбасу комсомольсько-молодіжних колективів. У лютому 1956 р. бюро Краснодонського РК КП України зобов'язало партійні та комсомольські організації району створити на кожній шахті комсомольсько-молодіжні бригади та дільниці, організувавши змагання між ними¹³. Пленум Краснолуцького міськкому партії, який відбувся в жовтні 1958 р., зажадав від партійних та комсомольських організацій активізувати роботу комсомольсько-молодіжних колективів¹⁴. Бюро Донецького міськкому партії, обговоривши питання про організаційні заходи міськкому комсомолу, що мали своєю метою мобілізувати комсомольців і молодь на виконання семирічного плану по продуктивності праці за 5 років, зобов'язало міськком, райкоми комсомолу та первинні організації міста повсякденно займатися роботою комсомольсько-молодіжних колективів¹⁵. Партійне бюро Розсіпнянського шахтоуправління тресту «Чистяковантрацит» підтримало ініціативу комсомольців щодо створення комсомольсько-молодіжної дільниці № 1. Державний план 1956 р. був нею виконаний на 109,3%¹⁶. Аналогічних заходів по створенню комсомольсько-молодіжних колективів та керівництву їх діяльністю вжили багато міськкомів, райкомів партії та первинних організацій вугільних районів, а також інших галузей промисловості Донбасу.

Відчуваючи підтримку та увагу партійних організацій, комітети комсомолу з кожним роком збільшували кількість комсомольсько-молодіжних колективів, вносили значний вклад у виконання народно-господарських планів. Якщо на початку 1956 р. у промисловості та будівництві Луганської області нараховувалося 1390 комсомольсько-молодіжних колективів, то на початку вересня 1961 р. їх було вже близько 3 тис.¹⁷ Більш ніж удвічі зросла кількість таких колективів і в Донецькій області¹⁸. На будівництві комсомольських шахт працювало 450 комсомольсько-молодіжних бригад¹⁹. У вугільній промисловості Донбасу в 1956—1961 рр. дільниці, зміни та бригади, що склалися з комсомольців і позаспілкової молоді, видобули близько 3 млн. тонн вугілля понад план²⁰. Добре працювали комсомольсько-молодіжні колективи на підприємствах металургійної і хімічної промисловості та в сільському господарстві.

¹¹ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, од. зб. 47, арк. 30.

¹² В. Дрозденко. Рождение подвига, М., 1959, стор. 253.

¹³ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 199, оп. 1, од. зб. 1328, арк. 193.

¹⁴ Там же, ф. 42, оп. 4, од. зб. 383, арк. 216.

¹⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 18, оп. 25, од. зб. 12, арк. 153—155.

¹⁶ Газ. «Комсомолец Донбасса», 22 січня 1957 р.

¹⁷ Поточний архів Луганського обкому ЛКСМУ.

¹⁸ Поточний архів Донецького обкому ЛКСМУ.

¹⁹ Ю. І. Ємельянов. Молодь України на будівництві комсомольських шахт, К., 1959, стор. 20.

²⁰ Підраховано автором за матеріалами партійних архівів Донецького та Луганського обкомів КП України.

Борючись за збільшення видобутку вугілля, партійні організації Донбасу серйозну увагу приділяли розстановці молоді на відповідальних ділянках виробництва, конкретно визначали питання про шефство комсомолу над окремими ланками виробництва. За рішенням Донецького та Луганського обкомів партії, в забої, де, як відомо, вирішується доля вуглевидобутку, в 1956—1957 рр. було направлено 15 тис. комсомольців²¹. Однією з найвідповідальніших дільниць на шахтах є підземний транспорт. Через нестачу людей та незадовільний стан відкаточних шляхів він довгий час працював з перебоями. 10 вересня 1958 р. бюро Донецького обкому партії схвалило рішення обкому комсомолу про шефство над внутрішаштатним транспортом і направило туди 2500 чоловік, зобов'язавши партійні організації області подати комітетам комсомолу допомогу в проведенні цього шефства²². 23 вересня 1958 р. таке ж рішення прийняв Луганський обком партії²³.

На квітень 1959 р. комсомол Донецької області послав на підземний транспорт 3500 чоловік²⁴, комсомол Луганської області — 650. Молодь очистила та довела до ладу 90 тис. погонних метрів гірничих виробок, відремонтувала 15 тис. метрів рейкових шляхів²⁵. Шефство комсомольських організацій великою мірою сприяло безперебійній та ритмічній роботі підземного транспорту.

У своїй діяльності по керівництву комсомолом партійні організації Донбасу наголошували на розвитку та підтримці ініціативи й активності комсомольців і молоді, завжди пам'ятаючи слова В. І. Леніна про те, що «Спілка комуністичної молоді повинна бути ударною групою, яка в усякій роботі подає свою допомогу, проявляє свою ініціативу, свій почин»²⁶. Вони не залишали без уваги будь-якого цінного починання молоді, вживали всіх заходів для його поширення. У вересні 1956 р. комсомольсько-молодіжна бригада шахти № 2 «Північна» тресту «Краснодонвугілля», яку очолював М. Мамай, запропонувала організувати соціалістичне змагання за щоденне перевиконання змінних завдань кожним членом бригади не менше ніж як на одну тонну. Бюро Луганського обкому партії схвалило цю ініціативу, зобов'язавши партійні, профспілкові та комсомольські організації області поширити її²⁷.

Підтримавши його, комсомольсько-молодіжна бригада ділянки № 4 шахти імені Лутугіна тресту «Чистяковантрацит», керована О. Кольчиком, зобов'язалася заощадити з кожної видобутої тонни вугілля по 10 коп. (в новому масштабі цін)²⁸. Ініціатива бригади була схвалена бюро Донецького обкому партії, який запропонував усім партійним, профспілковим та комсомольським організаціям області повсюдно поширити досвід роботи бригад М. Мамає та О. Кольчика²⁹. 8 травня 1958 р. почин бригади О. Кольчика підтримав Луганський ОК КП України³⁰.

²¹ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 311, оп. 3, од. зб. 43, арк. 11; Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 56, од. зб. 42, арк. 46.

²² Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 56, од. зб. 40, арк. 24.

²³ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 22, од. зб. 210, арк. 16—17.

²⁴ Газ. «Комсомолец Донбасса», 8 квітня 1959 р.

²⁵ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 311, оп. 3, од. зб. 114, арк. 165—166.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 261.

²⁷ Газ. «Ворошиловградская правда», 23 вересня 1956 р.

²⁸ О. А. Кольчик. За один карбованець економії на кожній тонні вугілля, К., 1958, стор. 5.

²⁹ Газ. «Социалистический Донбасс», 9 березня 1958 р.

³⁰ Газ. «Луганская правда». 13 травня 1958 р.

Прикладом великої роботи, проведеної в цьому напрямі, може бути діяльність Чистяківського міськкому партії. Тут пройшли семінари секретарів партійних і комсомольських організацій, начальників шахт та дільниць, бригадирів добувних бригад. На них виступили О. Кольчик, провідні працівники шахти імені Лутугіна та тресту, які розповіли про досвід боротьби за зменшення собівартості вугілля на шахті. На більшості підприємств міста були організовані семінари-практикуми та економічні конференції з питань підвищення продуктивності праці та зменшення собівартості вугілля. Добре була поставлена і наочна пропаганда почину. Внаслідок цього по тресту «Чистяковантрацит» тільки в 1958 р. річна сума заощаджень становила майже 1 млн. крб., а кожна тонна вугілля була здешевлена на 12,6 коп.³¹ Велику роботу з метою поширення починів М. Мамає та О. Кольчика провели багато міськкомів, райкомів партії і первинних партійних організацій Донбасу. До кінця 1957 р. на шахтах басейну було майже 50 тис. послідовників М. Мамає.³² За почином бригади О. Кольчика в 1958 р. змагалось 70 тис. шахтарів³³ та 170 тис. працівників інших галузей промисловості³⁴.

14 листопада 1958 р. комсомольсько-молодіжна бригада робітників очисного забою шахти № 5—6 імені Димитрова тресту «Червоноармійськвугілля» (бригадир К. Северинов) першою в Донбасі вирішила жити і працювати по-комуністичному³⁵. 20 листопада патріотичний почин бригади був схвалений бюро Донецького обкому партії. Обласний комітет партії закликав всі партійні, профспілкові, комсомольські та господарські організації, робітників, колгоспників, інженерів і техніків області активно включитися в рух за створення бригад комуністичної праці, розгорнути змагання на честь ХХІ з'їзду партії³⁶. 25 листопада таке ж рішення було прийняте бюро Луганського обкому партії³⁷. Розпочатий за ініціативою комсомольців і молоді рух колективів та ударників комуністичної праці набув масового характеру. В ньому напередодні ХХІІ з'їзду КПРС брало участь понад 470 тис. трудящих Луганської області та близько 600 тис.—Донецької³⁸.

Партійні організації Донбасу підтримали також ініціативу комсомольсько-молодіжної бригади шахти № 4—9 тресту «Шахтарськантрацит» (бригадир М. Телитченко), яка вирішила один день на тиждень працювати на заощаджених протягом тижня матеріалах³⁹. 23 червня 1959 р. бюро Донецького обкому партії схвалило діяльність партійних та комсомольських організацій Донецька і Макіївки, що обладнали 83 агітплощадки, розгорнули змістовну масово-політичну та культурно-освітню роботу⁴⁰.

Доручаючи комсомольським організаціям конкретні ділянки роботи, підтримуючи їх ініціативу та почин, партійні організації Донбасу одночасно виявляли велику увагу до життя та діяльності комсо-

³¹ П. И. Власенко. Крылатый почин, Донецк, 1963, стор. 12—14.

³² И. И. Каплан. Внедрение новой техники в угольной промышленности, М., 1961, стор. 67.

³³ Там же, стор. 69.

³⁴ Газ. «Груд», 29 листопада 1958 р.

³⁵ Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине. 1958—1961 гг. Сборник документов и материалов, К., 1963, стор. 31.

³⁶ Там же, стор. 40—41.

³⁷ Газ. «Луганская правда», 30 листопада 1958 р.

³⁸ П. О с н а ч. Главное в работе с массами, Луганск, 1962, стор. 15; От съезда к съезду, Донецк, 1961, стор. 35.

³⁹ В. С. Ч и с т я к о в. Новь, Донецк, 1961, стор. 64—66.

⁴⁰ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 59, од. зб. 29, арк. 28—29.

мольців, посилювали свій вплив на них. Багато міськкомів та райкомів партії, первинних парторганізацій постійно займались організаційно-політичним зміцненням комсомолу, дбали про те, щоб на чолі його стояли освічені, здатні працювати з молоддю люди. Якщо в 1958 р. секретарі комсомольських організацій Донецької області з вищою та середньою освітою становили 58%, то в 1961 р. їх було уже майже 80%⁴¹. Великі організації, як правило, очолювались молодими комуністами. В 1958 р. серед 4445 секретарів комсомолу Донецької області нараховувалось 275 членів та кандидатів у члени КПРС, а в 1961 р. уже 580 комуністів стали керівниками комсомольських організацій⁴². 108 молодих комуністів було обрано до складу Ленінського райкому ЛКСМУ Донецька, а також секретарями первинних організацій та членами комсомольських комітетів району⁴³. 5 членів комітету комсомолу шахти «Кондратіївка-Нова» (м. Макіївка) та 7 (із сімнадцяти) секретарів дільничних і цехових комсомольських організацій були комуністами⁴⁴.

Партійні організації дбали про добір та підготовку пропагандистських кадрів для гуртків комсомольської політичної освіти. Якщо у 1957/58 учбовому році з 1784 пропагандистів комсомольської політосвіти Луганської області 904 були комуністами, а 744 мали вищу та незакінчену вищу освіту, то в 1960/61 учбовому році серед 2076 пропагандистів налічувалось 1236 комуністів, а вищу та незакінчену вищу освіту мали 1010 чоловік⁴⁵.

Для подання систематичної допомоги комсомолу партійні організації Донбасу створювали спеціальні комісії та ради по роботі з молоддю, проводили спільні семінари, допомагали комсомольському активу удосконалювати стиль та методи роботи. Партійні та комсомольські працівники стали частіше бувати на підприємствах, глибше вникати в життя первинних організацій. Таке ж рішення незабаром було прийняте і Луганським обкомом партії⁴⁶. Сектор по керівництву комсомольськими організаціями при оргвідділі Донецького міськкому партії вивчав роботу серед молоді міста, проводив семінари-практикуми, професійні наради молодих робітників⁴⁷. Один раз на тиждень, години на 2—3, у першого секретаря Шахтарського райкому партії збирались працівники райкомів партії та комсомолу, щоб обмінятися думками і планами, досвідом роботи⁴⁸. Партійне бюро шахти «Кондратіївка-Нова» регулярно проводило з членами комітету комсомолу і секретарями дільничних комсомольських організацій семінари, де ставилися питання про те, як планувати роботу, організувати виконання рішень, про обмін досвідом у проведенні зборів та ін.⁴⁹ Комсомольський актив залучався до участі в роботі партійних конференцій, пленумів, нарад та активів. Так, у березні 1956 р. комсомольські працівники Луганської області взяли участь в роботі обласного партійного активу, де обговорювались питання дальшого розвитку вугільної промисловості⁵⁰; в травні 1959 р. секретарі міськкомів та райкомів

⁴¹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 424, оп. 8, од. зб. 72, арк. 1; од. зб. 188, арк. 1.

⁴² Там же.

⁴³ Там же, ф. 326, оп. 71, од. зб. 4, арк. 102.

⁴⁴ Там же, арк. 73.

⁴⁵ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 311, оп. 3, од. зб. 28, арк. 4; од. зб. 176, арк. 6.

⁴⁶ Партійная работа в промышленности, К., 1959, стор. 9.

⁴⁷ О. П. Ляшко. На головному напрямі, К., 1962, стор. 14.

⁴⁸ Журн. «Комуніст України», 1956, № 9, стор. 35.

⁴⁹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 71, од. зб. 4, арк. 73.

⁵⁰ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 2 в, од. зб. 1220.

комсомолу Донецької області були учасниками наради по поліпшенню масово-політичної роботи серед трудящих області⁵¹. В свою чергу, партійні працівники часто бували на комсомольських конференціях, зборах, пленумах та бюро, виступали перед молоддю з лекціями та доповідями. З доповіддю «Про підсумки XXI з'їзду КПРС та завдання Донецької комсомольської організації» на обласному комсомольському активі 17 лютого 1959 р. виступив секретар обкому партії О. П. Ляшко, на II пленумі Луганського ОК ЛКСМУ 13 червня 1960 р. доповідь робив секретар обкому партії В. В. Шевченко.

Постійні контакти з комсомольцями дали змогу партійним працівникам добре знати потреби і запити молоді, вчасно помічати важливі процеси в житті комсомольських організацій, вміло спрямовувати їх діяльність на розв'язання основних питань, схоплювати і своєчасно підтримувати цінні почини, висувати на керівну роботу досвідчених організаторів з молоді.

Питання роботи комсомольських організацій Донбасу систематично розглядалися на партійних зборах, пленумах і бюро. Партійні організації узагальнювали позитивний досвід, аналізували причини недоліків, накресливали конкретні заходи по поліпшенню роботи, контролювали виконання прийнятих рішень.

На бюро Луганського обкому партії хід будівництва комсомольських шахт обговорювався 7 разів⁵². Бюро Донецького обкому партії тільки в січні — серпні 1961 р. заслухало на своїх засіданнях питання про стан та дальше поліпшення загальної освіти працюючої молоді; проведення звітів та виборів у комсомольських організаціях; обговорення комсомольцями та молоддю проектів Програми і Статуту КПРС⁵³. По всіх районах м. Донецька в 1961 р. були проведені пленуми райкомів партії, присвячені завданням партійного керівництва комсомолом. Краснодонський райком партії за 6 років, з 1956 р. по 1961 р., на засіданнях бюро обговорив 13 питань і провів 3 пленуми, пов'язані з керівництвом комсомолом та з організацією навчання й побуту комсомольців та молоді⁵⁴. Так, на бюро 27 березня 1958 р. райком партії виявив недоліки в організації політичної освіти комсомольців та молоді в районі, відзначивши, що з 55 гуртків і політшкіл добре працюють тільки 32. Це сталося внаслідок того, що Краснодонський райком комсомолу самоусунувся від цієї роботи, не проводив семінари для пропагандистів, у 1957 р. тільки один раз заслухав на бюро питання про політичну освіту молоді. У своєму рішенні бюро райкому партії зажадало від районного комітету комсомолу усунути виявлені недоліки, створити лекторії для молоді, провести пленум, на якому заслухати питання її політичної освіти. Бюро зобов'язало відділ пропаганди і агітації райкому партії допомогти райкому комсомолу провести семінари для пропагандистів та організувати постійний контроль за станом політичної освіти молоді⁵⁵.

Багато працювала з молоддю партійна організація заводу ім. 15-річчя комсомолу України (м. Донецьк). На початку 1961 р. комсо-

⁵¹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 59, од. зб. 89.

⁵² Підраховано автором за матеріалами партійного архіву Луганського обкому КП України.

⁵³ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 41, од. зб. 15, арк. 33—37; од. зб. 41, арк. 13; од. зб. 42, арк. 8.

⁵⁴ Підраховано автором за матеріалами партійного архіву Луганського обкому КП України.

⁵⁵ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 199, оп. 1, од. зб. 1593, арк. 15—16.

мольська організація заводу виступила ініціатором руху за скорочення норм витрати металу шляхом зменшення припуску на обробку і найбільш раціонального розкрою. Партком підтримав ініціативу комсомольців. Окрилені довір'ям, вони палко взялися за справу, організували соціалістичне змагання і заощадили до кінця року 800 тонн прокату⁵⁶.

Систематичне обговорення партійними організаціями Донбасу питань комсомольської роботи на пленумах, бюро і зборах первинних організацій підвищувало їх відповідальність за комуністичне виховання молоді, було одним із способів подання їй практичної допомоги.

Розглянуті нами основні форми партійного керівництва комсомольськими організаціями Донбасу свідчать про те, що, приділяючи велику увагу життю та праці молоді, партійні організації не займались дрібною опікою, а вміло скеровували діяльність комсомолу на ще активнішу участь у господарському та культурному будівництві. Поліпшення роботи комсомольських організацій позитивно позначилось на виконанні трудящими Донбасу народногосподарських планів 1956—1961 рр.

Набутий досвід по керівництву комсомолом допоміг партійним організаціям Донбасу чіткіше і конкретніше визначити завдання комсомольців і молоді у виконанні Програми партії, прийнятій XXII з'їздом КПРС.

⁵⁶ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 326, оп. 71, од. зб. 4, арк. 19.

Защитки

ГЕРОЇНІ БИТВИ ЗА ДНІПРО

У Великій Вітчизняній війні проти фашистської Німеччини та її сателітів чільне місце належить радянським жінкам, які були в перших лавах борців за свободу і незалежність своєї Батьківщини. В тилу і на фронті, в партизанських загонах і підпільних організаціях — всюди радянська жінка віддавала всі свої сили, запал і знання справі перемоги над кривавим гітлеризмом.

Не романтика кликала їх на військовий шлях. Вони тому йшли на фронт, що там вирішувалася доля улюбленої Вітчизни — країни, яка першою в історії людства піднесла жінку на небувалу височінь, створила умови для розвитку її здібностей, забезпечила повне рівноправ'я в усіх галузях життя. Тільки безмежна любов до Батьківщини, до народу породжувала подвиги, перетворювала звичайних дівчат на легендарних героїнь.

Дана стаття розповідає (здебільшого на основі не опублікованих досі матеріалів, що зберігаються в архіві Міністерства оборони СРСР) лише про невелику частку того, що зроблено жінками на фронтах минулої війни — про їхню участь у великій битві на Дніпрі наприкінці 1943 р.

В історію Великої Вітчизняної війни бої за Славутич ввійшли яскравою сторінкою доблесті і героїства радянських воїнів.

Розгромивши німецько-фашистські війська під Курськом, Радянська Армія до кінця серпня 1943 р. відкинула їх далеко на захід. У вересні війська Центрального, Воронезького, Степового, Південно-Західного і Південного фронтів вели успішний наступ на Лівобережній Україні. З тяжкими боями наші війська просувалися до Дніпра, де німецько-фашистське командування сподівалося їх затримати, приготувавши на берегах ріки міцні укріплення — споруди й перепони, зведені за особою вказівкою Гітлера. Відомо, що 12 серпня 1943 р. він дав директиву про створення «східного валу європейської фортеці» на правому березі Дніпра.

Радянське командування врахувало всі труднощі майбутньої битви. Лівобережжя, звідки треба було форсувати ріку, — низинне, порізане протоками, старими, часто заболоченими, руслами. Правобережжя, на якому укріпилися фашисти, навпаки — високе, гористе, зручне для оборони. Отже підготовка до форсування Славутича велася задалегідь. І командування і воїни розуміли, що успіх цієї битви матиме вирішальне значення для дальшого ходу війни.

У другій половині вересня 1943 р. радянські війська на величезному 700-кілометровому фронті — від гирла р. Сож до Запоріжжя вийшли до Дніпра і одразу почали його форсування одночасно на багатьох ділянках. Переправлялися на протилежний берег невеликими групами, які формувалися з найміцніших і найвідважніших, досвідчених і загартованих у боях воїнів. Пліч-о-пліч з чоловіками форсували Дніпро і жінки. Під ворожим вогнем вони кидалися у холодну воду, наводили переправи, подавали медичну допомогу пораненим, встановлювали зв'язок.

Першою поблизу с. Григорівка в районі Букринського вигину переправилася рота автоматників під командуванням гвардії лейтенанта Н. І. Синяшкіна з 51-ї гвардійської танкової бригади 3-ї гвардійської танкової армії Воронезького фронту. Разом з ними першою з медичних працівників ступила на правий берег Дніпра гвардії старшина медичної служби Ганна Клімова. Ця енергійна дівчина протягом десяти днів невтомно допомагала пораненим. Сама контужена, вона залишила поле бою тільки після того, як прибула їй заміна¹.

Разом з автоматниками 51-ї гвардійської бригади в районі того ж Букринського вигину готувалися до переправи піхотинці 40-ї армії. Помітивши це, ворог відкрив вогонь. Але ніщо не могло зупинити наших бійців. Вони дісталися правого берега й укріпились на ньому. Славна радянська патріотка, санінструктор Гультьєва в ті дні врятувала життя десяткам воїнів, які під ворожим обстрілом не зробили кроку назад².

Війська 38-ї армії в надзвичайно складних умовах переправились через Дніпро північніше Києва, в районі Лютіжа, і поклали початок Лютізькому плацдарму, що відіграв вирішальну роль під час визволення столиці України.

В боях за Лютізький плацдарм стало широко відоме ім'я комуністки М. З. Щербаченко³. Ця дівчина у себе вдома в Харківській області зазнала всіх страхів фашистської окупації. І тільки-но Радянська Армія визволила її рідне село, Марія одразу пішла на фронт. Беручи участь у боях, вийшла разом з своїм 424-м стрілецьким полком до Дніпра. Коли переправлялися на правий берег, човен, де разом з бійцями була М. Щербаченко, сів на міліну. Фашисти могли пристрілятися і знищити човен. Марія перша збагнула складне становище, плигнула в крижану воду, а за її прикладом — і бійці. Високо піднявши над головами зброю, дісталися берега, де одразу ж вступили в бій, під час якого Марія винесла з поля бою 121 бійця й офіцера і доставила їх на польовий пункт медичної допомоги⁴. 23 квітня 1944 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР М. З. Щербаченко присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Між Кременчуком і Дніпропетровськом до Дніпра підійшло кілька армій Степового фронту (незабаром перейменованого на 3-й Український). У складі частин 57-ї армії, які діяли в цьому районі, відзначалося чимало медичних працівників — лікарів, санінструкторів, медсестер. В архіві Міністерства оборони СРСР зберігаються документи, які свідчать про хоробрість лікарів Клімової, Наумової і Дудар, медсестри Мелюшкіної, санінструкторів Акулининої, Ганни Ременцової, Лідії Полежаєвої, Олі Косенко, Тетяни Трегуб, Єлизавети Пінчук, Поліни Герасименко, Каті Глуходід та багатьох інших. Серед документів раз у раз зустрічаються листи воїнів до лікарів з словами щирого подяки за вправно зроблені операції, за вмиле лікування, чутливість і турботу. «Чи пам'ятаєте мене, дорога моя рятівнице?» — писав боєць Бичков лікареві Т. Забалуевій. Такі самі листи надходили і медичним сестрам та сандружинницям. Так, гвардійці: майор Шутін, капітан Горовов, лейтенант Лавров, перед тим як залишити прифронтовий госпіталь, написали подяку всім медичним працівникам за тепле ставлен-

¹ Г. М. Уткін. Они первыми форсировали Днепр, М., 1962, стор. 59.

² Центральний архів Міністерства оборони СРСР (далі — ЦАМО СРСР), ф. 395, оп. 49114, спр. 4, арк. 214.

³ Геронни войны. Очерки о женщинах-героях Советского Союза, М., 1963, стор. 715.

⁴ ЦАМО СРСР, ф. 395, оп. 49114, спр. 4, арк. 241.

ня до поранених воїнів. Солдат Семен Бойченко писав з фронту медичній сестрі Асі Гудковій, що після тяжкого поранення тільки завдяки її піклуванню і догляду він знову став на ноги і зміг узяти в руки гвинтівку⁵.

На одній ділянці разом з артилеристами-гвардійцями переправилася на правий берег санінструктор старшина медичної служби — Таїсія Гелла. Вона була досвідченим воїном: захищала Сталінград, за що нагороджена медаллю, брала участь у визволенні Донбасу й Придніпров'я. В одному з боїв поранена в обидві ноги, не припиняла своєї роботи, допомагаючи пораненим. Мужність й хоробрість не залишали Таїсію і в боях на правому березі Дніпра. Коли проти гвардійців-артилеристів рушили «фердинанди», було безліч поранених. Але санінструктор встигла всім подати першу допомогу, винести з вогню⁶.

У військах 6-ї армії, яка діяла на тій же ділянці, прославилася санінструктор Надія Василівна Архипова. Крім того, що вона врятувала життя 30 пораненим, ця дівчина в найнапруженіші моменти підносила патрони бійцям на передову⁷.

В надзвичайно тяжких умовах доводилося наводити переправи на Дніпрі, будувати мости. І серед відважних саперів були радянські дівчата. В 45-му окремому шляхово-будівельному батальйоні служила полтавчанка Катерина Леонтіївна Зима. Ні на мить не залишаючи будівельний майданчик, вона одночасно подавала допомогу пораненим. 22 грудня 1943 р. К. Л. Зима була поранена, однак у госпіталь їти відмовилась, поки не закінчили наведення моста⁸.

Санінструктор 185-го гвардійського стрілецького полку 60-ї гвардійської Павлоградської Червонопрапорної стрілецької дивізії Олександра Андріївна Вилкова відзначилась у боях на о. Хортиці. Тільки протягом 25—26 жовтня вона врятувала 47 бійців. 26 жовтня Олександра несла тяжко пораненого воїна. Поруч розірвалася міна, і від її осколку загинула славна дочка нашого народу⁹.

На Хортицю разом з першими бійцями-автоматниками висадилась санінструктор комсомолка Марія Неугасимова. Фашисти оточили десант. Коли зав'язався рукопашний бій, Марія в самому його розпалі подала першу медичну допомогу 50 солдатам і офіцерам, незважаючи на те, що сама була поранена в ногу. За мужність і відвагу, проявлені у багатьох боях, комсомолку Неугасимову нагороджено орденом Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями «За відвагу» та «За оборону Сталінграда»¹⁰.

Серед хоробрих воїнів 8-ї гвардійської армії, яка діяла в районі Запоріжжя, була славна радянська дівчина Віра Кашеева. Коли почалася війна, вона однією з перших прийшла в міськком комсомолу з проханням послати її на фронт. Спершу працювала в госпіталі, потім як санінструктор — на фронті. Цю дівчину в солдатській шинелі з санітарною сумкою за плечима завжди бачили на найнебезпечніших ділянках. Вона брала участь у боях південно-західніше Харкова, двічі була поранена. У вересні 1943 р. гвардійська Сибірська дивізія, де служила Віра Кашеева, підійшла з боями до Дніпра. В ніч на 24 жовтня на правий берег переправились розвідники, а за ними — основні сили. В перший човен, що рушив за розвідниками, ввійшла і Віра. Гітлерів-

⁵ ЦАМО СРСР, ф. 333, оп. 4943, спр. 10, арк. 65.

⁶ Там же, спр. 14, арк. 70.

⁷ Там же, ф. 334, оп. 5263, спр. 58, арк. 712.

⁸ Там же, спр. 59, арк. 119.

⁹ Там же, спр. 57, арк. 279.

¹⁰ Там же, ф. 345, оп. 5550, спр. 15, арк. 57.

ці помітили переправу і відкрили вогонь. Пробитий човен почало заливати. За наказом командира всі плигнули у воду і вплавав дістались правого берега. Через тяжке поранення батальйонного радиста припинився зв'язок з лівим берегом. Віра доклала все своє вміння, допомогла радистові відновити зв'язок з лівим берегом.

Багато днів і ночей точився бій за цей плацдарм. Сама поранена, Віра Кашеева продовжувала рятувати життя славним воїнам. Батьківщина високо оцінила її патріотизм. Ще раніше її було нагороджено орденом Червоної Зірки, медалями «За відвагу», «За бойові заслуги», «За оборону Сталінграда». За участь у форсуванні Дніпра Вірі Кашеєвій присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу¹¹.

У боях за Дніпро величезну роль відіграли зв'язківці, серед яких також було чимало дівчат. У запеклих боях на правому березі Дніпра мужність виявили телефоністки.

Валя Урденко набула спеціальність зв'язківця уже коли почалася війна. Навчаючись на курсах, вона написала заяву: «Прошу прийняти мене до лав ВЛКСМ. З честю виправдаю почесне звання комсомольця і воїна Червоної Армії». У наступальних боях через руки дівчини пройшли сотні наказів і донесень. За участь у битві на Дніпрі вона була відзначена урядовою нагородою¹².

Пізньої осені Дніпро почав вкриватися кригою. На вигинах ріки одразу ж з'явилися химерні тороси з снігу і льоду. Це призвело до нових труднощів. Порушився зв'язок між берегами, оскільки лід перетер прокладені у воді телефонні кабелі. Відновити зв'язок ніяк не вдавалося. Тоді ротні телефоністки Феня Танічкіна і Шура Забожко попросили, щоб їм дозволили це зробити. Взявши з собою апарат і розкручуючи котушку з кабелем, вони рушили тонкою кригою, не раз провалювались в ополонки, але дістались правого берега. Так, завдяки двом героїням командування здобуло можливість знову успішно керувати боєм і вжити заходів, щоб закріпитися на захопленому плацдармі¹³.

У боях за Запоріжжя відзначилися зв'язківки 37-ї армії Катерина Іванівна Бондаренко, Надія Гаврилівна Кравченко, Олександра Іванівна Титаренко, Марія Григорівна Сулименко, Анастасія Олексіївна Заїкіна та багато інших, які перші переправились на правий берег і забезпечили безперебійний зв'язок¹⁴.

Радистка Марія Степанівна Неумойна разом з піхотинцями форсувала Дніпро і швидко налагодила зв'язок з полком. Коли вийшла з ладу рація артилеристів, дівчина корегувала вогонь артилерії. За мужність, виявлену в цьому бою, її нагороджено орденом Вітчизняної Війни II ступеня¹⁵.

Не раз під час бою на правому березі Дніпра дівчатам-медикам та зв'язківкам доводилося змінювати перев'язочний пакет і телефонну трубку на автомат чи іншу зброю, доводилось і очолювати підрозділ, коли командир вибував з строю. Так сталося з санінструктором комуністкою Зориною в районі Лютіжа. Вона невтомно подавала допомогу пораненим, а коли було поранено командира, повела солдатів в атаку¹⁶.

Поблизу с. Сушки Канівського району висадилась група солдатів 1-го батальйону 667-го стрілецького полку Ромоданської дивізії. Серед

¹¹ Героини войны, стор. 197.

¹² ЦАМО СРСР, ф. 413, оп. 244984, спр. 1, арк. 32.

¹³ Там же, ф. 333, оп. 4943, спр. 14, арк. 59.

¹⁴ Там же, ф. 392, оп. 8947, спр. 132, арк. 86, 90, 104.

¹⁵ Там же, ф. 334, оп. 5263, спр. 57, арк. 442.

¹⁶ Там же, ф. 395, оп. 49114, спр. 4, арк. 265.

них була і санінструктор старший сержант Зінаїда Олександрівна Самсонова. Ступивши на правий берег, вона разом з солдатами пішла в атаку, потім рила окопи і водночас встигала перев'язувати поранених, переносити їх у затишні місця або переправляти на лівий берег. Ця доблесна і відважна дев'ятнадцятирічна дівчина стала Героєм Радянського Союзу¹⁷.

Від Волги до Дніпра пройшла в рядах 57-ї армії зв'язківка Валя Бірюкова. Поблизу Бородаївських хуторів Валя першою кинулась в атаку, повівши за собою всіх воїнів. Стрімка атака вирішила результат бою. За цей подвиг Валю Бірюкову було нагороджено орденом Червоного Прапора¹⁸.

Дівчина з Полтави, военфельдшер 614-го стрілецького саперного батальйону 333-ї Синельниківської стрілецької дивізії Валентина Петрівна Чайка в ніч на 26 листопада в складі штурмової групи переправилася через Дніпро і разом з саперами пішла в атаку. В надзвичайно важких умовах ближнього бою вона врятувала життя двом офіцерам та дев'ятнадцяти солдатам і за це була нагороджена орденом Червоного Прапора¹⁹.

В одному бою на правому березі Дніпра, коли фашисти кинули проти нашого невеликого підрозділу 8 танків і майже роту автоматників, комсомолка санінструктор Нечаєва зуміла підтримати в наших солдатів бойовий запал і віру в перемогу, повела їх в атаку. За цей подвиг їй на полі бою було вручено медаль «За відвагу»²⁰.

Під час одного з масованих нальотів німецької авіації на зайнятий нашими військами плацдарм комсомолка Надія Переверзева чергувала біля телефону служби протипожежної оборони. Раптом убило командира зенітки. Переверзева миттю передала свій пост подрузі, а сама прийняла командування обслугою зенітної гармати і збила фашистський літак. Дівчину було нагороджено орденом Червоного Прапора, і з того дня вона стала зенітницею²¹.

Комсомолка Зоя Ключова в боях за Дніпро виявила себе сміливим снайпером. Висліджуючи гітлерівців, вона по кілька днів не залишала вогневої позиції. 42 фашисти знайшли смерть від її куль. Радянський уряд нагородив хоробру дівчину орденом Червоної Зірки та медаллю «За бойові заслуги»²².

В частинах 57-ї армії всі знали ім'я Катерини Тульської — влучного снайпера. До війни вона працювала фрезерувальницею на московському заводі. Коли напав ворог, уся її родина стала на захист Батьківщини: син Микола — танкістом, дочка Надія — медсестрою, чоловік — партизаном. Сама Катерина Тульська закінчила шестимісячну школу снайперів і пішла на фронт. Тільки за час визволення України вона знищила 55 гітлерівців. Була тричі поранена, але після видужання неодмінно поверталася у стрій. Про цю хоробру жінку по фронту навіть вірші ходили:

Де стріляє Тульська,
Тане сила прусська...²³

Перемозі на Дніпрі допомагала послана в тил ворога ще до формування ріки розвідниця Катерина Пархоменко. Коли почався наступ

¹⁷ Героини войны, стор. 561—564.

¹⁸ ЦАМО СРСР, ф. 413, оп. 244984, спр. 1, арк. 6.

¹⁹ Там же, ф. 334, оп. 5263, спр. 57, арк. 512.

²⁰ Там же, ф. 413, оп. 5259, спр. 186, арк. 86.

²¹ Там же, ф. 345, оп. 5550, спр. 15, арк. 57.

²² Там же.

²³ Там же, ф. 413, оп. 244984, спр. 1, арк. 70. 71.

на правий берег, вона була у важливому центрі в напрямку на Нікополь м. Апостолові. Щодня зазнаючи смертельної небезпеки, Катерина успішно вела розвідку дислокації військ, штабів, аеродромів, складів, стежила за перевезеннями на залізниці, за рухом військ. За проявлені мужність і героїзм Катерину Пархоменко було нагороджено орденом Червоного Прапора²⁴.

Опиняючись в умовах, коли потрібні були виняткові стійкість і мужність, радянські жінки показували, що для них інтереси Батьківщини, вірність присязі і збереження воєнної таємниці — над усе. Такий приклад патріотичної витримки виявила кухар, гвардії сержант 178-го гвардійського стрілецького полку 60-ї гвардійської Червонопрапорної Павлоградської стрілецької дивізії 6-ї армії Олександра Литвинцева.

Точився запеклий бій за о. Хортицю. Намагаючись знищити радянських бійців, які висадилися на острів, гітлерівці закинули в їхній тил десант. Литвинцева разом з своїми товаришами опинилася в оточенні і скоро потрапила до рук фашистів. Вороги, вдаючись до катувань і тортур, вимагали, щоб дівчина розповіла, де розташовані наші штаби, яка система і сила нашої оборони. Однак нічого не допомогло. Фашистський десант без потрібних відомостей діяв наосліп. Гвардійці змогли швидко його оточити і знищити до останнього фашиста²⁵.

У форсуванні Дніпра велику допомогу подали нашим військам партизани і місцеве населення. Жителі Придніпров'я сприяли в наведенні переправ, давали свої човни, показували наймілкіші місця, ставали провідниками. Воїнам 38-ї армії дуже допомогла колгоспниця с. Сваром'я, мати двох воїнів Радянської Армії, 66-літня Горпина Павлівна Трегуб. Фашисти забрали у неї все майно, але човен не знайшли. Стара колгоспниця знала, що настане час, коли її човен знадобиться для великої справи. Під кулеметним і артилерійським вогнем вона сама перевезила радянських воїнів²⁶.

В ніч на 27 вересня розвідники 62-ї дивізії форсували Дніпро в районі Куцеволівки і рушили до села. Але на їхньому шляху трапилася затока. І тут на допомогу прийшла з своїм човном колгоспниця Шашло²⁷.

Битва за Дніпро дала нечувані приклади героїзму. Своєю участю у битвах за Дніпро радянські жінки ще раз довели всьому світові, що їм під силу будь-які завдання, що ніякі перепони не можуть їх зупинити, коли йдеться про долю рідної Вітчизни.

К. М. ШАМКО

²⁴ Р. Я. Малиновский. В боях за освобождение Советской Украины. Збірка «В большом наступлении», М., 1964, стор. 40.

²⁵ ЦАМО, ф. 334, оп. 5263, спр. 57, арк. 153.

²⁶ История Великой Отечественной войны советского народа, т. 3, стор. 330.

²⁷ Г. И. Уткин. Назв. книга, стр. 116, 117.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО ТА П. І. ПРУШИНСЬКИЙ

Про зв'язки Т. Г. Шевченка з польськими діячами в різний час є вже значна література. Але слід звернути увагу ще на один епізод у цих зв'язках. Мова йде про зустрічі і співпрацю українського письменника з археологом П. І. Прушинським.

Петро Іванович Прушинський — син дрібного поміщика народився у 1803 р. в с. Пустомитах Ровенського повіту Волинської губернії. За-

кінчив на Волині в м. Межирічах гімназію, а в 1825 р.— юридичний факультет Віленського університету.

Віленський університет у той час, коли вступив до нього Прушинський, був осередком кількох таємних гуртків. Невідомо, чи належав Прушинський до якогось гуртка чи волинського земляцтва, але й те вже заслуговує на увагу, що його вчителем історії був знаменитий історик Іоахим Лелевель, що він зблизився із студентами з кола Адама Міцкевича й виніс з університету тверді демократичні переконання та ідеї служіння народові.

Закінчивши університет, П. І. Прушинський повертається на рідну Волинь і займається господарством. Господарює молодий поміщик, на думку поміщиків-сусідів, «невміл», бо не дбає про зиск через посилення панщини, а навпаки, намагається полегшити долю своїх кріпаків.

На початку 30-х років П. І. Прушинський займає посаду секретаря повітового дворянського маршалка, а в 1837 р. стає почесним попечителем луцького повітового дворянського училища¹.

Офіційні документи 1837 р. характеризують Прушинського як людину лояльну, що «займається науками і господарством». Він цікавиться волинськими старожитностями. Крім архівів, вивчає архітектурні пам'ятки, городища, руїни замків, на які так багата Волинь, збирає усні народні перекази, пісні.

В цей час Прушинський уже був учасником «Демократичного товариства» — польської таємної організації, яка після арешту Шимона Конарського намагалась поповнити тяжку втрату і активно діяла на Волині й Київщині. Члени товариства ненавиділи царизм і шляхетську Польщу, відкидали всілякий шовінізм і особливу енергію виявляли в боротьбі проти кріпосництва. Демократична Польща, вільне селянство і солідарність рівних народів — їх суспільні ідеали і кінцева мета.

12 жовтня 1838 р. П. І. Прушинського як учасника «Демократичного товариства» було арештовано і ув'язнено в київській фортеці, а наступного року, за вироком київської таємної комісії і конфірмацією царя, його заслано в Оренбурзький край².

Влітку 1843 р. Прушинського помилували і дозволили повернутись у рідні місця³. Восени цього ж року він з'являється на Волині, а в січні наступного ми вже бачимо його в числі перших співробітників щойно заснованої Київської комісії для розбору давніх актів. Почалися археографічні та археологічні експедиції Прушинського по Волині.

Над дослідником тяжів таємний політичний нагляд, за кожним його кроком стежила місцева поліція і регулярно доносила генерал-губернаторові. Так, 18 лютого 1844 р. волинський губернатор писав Бібікову: «Получив ныне предписание ваше от 5 февраля № 954, из коего видно, что Прушинский... определен уже на службу в канцелярию вашего высокопревосходительства, командирован вами для осмотра архивов присутственных мест и монастырей Новоград-Вольнского, Острожского, Дубенского, Ровенского и Ковельского уездов, я долгом считаю испросить начальнического вашего предписания, следует ли мне приказать начальникам помянутых городов и уездов за ним, Петром Прушинским, по-прежнему продолжать надзор или он ныне должен быть уничтожен»⁴. Звичайно, нагляд тривав і далі.

¹ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві (далі — ЦДІА УРСР), ф. 442, оп. 787-а, спр. 37.

² ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 124.

³ Там же, ф. 442, спр. 165, арк. 1—2.

⁴ Там же, арк. 6.

Крім архівних документів, П. І. Прушинський розшукує давні папери у приватних осіб і з цією метою відвідує місцевих поміщиків. Папери брались на облік, пани дивувались з широких повноважень дослідника, а поліція строчила доноси. 26 травня 1844 р. волинський губернатор писав у Київ, що «во время нахождения Прушинского в Ровенском уезде он был посещаем помещиками и взаимно их посещал и при этом случае был однажды между первыми разговор, что «Прушинский умел сделать свое дело, ибо вместо того, чтобы быть под надзором полиции, сам реинзует полицию»⁵.

Восени 1845 р. Прушинський перебуває в Житомирі⁶. Він провадить ретельні розшуки в місцевих архівах.

У червні 1846 р. М. Д. Іванішев, професор Київського університету і вчений секретар Комісії для розбору давніх актів, почав розкопки могили Переп'ят (біля Фастова), однієї з пам'яток ранньої скіфської доби.

Професор-археолог вибрав собі для допомоги двох співробітників комісії — П. І. Прушинського і Т. Г. Шевченка. Перший допомагав при земляних роботах, видав найманням копачів і вів журнал розкопок, другий робив зарисовки розкопок і записував народні перекази та пісні.

Обидва дослідники відвідували навколишні села, зустрічались з селянами, вступали з ними в ділові стосунки, вивчали місцевий фольклор. Між Шевченком і Прушинським — людьми інтелігентними, освіченими і революційно настроєними, не могли не встановитись близькі зв'язки, особливо в умовах тривожного 1846 року, коли вибухнуло повстання у м. Кракові, піднялися галицькі кріпаки. Ці події викликали відповідний відгук на Україні серед селян і передової інтелігенції.

У цей саме час Шевченко гаряче проповідує братання українських і польських революціонерів, єднання борців проти царизму і поміщиків, проти реакції. Ділячись думками з польським революціонером Ю. Беліна-Кенджицьким влітку 1846 р., Шевченко сказав: «Билися (українці з поляками.— Я. Г.), доки було за що, а тепер і їх, і нас одна рука по голівці гладить. Пора схаменутись»⁷.

«Пора схаменутись» — таке переконання не було ні новим, ні тим більше чужим для Петра Прушинського, раніше учасника «Демократичного товариства» і тепер — людини політично неблагонадійної.

Серед багатьох зарисовок Шевченка на Переп'яті привертає увагу накиданий олівцем портрет якогось невідомого з мужніми рисами обличчя і лисіючим лобом. Це й є, можливо, портрет Петра Прушинського, якому в 1846 р. перевалило за сорок⁸.

21 вересня 1846 р. Шевченко дістає від Бібікова важливе доручення — об'їхати Київщину, Поділля і Волинь, зібрати народні перекази та пісні, описати й змалювати стародавні могили, городища, монументальні пам'ятки давньої архітектури, виявити і по можливості зібрати всякі старожитності, грамоти, акти⁹.

Через кілька місяців П. І. Прушинському було доручено «...отправиться во Владимирский уезд и обозреть все замечательные места и церковь села Зимна»¹⁰.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 442, спр. 165, арк. 8.

⁶ Там же, арк. 15.

⁷ Спогади про Шевченка, К., 1958, стор. 202.

⁸ Тарас Шевченко. Позне зібрання творів в десяти томах, т. VIII, К., 1963, стор. 104.

⁹ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах, К., 1950, стор. 85—86.

¹⁰ Державний архів Житомирської області. ф. 1, оп. 50, спр. 164.

Відряджаючи Прушинського, Бібіков уже мав у себе на столі чотири прекрасні акварелі Почаївської лаври, виконані Шевченком. Початок колекції живописної Волині було покладено. Очевидно, ця колекція мала поповнитись малюнками не тільки старожитностей Кременця і Житомира, але й с. Зимного, куди з спеціальним дорученням виїхав Прушинський.

Ми не маємо відомостей про ближчі стосунки між Шевченком і Прушинським, крім співробітництва в Комісії для розбору давніх актів, проте коротке знайомство й співпраця цих передових людей свого часу — факт безперечний.

Я. Я. ГАЛАЙЧУК

НЕВІДОМА ІСТОРИЧНА ПРАЦЯ Я. Г. КУХАРЕНКА

У листі від 25 березня 1860 р. Тарас Григорович Шевченко писав своєму другові Якову Герасимовичу Кухаренкові на Кубань: «Збирай, батьку, чорноморську запорозьку старовину та присилай на моє ім'я, а я передаватиму в редакцію». Що мав на увазі Т. Г. Шевченко під запорізькою старовиною? Чи не значило це, що Я. Г. Кухаренко був не тільки письменником, а й істориком, фольклористом, етнографом? З'ясувати це можна було б з літературної спадщини Кухаренка, але, на жаль, вона не тільки не вивчена, але досі й не зібрана повністю.

Після настійних прохань Шевченка та інших друзів Кухаренко видав деякі свої твори в журналі «Основа». Вже перелік цих публікацій свідчить про різноманітність жанрів, в яких виявився хист письменника, — оповідання, нариси, п'єси. Після смерті Кухаренка було зроблено спробу видати його твори. В 1880 р. з'явився збірник праць Кухаренка під редакцією Піскунова, однак до нього ввійшли лише ті твори письменника, що в свій час були надруковані у журналі «Основа».

Важливе місце у працях Я. Г. Кухаренка займають питання історії. Елементи історизму є у нарисі «Пластуни», де автор коротко розповідає про Запорізьку Січ та перші роки життя запорізьких козаків після їх поселення на Кубані. У 1913 р. було знайдено поему Я. Кухаренка «Харко — запорізький кошовий», підписану псевдонімом Яків Мишковський. У поетичній формі, наслідуючи «Енеїду» Котляревського, Кухаренко показав історію заселення Кубані запорожцями. Прототипом образу Харка є військовий суддя Головатий. На жаль, поки що вдалося знайти лише сім пісень поеми. Досить повний аналіз цього твору дано у статті М. Садиленка (Записки Краснодарського пединститута, 1928, № 1). Важливе місце у спадщині Кухаренка-історика займає опублікована в журналі «Основа» стаття «Зустріч на Україні Кирила Разумовського й обрання його гетьманом».

В результаті ретельних розшуків автор даного повідомлення знайшов деякі дані, що підтверджують безпосередню участь Я. Г. Кухаренка у написанні цікавої праці О. М. Туренка, офіцера 2-го кіннокозачого полку Чорноморського війська, про минуле Кубані — «Історичні записки про військо Чорноморське». У бібліотеці ім. В. І. Леніна (Москва) зберігається ця невеличка книжечка, видана у 1887 р. Як відзначив у примітці редактор, вона була надрукована з примірника О. М. Туренка, переписаного військовим урядником Маркіяном Скляревським. Вміщені в кінці записок примітки були написані рукою самого Туренка. На заголовному аркуші рукою писаря виведено — 1838 рік (невідомо, був це рік закінчення чи переписки праці). При-

мірник Туренка мав автограф: «Из уважения и любви к Николаю Христофоровичу Дон-Дистерло дарю эти записки. Октября 21 дня 1839 г.— Крепость Анапа. А. Туренко».

Пильний аналіз записок нашо́вхує на думку, що до цієї праці був причетний і Я. Г. Кухаренко. Так, деякі коментарі текстуально дуже подібні до пояснень відповідних слів у нарисі Кухаренка «Пластуни». У праці згадуються кубанські чабани, про яких пізніше Кухаренко написав спеціальне дослідження. Записки містять відомості про батька Я. Г. Кухаренка — Герасима Кухаренка, запорізького полковника. Більшість матеріалів книги має офіціальний характер і взята безпосередньо з військової канцелярії (накази, формуляри, розпорядження). Щоб з'ясувати, чи мав Туренко доступ до паперів канцелярії, нами використані дані про 2-й кінно-козачий полк, що збереглися у Краснодарському крайовому архіві. З рапорту командира полку командуючому Чорноморською лінією генерал-майору Завадовському видно, що у 2-му кінно-козачому полку в 1836 р. служив осавул Туренко. У документах полку за 1838 р. знаходиться чернетка формуляра осавула Олександра Михайловича Туренка, а також його рапорт з проханням внести до формуляра деякі додаткові відомості. Зокрема, він писав: «Указ Чорноморського війська військової канцелярії від 1 грудня 1834 р. про складання Історичних записок про військо Чорноморське з часу поселення оно́го на наймилолюбивіше наділений землі по 1827 рік, чо́го за формулярним списком нема». Отже, складання записок було не особистою справою однієї людини, а здійснювалось за рішенням військової канцелярії. Командир полку і писар не поспішали оформляти чорнові начерки формулярних списків, і до полку надійшло два розпорядження, підписані асесором Кухаренком, про те, щоб списки якнайшвидше були відправлені до військової канцелярії. Саме Кухаренко, обраний в 1834 р. асесором, і запропонував написати «Історичні записки про військо Чорноморське». Серед архівних документів знайдено указ від 1 грудня 1834 р., в якому конкретно вказано, що складання записок було доручено асесору Кухаренкові, під начало якого було поставлено осавула Туренка. 19 травня 1836 р. Кухаренко доповів про завершення роботи над записками.

Те, що Кухаренко брав участь у створенні записок, підтвердив виявлений нами у Ставропольській крайовій бібліотеці рукопис праці Кухаренка і Туренка «Огляд історичних фактів про військо Чорноморське». На червоному фоні титульного аркуша напис: «Історичні записки про військо Чорноморське». 1838 р. На другому аркуші заголовок: «Огляд історичних фактів про військо Чорноморське. Складено Я. Кухаренком і Туренком». Рукопис має розмір 25×15 см, зелена обкладинка без напису з ледве помітним орнаментом. Весь текст написано червоними чорнилами. В кінці стоїть підпис (певно, писаря) — Олександр Сабо. Праця написана російською мовою.

Примітки в рукописі Кухаренка були підготовлені ним і лише потім переписані Туренком, який вставив і свою власну примітку: «В это время я лишился всего своего достояния, по жительству в этом курене, на 5 тысяч рублей. Туренко». У виданні книги 1887 р. цієї виноски Туренка немає.

На першій сторінці рукопису позначено: «Апрель 1860 года от М. Н. К.» Таким чином, якщо дарчий напис на примірнику Туренка датований 1839 р., то рукопис Кухаренка був переданий лише в 1860 р. Туренко подарував свій рукопис, звичайно, не для публікації, і він був виданий, мабуть, вже після смерті автора. Цікава доля рукопису Кухаренка. В 1859 р. вийшла книга українського історика та

етнографа І. Д. Попка «Чорноморські козаки в їхньому цивільному і військовому побуті». Яків Герасимович по військовій службі був особисто знайомий з Попком і в 1860 р. направив йому в Ставрополь записки. Передчасна смерть Кухаренка (1862 р.) не дозволила йому розпорядитися даліше долею свого рукопису. «Історичні записки» зберігалися у Попка, після смерті якого у складі його бібліотеки були передані в архів. Пізніше рукопис потрапив у бібліотеку м. Ставрополя, де й досі зберігається.

«Історичні записки про військо Чорноморське» охоплюють значний відрізок часу — 1792—1832 рр. На великому фактичному матеріалі, численних офіціальних документах у книзі підкреслюється прогресивне значення заселення запорожцями Кубані.

Отже, пощастило знайти ще одну важливу працю із спадщини Кухаренка-історика.

В. М. ОРЕЛ

ДО ПИТАННЯ ПРО ВТЕЧУ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ІМПЕРАТОРА В ГАЛИЧ У 1204 р.

Події, пов'язані з IV хрестовим походом та утворенням Латинської імперії, досить докладно висвітлені в історичній літературі. Однак досі залишається неясною доля імператора Олексія III Ангела¹, що зник улітку 1203 р. з обложеного хрестоносцями Константинополя. Страшна трагедія гинучого міста й зруйнованої держави, природно, затьмила невиразну постать імператора, який не користувався увагою сучасних йому авторів і в роки перебування на престолі. Проте спроба встановити, що сталося з Олексієм III після втечі його з оточеної ворогом столиці, здається нам необхідною через те, що у вітчизняній літературі з його ім'ям пов'язують фантастичну версію, яка призводить до хибного розуміння русько-візантійських відносин початку XIII ст. В цілому ряді досліджень ми можемо прочитати, що Олексій III Ангел знайшов притулок у Галичі, у князя Романа Мстиславича.

Слід відзначити, що історики минулого були менш категоричними у ствердженні цієї версії, ніж сучасні. Наприклад, В. М. Татищев обережно зауважив: «Про імператора ж Олексія Бельський * говорить, що прийшов він до Романа, просив допомоги, але з чим і куди від'їхав, не сказано, і в іноземних (джерелах.— М. К.) того не знаходжу»². У подібному стриманому тоні висловлювався і М. Дашкевич, посилаючись на середньовічного історика Длугоша: «Після здобуття Константинополя хрестоносцями візантійський імператор утік у Галич»³. Сучасний же дослідник Д. С. Лихачов пише як про загальновідомий факт, не вказуючи навіть джерела, що Роман Мстиславич «... дав притулок візантійському імператору Олексієві III Ангелові після вигнання його хрестоносцями з Константинополя»⁴. Такої думки дотримує-

¹ Олексій III Ангел правив з 8 квітня 1195 р. по 18 серпня 1203 р. (тут і далі дати правління візантійських імператорів подані у відповідності з виданням: Fr. Dölger. Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, 2 Teil: Regesten von 1025—1204. München u. Berlin, 1925).

* Мартін Бельський (1495—1575) — польський хроніст.

² В. Н. Татищев. История Российская, т. III, М.—Л., 1964, стор. 257.

³ Н. Дашкевич. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам, К., 1873, стор. 96.

⁴ Д. С. Лихачев. Комментарий исторический и географический, в кн.: Слово о полку Игореве, М.—Л., 1950, стор. 445.

ться і Б. О. Рибаків: «У Романа шукав притулку візантійський імператор Олексій III Ангел, вигнаний в 1204 р. рицарями-хрестоносцями»⁵. Побіжно відзначимо ще одну неточність процитованих праць: імператор втік з Константинополя *до*, а не *після* взяття міста учасниками IV хрестового походу.

Слід переглянути версію про втечу імператора до Галича: Олексій III Ангел ніколи не був на Галицькій Русі. Про це досить виразно свідчать джерела, сучасні падінню Візантії і першим рокам існування Латинської імперії.

Про блукання Олексія III Ангела ми дізнаємось, насамперед, з фундаментальної праці візантійського письменника другої половини XII — початку XIII ст. Нікити Хоніата, який залишив найбільш докладний і яскравий опис останніх днів Візантійської імперії.

Нікіта Хоніат повідомляє, що під час першої осади Константинополя хрестоносцями (червень — липень 1203 р.) імператор, після деяких роздумів, утік у Фракію, до міста Девельт⁶. Потім Олексій III Ангел перебрався до Адріанополя, не втрачаючи надії знову заволодіти трон. Але незабаром його племінник, Олексій IV Ангел*, спираючись на підтримку одного з керівників хрестоносців, Боніфация Монферратського, вигнав дядька з цього міста⁷. Далі у розповіді Нікити Хоніата йдеться про події, що відбулись після взяття візантійської столиці хрестоносцями (квітень 1204 р.). У м. Ларисі (Фессалія) Олексій III об'єднався зі своїм зятем, Левом Згуром, правителем міст Навплії та Корінфа на Пелопоннесі. У зв'язку з переможним просуванням до Греції військ Боніфация Монферратського, Олексій III зробив спробу сховатися у Темпейській долині⁸ (поміж горами Олімпом та Оссою, по річці Пенею), однак, був схоплений Боніфациєм і поселений у місцевості під назвою Альміра⁹ (по-грецькому щось наче «солоні-гірке», з натию на гірку долю імператора). Далі ми бачимо Олексія III у Фессалоніках, де він вчинив повстання проти Боніфация, яке закінчилось невдало. Останній відіслав колишнього імператора до «правителя аламанів». У кінці розповіді про Олексія III Нікіта Хоніат висловлює жах з приводу того, що візантійського імператора вислали за межі імперії: «Для ромейів це було нечуваним і небаченим»¹⁰.

Сучасник IV хрестового походу Вілльгардуен з багатьма подробицями описав штурм і розорення Константинополя хрестоносцями, а також перші роки існування Латинської імперії. Він повідомляє, що Боніфаций Монферратський заарештував («prist») Олексія III Ангела, відіслав у Константинополь до свого сеньйора імператора Бодуена (Балдуїна Фландрського.— М. К.) відібрані у Олексія III імператорські регалії**, а його самого разом з дружиною відправив до своїх во-

⁵ Б. А. Рыбаков. Первые века русской истории, М., 1964, стор. 217.

⁶ Nic. Chon. De Alex. Is. Ang. fr. III, 10, ed. Bonn, 1835, стор. 723. Тут і далі посилання на Нікиту Хоніата дано за боннським виданням: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.

* Олексій IV (разом з батьком Ісааком Ангелом) правив з 18 серпня 1203 р. по 29 січня 1204 р.

⁷ Nic. Chon. De Is. Ang. cum Alex. fil., 3, стор. 735.

⁸ Nic. Chon. Urbs capta, стор. 803.

⁹ Там же, стор. 808.

¹⁰ Там же, стор. 819.

** «Les houses vermeilles et les draps emperial», тобто пурпурні сандалі (їх мали право взувати лише візантійські імператори.— М. К.) та імператорські шати.— O. Treitinger. Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken, Darmstadt, 1959, стор. 25.

лодінь у Північній Італії — до Монферрата, де знатних бранців посадили до в'язниці¹¹.

Оскільки маркграфство Монферрат розташоване безпосередньо на північ від Генуї, неабияке значення має запис у «Генуезьких анналах» під 1205 р.: «Маркіз Боніфаций Монферратський, якому належала влада і королівство Солунське (тобто Фессалоніки.— М. К.), коли прийшов для облоги Навплії та Корінфа, якими володів Олексій, колишній константинопольський імператор, самого Олексія, його дружину й сина (помилка писця, потрібно *filiam*, адже Олексій III мав дочку, а не сина.— М. К.) схопив і при допомозі Енріко з Кармандіна направив до Генуї, на одній галері під назвою «Portus Veneris» (тобто Portovenere, приморське місто поблизу Генуї, що існує й нині.— М. К.), яка стояла у Фессалоніках. Коли вони причалили до берега в Генуї, маркіз Вільгельм, син Боніфация, за яким з Генуї прибув посол, самого імператора, його дружину й сина разом з собою перевіз до Монферрата»¹².

Привертає увагу кількість деталей у записі «Генуезьких анналів». Навпаки, повідомлення Нікити Хоніата стають все більш побіжними у міру того, як Олексій III віддалявся від столиці імперії. Дійсно, описуючи мало чи не кожний крок Олексія III поблизу Константинополя (у Фракії та Фессалії), Нікіта Хоніат обмежується лише лаконічним зауваженням відносно дальшої долі колишнього імператора (його відіслано до «правителя аламанів»). Тому оповідання цього історика ми повинні вважати вірогідним лише для початкового періоду блукань Олексія III Ангела. Кінцевим пунктом їх, у відповідності з свідченнями Вілльардуена та «Генуезьких анналів», ми приймаємо маркграфство Монферрат, де колишній імператор пробув деякий час. До того ж, розповіді західноєвропейських хронік, розглянуті вище, підтверджуються повідомленням вельми обізнаного Салімбене (1221—1290), який сам бував у Генуї. Під 1205 р. він розповідає: «Непереможний маркіз (Боніфаций Монферратський.— М. К.) захопив переможеного Олексія, колишнього імператора, з дружиною і переслав його до Ломбардії (широке поняття, що стосується усієї Північної Італії.— М. К.), щоб сидів під вартою і щоб його стримували від тиранії, яку він завжди здійснював»¹³.

Свідство Нікити Хоніата про відправлення экс-імператора до Германії слід розглядати як суто логічну помилку: говорячи про «правителя аламанів», візантійський історик, без сумніву, мав на увазі германського імператора Філіппа Швабського, який підтримав Олексія IV (племінника Олексія III) у боротьбі з дядьком за візантійський престол. Нікіта Хоніат, що втратив з поля зору колишнього імператора, природніше всього міг припустити, що Олексія III віддали в руки одного з найголовніших його ворогів.

Всі розглянуті джерела сходяться на головному: Олексія III Ангела схопив Боніфаций Монферратський, один з керівників IV хресто-

¹¹ «Il envoia puis après l'empereor Alexi et l'empereriz sa fame en prison en Monferrat». (Geoffroy de Villehardouin. La conquête de Constantinople, cap. 68 (за виданням: Historiens et Chroniqueurs du Moyen Age. Ed. A. Pauphilet et E. Rognon, Paris, 1952, стр. 160).

¹² «...Ipsumque imperatorem, uxorem et filium apud Montemferratum secum duxit». (Annales Januenses (Ogeri Panis Annales), Monumenta Germaniae Historica-Scriptores (далі — MGH SS), T. XVIII, 1863, стр. 123).

¹³ «Verumtamen invictus marchio victum, quem ceperat, Alexium condam imperatorem cum uxore misit in Lombardiam, ut in custodia servaretur et a tyrannide, quam semper exercuerat, arceretur» (Cronica fratris Salimbene de Adam, MGH SS, T. XXXII, стр. 25).

вого походу, і відіслав його до Західної Європи. Однак візантійський автор Георгій Акрополіт (1217—1282), уважний і ретельний історик, повідомляє версію, яка у кінцевій частині відрізняється від викладеної вище. Він пише, що Олексій III після втечі з Константинополя прибув спочатку до Філіппополя (Македонія), а потім до Мосінополя, звідки попрямував до Фессалоніки, де підняв повстання проти Боніфация Монферратського. На відміну від Нікити Хоніата, Георгій Акрополіт твердить, що Боніфаций вигнав (а не полонив) екс-імператора з Фессалонік разом з дружиною і дочкою Євдокією. Олексій III був змушений тікати у Корінф, до Згура, але через деякий час, побоюючись арешту, подався у Епір, до двоюрідного брата Михайла. У дорозі Олексія III схопили лангобарди* (ремінісценція його полонення Боніфациєм?), та він зумів відкупитися¹⁴. Далі Георгій Акрополіт розповідає про те, що з Епіра колишній імператор попрямував до сельджукського султана Гіяс-ед-дін-Кей-Хюсрева I (історик називає його Ятатіном). Однак у цьому місці твору Георгія Акрополіта хронологічна прогалина: у султана Олексій III з'явився в 1210 р.¹⁵, а Боніфаций (відповідно і лангобарди Георгія Акрополіта) захопив його у полон в 1205 р.** Акрополіт не знав про відправлення Олексія III до Монферрата і тому описав як дуже близькі за часом події, насправді розділені кількома роками. Важко сказати, де був до появи у сельджукського султана Олексій III Ангел. Нікіта Хоніат і Вілльгардуен більше не цікавились долею скинутого імператора і не згадували про нього після 1205 р. Можливо, Олексій III виїхав (або втік) з Монферрата і раніше 1210 р., наприклад, у 1207 р., коли вмер Боніфаций.

У наступних розділах своєї хроніки Георгій Акрополіт розповідає про війну між нікейським імператором Федором I Ласкарем (1204—1222) і султаном Гіяс-ед-дін-Кей-Хюсревом I, на боці якого перебував Олексій III. У битві поблизу Антіохії на р. Меандрі (Мала Азія) навесні 1211 р.¹⁶ перемогли війська Ласкаря. Султан загинув, а Олексій III потрапив у полон. Його відвезли до Нікеї, зняли з нього атрибути імператорської влади і ув'язнили до монастиря св. Іакінфа, де екс-імператор потім і помер¹⁷. До цієї частини повідомлення Георгія Акрополіта слід ставитись з довірям, оскільки, перебуваючи у Нікеї, історик добре знав малоазіатські справи.

Думку про втечу Олексія III до Галича поділяють далеко не всі вітчизняні вчені. Фахівці у галузі історії Візантії, наприклад, або зовсім не розглядають пригод цього імператора після його втечі з столиці, або, у відповідності з даними доступного їм матеріалу, коротко згадують, що Олексій III спочатку був у Фракії¹⁸, а потім його вивезли на Захід¹⁹. Тому походження версії про втечу Олексія III до Галича доводиться шукати у колі джерел, найбільш відомих історикам-руси-стам. Пошуки приводять до двох, порівняно пізніх творів, що не заслуговують особливого довіря стосовно періоду, який ми розглядаємо.

* Йдеться про вихідців із Північної Італії (Ломбардії).

¹⁴ Georgii Acropolitae Opera, rec. Aug. Heisenberg, I, Lipsiae, 1903, стор. 8—10.

¹⁵ Ф. И. Успенский. История Византийской империи, т. III, М.—Л., 1948, стор. 548.

** Не виключено, що полонення Олексія III лангобардами насправді мало місце і що йому вдалося тоді звільнитися, а вже потім, під Корінфом, він знову потрапив у полон, на цей раз до Боніфация.

¹⁶ Відносно дати битви див.: G. Ostrogorsky. Geschichte des Byzantinischen Staates, München, 1952, стор. 342.

¹⁷ Georg. Acropol., I, 9—10.

¹⁸ М. В. Левченко. История Византии, М.—Л., 1940, стор. 226.

¹⁹ Ф. И. Успенский. Назв. праця, стор. 437.

Йдеться про «Історію Польщі» Яна Длугоша (1415—1480) і про так званий Густинський літопис, створений у 20-х роках XVII ст.²⁰

Під 1201 р. Я. Длугош пише, що грецьке місто Константинополь, у якому правив Асхар («Ascharius»), здобули венеціанці та німці. Асхар утік через Чорне море до Херсонеса, звідти прибув до Галиції, де його привітно й доброзичливо прийняв руський князь Роман, у якого втікач і перебував деякий час²¹.

Згаданий Длугошем Асхар міг бути тільки Федором I Ласкарем, майбутнім імператором Нікейської імперії, що, як ми вже знаємо, полонив Олексія III при Антіохії. Певна річ, жоден Ласкар ніколи не правив у Константинополі (і не тікав звідти). Повідомлення Длугоша можна розгадати, коли врахувати те, що арабські письменники, починаючи з XIII ст., усіх візантійських імператорів, і не тільки Ласкарів, але й Палеологів, іменують, незалежно від їх справжніх імен, «Ласкарями». Напевно Длугош запозичив це ім'я з якого-небудь арабського джерела. Як би там не було, вже те, що Олексія III Ангела він називає «Асхаром», вказує, що звістку про падіння Константинополя і наступні події Длугош узяв із других рук.

Оповідання польського історика про втечу візантійського імператора до Галича і дружній прийом, влаштований Олексію III галицьким князем, нагадує повідомлення літопису про перебування імператора Андроніка I Комніна у Ярослава Володимировича Галицького у 1164 р. («Прибеже ис Царягорода братан царев кюр Андроник к Ярославу в Галич, и прия и Ярослав с великою любовью»²²) і, можливо, навіяне цим повідомленням.

Цілком імовірно, що на «Історію» Длугоша спирались польські хроністи XVI ст.— вже згаданий нами Бельський і Мартін Кромер (1512—1589), дані яких, за свідченням самого автора Густинського літопису, лягли в основу його запису про втечу Олексія III до Романа Мстиславича у Галич. Характерно, що і в «Історії» Длугоша, і у Густинському літописі розповідь про облогу Константинополя хрестоносцями і втечу імператора вміщено під однією й тією ж, причому невірною датою — 1201 р. Але більш пізніше, ніж свідoctво Длугоша, повідомлення Густинського літопису є й більш докладним. Крім того, перша частина останнього позначена послідовністю і логічним зв'язком у викладі подій. Спочатку Густинський літопис розповідає про узурпацію влади Олексієм III, потім про від'їзд Олексія IV, сина скинутого Олексієм III Ісаака II Ангела, за допомогою до Філіппа, «кесаря немецкого», нарешті — про прихід хрестоносців до Константинополя: «Они же придоша ко Цариграду морем, и обретоша Алексея Ангела царя греческого неготова, их же Алексей убояся, ксему же яко не имей в Грецах никогжде себе прияznego, сего ради оставив царство Исаакию, ослепленному брату своему, а сам со своими бояры и со множеством богатства и сокровищ побеже в русскую землю, ко Роману Мстиславичу, в Галич»²³.

Хоч це повідомлення Густинського літопису і побудоване на звістках польських істориків XV—XVI ст., останні, у свою чергу, могли за-

²⁰ Див. А. Єршов. Коли і хто написав Густинський літопис? Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. С, Львів, 1930.

²¹ Ioannis Dlugossii. Historiae Polonicae libri XII, Lipsiae, 1711, lib. 6. ствб. 584.

²² Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. 2, Ипатьевская летопись, изд. 2-е, Спб., 1908, ствб. 524. Дату (6673 р.) переведено на сучасне літочислення згідно з дослідженням: Н. Г. Березжков. Хронология русского летописания, М., 1963, стор. 176—177.

²³ ПСРЛ, т. 2. Ипатьевская летопись, Спб., 1843, стор. 327.

позичити їх з якихось, можливо, більш ранніх джерел. Не виключено, що Длугош, Кромер і Бельський скористались нині втраченим руським літописом. У цьому випадку виникнення версії про втечу Олексія III Ангела до Галича ми уявляємо собі так.

На Русі добре знали про втечу знаменитого імператора Андроніка I Комніна до Ярослава Володимировича у 1164 р. У 1185 р. Андронік знову намагався потрапити на Русь, проте зазнав невдачі²⁴, що також могло бути відомо руським літописцям. Галицько-візантійські контакти продовжувались аж до взяття Константинополя хрестоносцями: у 1197 р. Роман Мстиславич допоміг Олексію III Ангелу у боротьбі з половцями²⁵, а в 1200 р. у Константинополі побувало галицьке посольство²⁶.

Цілком природно, що, перебуваючи далеко від візантійських подій 1203—1205 рр., руський літописець міг прийти до висновку, ніби Галицька Русь — найкраще місце для Олексія III, союзника Романа Мстиславича. Цілком можливо, що така легенда могла народитись навіть у оригінальному джерелі початку XIII ст. У цьому нас переконує, наприклад, зафіксована зразу декількома літописами (аутентичність яких не викликає сумніву) звістка про прихід до Новгороду в 1186 р. грецького царя Олексія Мануїловича²⁷.

Син імператора Мануїла I Комніна, Олексій II Комнін, у момент смерті батька (1180 р.) був ще дитиною. Андронік I Комнін (1183—1185), про якого ми вже згадували, був спочатку співправителем Олексія II (з травня по вересень 1183 р.), а потім умертвив його²⁸.

Можливо, після вбивства хлопчика Олексія II пішли чутки про його втечу на Русь, до Новгороду. Ця версія, подібна до тієї, яку ми розглянули у своїх замітках, певно, народилась із спільного для руської літописної літератури уявлення про інтенсивність русько-візантійських зв'язків другої половини XII ст.²⁹

М. Ф. КОТЛЯР

²⁴ Nic. Chon. De Andron, II, 11, стор. 452.

²⁵ Nic. Chon. De Alex. Is. Ang. fr., III, 5, стор. 691—692. Про дату цього походу галицького князя на половців див. М. Ф. Котляр. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? «Український історичний журнал», 1965, № 1, стор. 120.

²⁶ Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония, архиепископа Новгородского в 1200 году, Спб., 1899, стор. 15.

²⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова, М.—Л., 1950, стор. 38; ПСРЛ, т. IV, Псковская первая летопись, Спб., 1848, стор. 177; ПСРЛ, т. V, Софийская первая летопись, Спб., 1851, стор. 168.

²⁸ Ф. И. Успенский. Последние Комнины. Начало реакции, Византийский временник, т. 25, 1928, стор. 1—23.

²⁹ Відомий історик Х. М. Лопарьов висловив гіпотезу, що у 1184 р. у Новгороді справді з'являвся двоюрідний онук імператора Мануїла I Комніна Олексій, вигнаний за межі імперії Андроніком I Комніним (див. Х. М. Лопарев. Опыт толкования некоторых мест в памятниках древнерусской письменности, Журнал Министерства народного просвещения, ч. 311, 1897, № 6, стор. 415—418). Згідно з цією гіпотезою, Олексій Комнін, сподіваючись одержати у Новгороді фінансову підтримку в боротьбі проти Андроніка, видав себе за сина імператора Мануїла, Олексія II («грецького царя Олексія Мануїловича»). На думку Лопарьова, втікач скористався з того, що до Новгороду не встигли дійти вісті про загибель справжнього Олексія II. Проте гіпотеза не підтверджується свідченнями джерел.

ЧИ БУВ ПРОТОТИП У КОЗАКА-МАМАЯ?

У цього легендарного козака була надзвичайна популярність. Люди не хотіли розлучатися з своїм улюбленцем ні на хвилину. Ні ікони, ні парсуни гетьманів і царів не могли зрівнятися з яскравим зображенням цього козака. Його змальовували з великою любов'ю живописці-майстри на стінах хат, на полотні, на посуді, на шафах, скринях і навіть на віялках і вуликах.

З картин він перебрався в драматичні твори. Народ складав про нього пісні та вірші.

На картинах це був молодий козак-українець, що сидить потурецьки, схрестивши ноги, з нерозлучним своїм супутником — конем і козацькими атрибутами — шаблею, пістолем, куманцем і бандурою.

Серед народу були поширені перекази, що на Південному Бузі біля с. Грушевки є камінь, під яким один час переховувався наш герой. Проте й ховатись козакові особливо було нічого, бо ще не народився той чоловік, який міг би зняти йому голову з плечей. Тут же знаходився колодязь, названий його ім'ям. У цьому колодязі зберігалися скарби, які він приховав для знедолених.

Говорили також, що бував він і на Київщині. Десь у районі Чигирини в Бураківському лісі біля с. Нестерівки, а за іншими переказами — на Василівському урочищі ріс величезний дуб, який козак вважав зручним для того, щоб всіх панів перевішати. Цей дуб також стали називати його ім'ям. Хто ж був цією видатною особою, яка заслужила таке визнання й пошану у нащадків?

Мова йде про Козака-Мамая, популярного, особливо в селах Подніпров'я, ще в кінці минулого століття.

Найбільш поширеною тема Козака-Мамая була в першій половині XVII ст., про що свідчить пам'ятка живопису, датована 1642 р., із зображенням «Козака-Мамая» (полотно зберігається в Харківському музеї образотворчого мистецтва).

Дехто з дослідників намагається знайти паралелі цього твору у живопису Сходу. Але чи варто шукати тут чийсь вплив? Надто самотній цей народний герой, типовий для запорізького козацтва. Численні підписи під різними варіантами картини розкривають образ справжнього представника народу. Про те, що він належав до українського козацтва, свідчить перш за все зовнішній вигляд — богатырська постаць, вуса, оселедець, широчезні шаровари. Але найбільш красномовно про це говорять написи під картинами. Ось одна з них:

Сидить козак, в кобзу грає.
Що замислив — то те має.

Козак впевнено дивиться вперед, він переконаний в тому, що він йде переможцем у боротьбі. Якщо народ широко любив свого героя, то вороги ненавиділи і всіляко переслідували його.

У середині XVIII ст., коли гайдамацький рух був у розпалі, за розпорядженням польської шляхти виготовлялись спеціальні картини, на яких Мамай був зображений без рук, повішений на дереві вниз головою. Таким чином гнобителі намагались залакати волелюбний народ. Ці картини шляхта виставляла в корчмах і на ярмарках, погрожуючи повстанцям і тим, хто їм співчував. Але люди не дали скривдити свого улюбленця. Під зображенням повішеного Мамая стали з'являтися підписи, в яких народ глузував над ворогами.

Ім'я народного героя нагадує іншого Мамая — татарського хана. сумна слава якого зв'язана з його поразкою на Куликовому полі в 1380 р. у битві з руськими воїнами.

Як же могло трапитись, що один з найпопулярніших народних героїв носить ім'я ворога? Спробуємо відповісти на це питання. «Мамаями» в народі називали кам'яних баб¹ — статуї стародавнього скіфського походження. Їх не зв'язували з татаро-монголами і не вважали ворожими ідолами. Навпаки, подекуди їм поклонялися як добрим богам, намагалися задобрити, бо вони могли їм принести. Тому в народі ще й зараз можна почути, як лякають пустотливих дітей: «Не пустуй, а то Мамай забере».

В тюркській мові «мамай» означає «страховище»². Якщо врахувати те, скільки татарських слів засвоєно російською і українською лексикою, то не дивно, що й це слово ввійшло в українську мову. І ось у зв'язку з цим можна припустити, що український герой немає ніякого відношення до Мамай — татарського хана. А збіг їхніх імен можна пояснити тим, що козаки любили жарти і іноді кинуть випадково прізвисько приживалося. А щоб воно було зрозуміле не лише друзям, але й ворогам, то й підібрали слово, спільне для двох мов.

Нехай знають вороги, що у козаків є такий друг і помічник, побороти якого не допоможе ні молитва, ні заклинання. Дружба з таким могутнім, безстрашним і водночас кмітливим та веселим героєм вселяла віру в успіх справи. Для ворогів він мав бути пострахом, таким, як наприклад козацький воєначальник Сірко, якого татари називали шайтаном, тобто чортом.

Коли виник образ Козака-Мамай, сказати важко. З останніх відомостей ясно, що популярність він здобув не пізніше XVI ст. Щоб стати легендарним народним героєм, треба не одно десятиліття, а то й століття. Ім'я татарського хана стало відоме в кінці XIV ст. У цей час уже з'явилися перші «ватаги» запорізьких козаків у пониззі Дніпра. Якщо український легендарний Мамай виник у гуці козацького воїнства не раніше, ніж згадка про татарського воєначальника, то поява героя з таким ім'ям після Куликовської битви або ще пізніше — зрозуміла. Козаки ніби пишалися перед татарами: ось ваш знаменитий Мамай ледве втік від руських воїнів і безславно закінчив свій похід, а наш Мамай ніколи не вішає носа, завжди виходить переможцем. Саме існування такого героя давало зрозуміти ворогам, з ким вони мають справу.

Твердження деяких дослідників, що український Мамай — історично достовірна постать, є безпідставними. Я. П. Затенацький, як приклад, наводить дані з «Архіву Південно-Західної Росії» — зізнання гайдамаків про смерть їхнього ватажка Мамай. Один з повстанців свідчить, як він у 1751 р. зустрівся з отаманом Мамаєм, і вони разом з іншими козаками пішли в Польщу³.

Вважати цього отамана протитипом нашого героя не можна, поперше, тому що цим ім'ям звався цілий ряд народних ватажків, зокрема Гонта, Залізник та інші, і, по-друге, такому припущенню суперечать хронологічні дані. Як уже говорилося вище, найбільш раннє зображення «Козака-Мамай» на картині датовано 1642 р. А щоб нащадки знали, хто ж був цей Мамай і чи взагалі він існував, зроблено підпис:

Хоть дивись на мене, та ба не вгадаєш,
Відкіль родом і як зовуть, ні чичирк не знаєш,
Коли трапилось кому в степах бувати,
То той може прізвисько моє вгадати,

¹ Б. Грінченко. Словарь української мови, т. 2, К., 1908, стор. 403.

² В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т. 4, Спб., 1911, стор. 2063.

³ Див. журн. «Народна творчість і етнографія», 1958, № 2, стор. 96.

А в мене ім'я не одно, та є їх до ката,
Так зовуть як набіжить на якого свата...

Він був скрізь і всюди, як і личить улюбленому народному герою. Є різні підписи під багатьма зображеннями козака — «Кошовий Харко», «Гордій Велегура», «Я — козак Бардадим, куди гляну — степ як дим». Присвоїти його ім'я міг кожний, хто був цього гідний.

Отже, не завжди за художнім образом стоїть історично достовірна особа.

При цьому доречно згадати іншого народного героя — легендарного Байду. Робились спроби зв'язати його ім'я з князем Дмитром Вишневецьким лише тому, що збігались обставини смерті того й другого. Дехто з дослідників намагався ототожнити Тараса Бульбу з Богданом Хмельницьким через те, що обидва вони мстилися за смерть синів. Але не обов'язково за фольклорним чи художнім образом шукати прототип. Як правило, народ, прославляючи історичних діячів, не приховував їх за вигаданими іменами, не прикривав псевдонімами.

Можливо, для створення переказів про Мамаю приводом послужила якась конкретна подія. Але потім цей образ був узагальнений настільки, що втратив зв'язок з певною особою та реальним епізодом.

І зараз ми уявляємо Козака-Мамаю лише як типового представника славного запорозького козацтва, втілення народного характеру з його волелюбністю, героїзмом, кмітливістю, гумором.

Зараз образ Мамаю у нашій літературі знайшов нове відтворення в чудовому романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу». До цього образу будуть повертатися ще не раз історики, літератори, фольклористи. Чому б не підтримати славу традицію також нашим художникам і скульпторам? На жаль, не ставлять у нас пам'ятників літературним і фольклорним героям, хоч така традиція існує в багатьох країнах, зокрема в деяких наших союзних республіках. У Талліні, наприклад, на Вишгородському плато стоїть бронзова фігура Лінди, героїні естонського епосу. Втілення образу популярного народного героя в творах сучасних митців сприяло б вихованню патріотизму, національної гідності, пізнанню славного історичного минулого народу.

П. П. СУПРУНЕНКО

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ

У ході вивчення історії велике значення має формування й розвиток творчих здібностей учнів. Творче мислення це, як казав І. П. Павлов, — процес «невідступного думання», процес пошуків і постановки питань, які вимагають свого вирішення, процес самостійного відкриття нового, ще невідомого. А для цього необхідно не лише проаналізувати явище, розкрити його зміст, але й критично оцінити його особливості та зв'язки, можливості змінити їх у позитивному плані. Все це можна здійснити цілеспрямованою розумовою діяльністю. Однак людському розуму властиві різні якості, що під впливом різноманітних прийомів і засобів навчання та виховання по-різному розвиваються і досягають певного ступеня досконалості. Це, зокрема, допитливість, систематичність, дисциплінованість та ін. Важливим є також критичність розуму. На розвиток цієї якості розуму в учнів слід звернути особливу увагу.

Поняття про критичне мислення охоплює такі істотні риси:

1) Здатність дати правильну оцінку своїм і чужим думкам, своїй та чужій діяльності, засобам її здійснення та наслідкам. Не можна ігнорувати засоби діяльності, оскільки від їх ефективності залежить результат. А оцінювати лише результат — значить звузити значення критичного мислення, недооцінити силу його впливу. Мало оцінити якість явища. Слід чітко усвідомити також, чому висловлена саме така оцінка. Тому попередньою умовою розвитку критичного мислення є аналітичне мислення, що сприяє з'ясуванню всіх істотних ознак явища.

2) Здатність відстоювати свої та чужі вірні думки, вчинки, засоби та наслідки діяльності. Звичайно, критична думка викликає заперечення. Вміння вести спір — мистецтво, найважливіша умова розвитку критичного мислення, для чого необхідно оволодіти здатністю знайти відповідний висновок, вірно використати його.

3) Той, хто критично мислить, не може обмежитись лише констатацією певних недоліків, труднощів. Він повинен знаходити шляхи їх подолання.

Дослідження розвитку критичного мислення учнів на уроках історії в ряді шкіл Одеси дозволяє зробити висновок, що важливою передумовою вироблення цих якостей є уважне й глибоке вивчення тих предметів і явищ, оцінку яким необхідно дати. Перед тим, як піддавати критиці чужі знання, чуже розуміння питання, слід самому добре розібратись в усьому цьому. Тому найважливішими умовами розвитку критичного мислення учнів є досконала організація навчального процесу та використання на уроці спеціальних прийомів, які забезпечують формування в учнів здатності правильно оцінювати явища, відстоювати свої думки. Цьому значною мірою сприяє рецензування учнями відповідей своїх товаришів, виконання ними самостійних завдань.

У процесі рецензування школяр порівнює свої знання та вміння з змістом і формою предмета рецензування. Автор праці і рецензент погоджуються в чомусь або протиставляють свої думки щодо суті явища, про яке йдеться. Саме в цьому процесі школяр збагачується новими даними, вчиться самостійно вивчати й аналізувати явища. Рецензія в учбовому процесі дає вчителю можливість з'ясувати знання та думку одного школяра щодо навчального матеріалу через усну відповідь або письмову роботу, другого — через відзив про них. Рецензування значною мірою ґрунтується на критичному мисленні.

Проте, незважаючи на значну корисність рецензування, воно ще досить слабо застосовується в школах. Вивчення рефератів з історії та рецензій на них, написаних учнями старших класів одеської середньої школи № 16 дає змогу висловити кілька думок про недоліки рецензування та шляхи поліпшення цієї справи.

Не слід доручати школярам рецензування підручників або наукових праць. Першою і головною вимогою є те, що рецензент повинен добре орієнтуватися в питанні, присвяченому рецензованій праці. Рецензуватися повинна праця, самостійна за своїм характером, а не переклад підручника або іншої книги. Такою працею може бути результат виконання завдань, в ході здійснення яких учень збирає факти з життя або літніх джерел, аналізує їх і дає свою оцінку, робить висновки і т. ін. Така праця

може гарантувати самостійність рецензії, активізацію мислення рецензента. Дуже важливе й інше: забезпечити відвертість і чесність у висловленнях рецензента.

Рецензія, будучи полемічною працею, має посідати водночас доброзичливий характер, сприяти кращому засвоєнню товаришем вивченого матеріалу, виконанню завдань. Коли рецензент погоджується, в основному, із змістом рецензованої праці, то він може внести пропозицію щодо її вдосконалення (щодо структури, обґрунтування висновків, їх цінності та ін.).

Рецензії та відзиви бувають усні та письмові. На уроках під час рецензування відповіді товариша учень-рецензент не має досить часу для обдумування. Тому усні рецензії часом позначаються поверховістю міркувань. Проте, як свідчить педагогічна практика, при глибокому вивченні школярами змісту теми, яка становить предмет рецензування, при оволодінні відповідними навичками усне рецензування відіграє велику роль у розвитку критичного мислення школярів. Усна рецензія має містити посилання на позитивні та негативні сторони відповіді: повноту охоплення матеріалу, засоби аргументації, їх оцінки, ясність і послідовність викладу, критику помилкових висновків, висловлення по суті справи, власний аргументований висновок.

Письмова рецензія звичайно буває більш розгорнутою. Щоправда, деякі рецензенти обмежуються лише вказівками на кількість та якість викладеного матеріалу. Це трапляється тому, що прийоми роботи на уроці переносяться на письмове рецензування. А слід привчати учнів давати власну оцінку рецензованій праці.

Добрим зразком цього може бути рецензія учениці Г. на твір С. «СРСР — борець за мир». Рецензент пропонує свій план твору, радить використовувати нові дані про боротьбу за мир, підкреслює, що переконливість викладу збільшилася б, коли була висвітлена участь учнів у боротьбі за мир. Такі пропозиції в рецензії корисні.

На жаль, невелика частина учнів починає рецензію з аналізу розкриття автором основного завдання праці. Так, учень К., рецензуючи твір учня ІО класу В. на тему «Порівняння революції 1905 р. і Лютневої революції 1917 р.», звертає увагу на те, що автор лише описав обидві революції, але не порівняв їх, не з'ясував загальних і відмінних рис, не зробив висновків.

Загальними недоліками багатьох рецензій є те, що учні в них обмежувалися переказом змісту праці та висловленням загального враження, звертали основну увагу лише на зовнішнє оформлення (почерк, грамотність та ін.), інші умовно поділяли працю на частини і намагалися дати кожній з них оцінку, вказували, що, на їх думку, упущено, чого можна б уникнути, проте цільного враження від праці в рецензії не висловлювалося. У досліджених рецензіях часто відсутнє обґрунтування висунутих положень.

Характерні недоліки учнівських рецензій можна простежити на типовому прикладі. Учениця ІХ класу М. написала відзив про твір учениці Н. на тему «Довести, що війна 1812 р.— Вітчизняна»: «тема розроблена докладно й глибоко. Стиль літературно витриманий, граматичних помилок немає, багато цитат, але не вказано, кому вони належать. Змалювання Бородинського бою занадто розтягнуто. Це саме стосується значної частини реферату, в якій дуже багато повторень. Додатки — схеми, карти, таблиці — дібрані добре. Вважаю, що за реферат можна поставити оцінку «5».

Рецензія відзначається повною бездоказовістю основних положень. Що зайвого в змалюванні Бородинського бою? Чим саме викликана характеристика «схеми, карти, таблиці зібрані добре»? На ці запитання читач не знайде відповіді в рецензії.

Критичне мислення зможе успішно розвиватися лише тоді, коли учні глибоко обґрунтовуватимуть свою думку. Але, насамперед, рецензенту необхідно встановити вірність фактів, на які посилається автор реферату. Слід визнати, що більшість рецензентів з учнів, які добре вчать, справляються з цим завданням. Проте навіть серед сильних учнів труднощі викликала з'ясування того, чи підтверджують факти висунуту тезу. Порівнюючи реферати та рецензії на них, можна встановити, що рецензенти часом не звертали уваги на те, що деякі наведені факти не стосуються теми або мають другорядне відношення до неї. Так, у рефераті учня ІХ класу Н., присвяченому темі «Довести, що війна 1812 р.— Вітчизняна», наводяться факти про дії окремих полководців, про ставлення царського двору до війни, але не згадується навіть про створення народного ополчення, розгортання партизанської війни, про участь представників різних соціальних верств Росії у збройній боротьбі та ін. Рецензент Д. не звернув на це уваги, хоч мав достатні знання з цієї теми.

Часом сам процес доказу, його особливості не знайомі учню. Необхідно більше уваги приділяти формуванню в школярів найважливіших елементів логічного мислення, в тому числі на уроках історії. Мало ознайомити учнів з фактами, датами, визначеннями. Слід навчити учня застосовувати свої знання на практиці, вільно оперувати ними, мати обґрунтовану думку про події минулого й сучасності.

У рецензіях і рефератах нерідко трапляються посилання на авторитетні висловлювання. Але чимало учнів не досить чітко уявляють собі, для чого це потрібно. Чимало учнів розуміють лише формальну, зовнішню сторону цитати і не уявляють її доказової ролі в мисленні. Тільки в окремих працях автори вірно наводять цитати з рецензованих творів, щоб піддати критиці їх зміст в разі, коли вони містять невісні

положення і, таким чином, глибше обґрунтувати свої думки. Висловлення основоположників марксизму-ленінізму, відомих учених, оснований на глибокому вивченні численних фактів та їх аналізі, які виходять з найважливіших закономірностей розвитку природи та суспільства, можуть служити підставою для доказів. Цілком вірно пише учень К. в рецензії на реферат С.: «С. не послався на праці В. І. Леніна, коли писав про три основні риси революційної ситуації. Ленінські думки допомогли б краще розібратися в суті питання».

Вчителям історії та суспільствознавства слід дуже уважно підходити до вивчення учнями творів основоположників марксизму-ленінізму, передбачених програмою. Учні мають усвідомити не лише суть цих творів, але й їх логічну силу. Дуже важливо ознайомити учнів з тим, як К. Маркс і В. І. Ленін аналізували факти, узагальнювали їх, робили дуже цінні для науки висновки.

Можна цілком схвалити потяг учнів до цитат, які становлять характеристику будь-якого явища або окремої особи. Навчаючи школярів користуватися цитатами, в своїх працях і давати в рецензіях оцінку їх застосуванню, слід звернути увагу на точність наведення цитат.

У процесі навчання необхідно виховувати впевненість автора та рецензента у висловлених думках, що ґрунтуються на вірогідних фактах. Слід розвивати в школярів уміння самостійно ставити питання, знаходити нове у виступах своїх товаришів. Старші школярі прагнуть бути самостійними в міркуваннях. Це добре, але треба й навчати цьому.

Навчати рецензуванню — нелегка справа. Збагачення учнів цим досвідом не повинно йти лише в напрямі збільшення кількості рецензій на уроці або в домашніх завданнях. Головна турбота — про якість. Слід поступово, але систематично відпрацьовувати навички написання окремих елементів рецензії. Спочатку перед учнем слід поставити просте завдання: визначити, чи досягнув автор реферату мети, чи розв'язав поставлене завдання. Коли школярі навчаться виконувати таке завдання, можна вже навчати їх давати оцінку думок у рефератах, визначати, наскільки послідовно викладені думки. І лише після того, як учні оволодіють окремими елементами рецензування, можна пропонувати рецензування праці повністю. Дуже важливо, щоб учитель аналізував недоліки рецензій, спрямовуючи свою роботу на те, щоб учні подолали ці недоліки.

Розвиток критичного мислення в учнів — складний і копіткий процес, який можна здійснити лише при правильній його організації.

С. І. ВЕКСЛЕР

До історії міст і сіл Радянської України

ПРО ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У НАРИСАХ З ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Наближається 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Цю знаменну дату трудячі нашої країни прагнуть відзначити гідними трудовими зверненнями. Водночас надзвичайно посилився інтерес до минулого нашої славної Батьківщини. «Історія міст і сіл Української РСР», видання якої готує широка громадськість України, має задовольнити прагнення трудящих досягнути пройденій народом шлях боротьби і звитяг.

Зроблено вже чимало. Ряд областей (Харківська, Львівська, Полтавська) в основному закінчили роботу над своїми томами, завершується написання Дніпропетровського, Вінницького і Одеського томів. Але багато ще треба зробити. Серйозним недоліком переважної більшості нарисів є те, що вони недостатньо висвітлюють роль партійних організацій в житті населених пунктів. Авторі обмежуються загальними фразами: «під керівництвом партійної організації», «партійна організація мобілізувала» і т. д. Дуже рідко зустрічаються посилання на рішення партійних зборів, міських, районних і обласних конференцій, які розглядали важливі питання розвитку народного господарства і культури колгоспу, радгоспу, заводу, області, міста, району, села. В дореволюційній історії населених пунктів про діяльність існуючих тоді партійних організацій також говориться в загальному плані.

Комуністична партія виникла як політична організація робітничого класу, але з самого початку свого існування вона відбивала і відстоювала корінні інтереси трудящих. З її діяльністю зв'язана історія нашої країни, кожного її населеного пункту. Йдеться, отже, про те, щоб у кожному нарисі з історії міст і сіл УРСР показати конкретне життя партійних організацій, окремих комуністів.

Партія ще на початку ХХ ст. очолила революційний рух мас. В роки першої російської революції (1905—1907) більшовики очолили боротьбу робітничого класу (страйки, політичні демонстрації, повстання), керували створенням на селі революційних селянських комітетів, налагоджували і зміцнювали союз трудящих міста і села. В Радах робітничих депутатів, що з'явилися у 1905 р. і були прообразом Радянської влади, встановленої в нашій країні в 1917 р., більшовики брали найактивнішу участь. Завданням авторів нарисів з історії міст і сіл є показати, як більшовицька партія, що, за словами В. І. Леніна, весною 1905 р. була союзом підпільних гуртків, восени стала партією мільйонів.

Інша обстановка для партії створилася після поразки революції. Авторі нарисів, не збиваючись на висвітлення загальних питань, конкретними фактами з місцевої історії повинні показати партію в роки реакції, розповісти про те, як більшовики (на відміну від інших партій), незважаючи на жорстокі удари з боку царизму, використовуючи легальні і нелегальні форми роботи, продовжували вести роботу по завоюванню мас, очолили нове могутнє піднесення революційної боротьби, вели народні маси на штурм самодержавства.

Надзвичайно відповідальним завданням авторів нарисів є правильно показати Комуністичну партію як натхненника, організатора і керівника Великої Жовтневої соціалістичної революції, всенародної боротьби проти об'єднаних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції в роки громадянської війни. Йдеться про те, щоб на конкретних прикладах українського міста і села живо й інтересно розповісти про встановлення влади Рад на місцях, про ті справді історичні політичні і соціальні зрушення, які відбувалися у нашій країні вже в перші дні Радянської влади. Не можна обійтись у нарисах без показу конкретних осіб — керівників більшовицьких організацій. Рад, організаторів партійного підпілля і взагалі комуністів, які особистим прикладом запалювали маси на боротьбу проти сил контрреволюції за завоювання і зміцнення Радянської влади.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Комуністична партія стала правлячою партією. Під її керівництвом Радянський Союз побудував велику соціалістичну промисловість, перетворився в могутню індустріальну державу. У братній сім'ї радянських народів справді історичних успіхів домогся український народ. У містах нашої республіки збудовано сотні нових підприємств, докорінно реконструйовано старі фабрики й заводи. Змінилося обличчя міст, де на колишніх робітничих околицях побудовані квартали нових будинків з усіма комунальними вигодами. Поряд з старими виникли нові соціалістичні міста. На початок 1941 р. Україна за рівнем розвитку важкої індустрії випередила Францію й Італію.

Завдання авторів, які пишуть історію міст, полягає в тому, щоб показати це на прикладах діяльності місцевих парторганізацій. Найважливіші народногосподарські питання партія розглядала на своїх з'їздах, конференціях, пленумах. Так, питання індустріалізації країни і колективізації сільського господарства розглядали XIV і XV партз'їзди, перший п'ятирічний план розвитку народного господарства — XVI партконференція і т. д. Автори нарисів повинні розповісти про найважливіші рішення партконференцій (окружних, обласних, міських), які, керуючись постановами ЦК партії, розглядали питання, виходячи з конкретних завдань міста, району, області.

Величезну роботу провели сільські партійні організації в справі соціалістичної перебудови сільського господарства, здійсненні ленінського кооперативного плану. Автори нарисів повинні показати, як, спираючись на комсомольські організації і КНС, представники і посланці партії на селі (25-тисячники), ризикуючи життям, не боячись пострілів з-за рогу, проводили роз'яснювальну роботу серед селянства, викривали ворожу діяльність куркульства, керували створенням колгоспів, організацією їх господарської діяльності. Величезну роботу провели партійні організації по організаційно-господарському зміцненню колгоспів, розвитку ініціативи колгоспників, організації соцзмагання та ударництва. Завдяки цьому за передвоєнні роки колгоспи виростили у великі багатогалузеві соціалістичні господарства. Цю революцію в економічних відносинах, в усюму укладі селянства мають відобразити нарисів.

Побудова соціалізму вимагала піднесення культури найширших народних мас. Це завдання було також успішно розв'язане. Послідовно здійснюючи ленінську національну політику, КП України домоглась великих перемог у розвитку соціалістичної культури українського народу.

Завданням авторів нарисів є показати, як під керівництвом партійних організацій відразу після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в містах і селах розгорнулась робота по ліквідації неписьменності, створювались нова школа (середня і вища), культурні заклади (клуби, сільбуди і т. д.), показати розвиток соціалістичної змістом і національної формою культури, розповісти про повсякденну діяльність партійних організацій (партконференції, пленуми, збори), спрямовану на розвиток культури в кожному місті і селі. На прикладах міста і села треба показати, що у боротьбі за перемогу соціалізму виросла і зміцніла морально-політична єдність українського народу, посилилась його непорушна дружба з великим російським народом і з усіма народами СРСР, його згуртованість навколо Комуністичної партії.

У нарисах з історії міст і сіл західних областей Української РСР треба висвітлити діяльність Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) на чолі революційної боротьби трудящих за владу Рад, за возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. Автори нарисів повинні показати, що в усій своїй роботі КПЗУ пропагувала успіхи політичного, господарського і культурного будівництва в СРСР, показувала, що кожний крок Союзу РСР по шляху до соціалізму наближає день визволення Західної України з-під ярма капіталу.

Складовою частиною всієї роботи КПЗУ в масах було викриття ворожой діяльності українських буржуазних націоналістів. На конкретних прикладах треба показати, що партійні організації не тільки розповідали масам про антинародну суть буржуазного націоналізму, але й мобілізували трудящих на боротьбу з ним. Автори нарисів мають можливість конкретними численними прикладами і фактами показати, як під час визволення Західної України у вересні дні 1939 р. колишні члени КПП і КПЗУ роззброювали частини польської армії, створювали ревкоми, селянські комітети, робітничу міліцію, ще до приходу радянських військ проголошували Радянську владу. Чимало колишніх членів КПЗУ (М. Кіх, І. Кравчук, Б. Дудикевич, Ф. Додь, І. Яворський та ін.) були обрані депутатами Народних зборів, а потім — депутатами Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, що свідчить про повагу і авторитет, якими користувалася КПЗУ в масах.

Дуже відповідальним завданням авторів нарисів є розкриття ролі партійних організацій в роки Великої Вітчизняної війни (в тилу і на фронті), яка була величезним випробуванням для народів нашої країни.

Комуністична партія з початку війни розгорнула титанічну діяльність по мобілізації матеріальних і духовних сил країни на боротьбу проти сильного і підступного ворога. Завдання авторів нарисів показати, як партійні організації (міські й сільські), виконуючи вказівки ЦК партії, розгортали роботу по перебудові господарства країни на воєнний лад, мобілізували сили на виробництво зброї, будівництво оборонних споруд, створення народного ополчення і винищувальних батальйонів. З районів, яким безпосередньо загрожувала окупація, партійні організації очолили евакуацію промислових підприємств, майна, переміщення на схід мільйонів людей. З наближенням ворога партійні організації розгорнули підготовку підпілля і партизанського руху.

Уже на кінець 1941 р. в рядах Радянської Армії боролось 1300 тис. комуністів, що становило 42,4% всього складу Комуністичної партії Радянського Союзу¹. Комуністи були завжди попереду, особистим прикладом запалювали бійців на подвиги, по-

¹ Журн. «Коммунист», 1965, № 16, стор. 23.

казували зразки відваги, сміливості в бою, були організаторами могутнього партизанського руху. Треба розповісти і про тих комуністів (Василь Порик з Вінниччини та ін.), які боролися за загальнолюдські ідеали в Італії, Франції, Югославії, Чехословаччині та інших країнах, народи яких були поневолені фашизмом. Автори нарисів мусять це показати на прикладах міста, села, району, області.

В результаті перемоги соціалізму в СРСР, зміцнення єдності радянського суспільства Комуністична партія робітничого класу перетворилася в авангард радянського народу, стала партією всього народу, розширила свій спрямовуючий вплив на всі сторони суспільного життя. Період розгорнутого будівництва комунізму характеризується далішим зростанням ролі і значення Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства. Підвищення ролі партії в житті радянського суспільства на новому етапі його розвитку зумовлене зростанням масштабів і складністю завдань комуністичного будівництва, піднесенням творчої активності мас, далішим розвитком соціалістичної демократії, зростаючим значенням теорії наукового комунізму, її творчого розвитку і пропаганди, необхідністю посилення комуністичного виховання трудящих і боротьби за подолання пережитків минулого в свідомості людей².

У світлі цих положень Програми КПРС у нарисах треба показати конкретну діяльність партійних організацій, головним у діяльності яких є практична організація справи, робота з людьми. Розгорнутому будівництву комунізму відповідає новий етап у розвитку самої партії, її політичної, ідеологічної та організаційної роботи. Партія удосконалює форми і методи своєї роботи. Візьмемо, наприклад, окремі моменти діяльності останнього часу Луганського обкому КП України. На пленумах обкому і міськомів партії, зборах партійно-господарського активу, в первинних парторганізаціях регулярно розглядаються питання організації виробництва, роботи шахт, підприємств, бригад тощо. Велику увагу обласна партійна організація приділяла і приділяє хімічній промисловості. Щоб глибше вникнути в цю важливу галузь господарства і конкретно керувати нею, обком практикує візні засідання бюро, проведення пленумів обкомів партії і зборів активу в м. Північнодонецьку — центрі хімічної промисловості області. Партійний актив буває в цехах і на об'єктах будов, бачить, як ідуть справи, розмовляє з робітниками, інженерами і т. д. Конкретне партійне керівництво дає свої плоди. Луганська область з року в рік виконує державні плани і вносить свій вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму³. Подібних прикладів конкретної і цілеспрямованої діяльності обласних, районних і міських парторганізацій можна навести багато. І вони мають знайти своє відображення в нарисах.

Комуністи України провели велику роботу по виконанню рішень листопадового Пленуму ЦК КПРС (1964 р.). Відновлено територіально виробничий принцип побудови партійних організацій, створено єдині обкоми, відновлено райкоми партії. До керівництва райкомами прийшли досвідчені організатори, які добре знають життя, вмійють працювати з людьми. В цілому по республіці приблизно 90% перших секретарів райкомів мають вищу освіту, з них понад третина досвідчених агрономів, зоотехніків та інших спеціалістів сільського господарства⁴.

На підвищення інтенсивності колгоспно-радгоспного виробництва спрямована організаторська діяльність райкомів партії, кожної партійної організації. Автори нарисів про місто чи село, що є районним центром, повинні на конкретних прикладах показати, як райком партії, спираючись на первинні парторганізації, на досвід та ініціативу широких мас, розв'язує завдання інтенсифікації сільського господарства, піднесення культурного і матеріального добробуту трудящих. Цьому значною мірою допоможе використання рішень райпартконференції або пленуму райкому, які розглядали важливіші питання життя району.

Організаційна робота райкому партії — це насамперед робота з людьми, добір, розстановка і виховання кадрів. Автори нарисів повинні розповісти, що у вирішенні великих і складних завдань, які стоять перед райкомом, значна роль належить районним газетам, що всебічно і систематично висвітлюють діяльність партійних організацій, узагальнюють і пропагують їх досвід.

Винятково важливу роль у розширенні і зміцненні зв'язків партії з масами, здійсненні її політики мають первинні партійні організації. Вони працюють безпосередньо на підприємствах, будовах, у колгоспах, радгоспах, установах і навчальних закладах — там, де створюється матеріально-технічна база комунізму, формуються нові суспільні відносини, виховується людина комуністичного майбутнього.

В колгоспах і радгоспах України зараз налічується 10894 парторганізації, які об'єднують понад 420,6 тис. комуністів. В республіці — 1710 колгоспних парторганізацій, що налічують від 50 до 150 комуністів⁵.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 330—332.

³ Газ. «Правда», 13 березня 1965 р.

⁴ Газ. «Радянська Україна», 10 лютого 1965 р.

⁵ Газ. «Правда», 5 липня 1965 р.

Багато повчального можна розповісти про роботу сільських комуністів Херсонської області. Тут на початку 1965 р. в партійних організаціях колгоспів і радгоспів налічувалось близько 25 тис. членів і кандидатів партії. У 76 господарствах створені парткоми, бригадні парторганізації і партгрупи, які охоплюють своїм впливом широкі маси трудящих, здійснюють повсякденний контроль господарської діяльності. Справжню повість можуть написати автори нарису про комуністів с. Піщунця Овруцького району Житомирської області, де працює комуніст Григорій Сергійович Тростянюк. Григорій Сергійович — колишній сапер, з початку війни був на передовій. Під час битви на Курській дузі, коли робив проходи в мінних полях, німецька міна розірвалася у нього під руками. І тоді він втратив зір і обидві руки. Незважаючи на це, комуніст Тростянюк працює тепер заступником голови колгоспу ім. Тельмана — одного з кращих господарств району, нагороджений орденом Леніна⁶.

Для успішного розв'язання завдань, що стоять перед ними, партійні органи повинні об'єднати і очолити роботу місцевих Рад, профспілок, комсомольських організацій. Особливо почесна роль належить Радам депутатів трудящих — органам справжнього всенародного представництва. Вони набирають все більшого значення в нашому житті, активно втручаються буквально в усі його сфери. Ленінський стиль партійного керівництва полягає в політичному спрямуванні Рад, в організації їх зусиль на вирішення завдань комуністичного будівництва.

В республіці тепер діє 10 142 Ради, до складу яких входять близько 420 тис. депутатів, майже половина народних обранців — комуністи. Керівництво Радами партійні органи і здійснюють, головним чином, через депутатів-комуністів.

Конкретну діяльність Рад на різних етапах соціалістичного будівництва треба показати в нарисах з історії міст і сіл Української РСР.

Партія — розум, честь і совість нашої епохи, радянського народу, який здійснює величні перетворення. Вона пильно вдвляється в майбутнє, розкриває перед народом науково обгрунтовані шляхи руху вперед, пробуджує в масах гігантську енергію, веде їх на розв'язання грандіозних завдань. Без широкого і всебічного висвітлення керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії в боротьбі за перемогу влади Рад, в соціалістичному і комуністичному будівництві, у вихованні нової людини, в боротьбі за виконання рішень XXII з'їзду КПРС, Програми КПРС, рішень Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України нариси з історії міст і сіл не можуть бути повноцінними.

Кожний нарис — це цільна праця, яка спирається на широку наукову базу. Йдеться, отже, про необхідність використання матеріалів не тільки місцевих, але й центральних державних архівів. Про діяльність партійних і комсомольських організацій особливо багато матеріалів зберігається в архіві Інституту історії партії ЦК КП України і обласних партійних архівах. При цьому конче необхідним є читання протоколів партійної організації. Чимало матеріалів містять обласні і міські газети, що зберігаються в газетному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. В останній час вийшло багато збірників документів, в яких висвітлюється діяльність партійних організацій на різних етапах історії. Неоцінну допомогу у висвітленні діяльності партійних організацій можуть подати живі учасники подій, фундатори перших колгоспів, новатори промислового та сільськогосподарського виробництва, діячі культури.

Л. В. ОЛИНИК

⁶ Газ. «Правда», 27 липня 1965 р.

Огляд джерел та літератури

ТВОРЧИСТЬ РОСІЙСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ ХІХ ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОБУТУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Образотворче мистецтво є специфічним джерелом досліджень з української етнографії. Уважне вивчення його творів може дати багатющий матеріал для характеристики народного побуту, зокрема знарядь праці, одягу, художніх виробів тощо.

З другої половини ХІХ ст. почалося систематичне вивчення українського народного мистецтва, фольклору, національного одягу, по-перше, в зв'язку з тим, що на Україні в цей час з новою силою розгорнувся революційно-демократичний рух і, по-друге, оформилися в самостійні науки археологія та етнографія.

Декоративність і своєрідність українського народного побуту й одягу широко відображені в творах не лише українських, але й російських художників: В. А. Тропініна, В. І. Штернберга, І. І. Соколова, Л. М. Жемчужникова, К. О. Трутовського, В. Є. Маковського, І. Ю. Репіна та ін.

В. А. Тропінін (1776—1857) відомий як автор портретів українських селян — «Українка»¹, «Українець», «Весілля в Кукавці», в яких він з великою майстерністю показав характер людини з народа. В. І. Штернберг (1818—1845), що кожного літа в 1836—1838 рр. бував на Україні, створив цілу серію жанрових сцен з селянського життя, часто пройнятих тонким почуттям гумору.

Провідну роль у творчості талановитого графіка і гравера Л. М. Жемчужникова (1828—1912) відігравала українська тематика. Вперше він познайомився з життям українського народу влітку 1852 р., коли жив у с. Кукавці на Полтавщині. «Це було те саме місце, де іскра, що крилася в душі моїй, спалахнула полум'ям любові до Малоросії, до її народу, пісні, історії — все мені стало рідним... Душа моя з'єдналася з Україною палкою любов'ю...» — писав художник². Ескізи, зроблені Жемчужниковим у Кукавці, відзначаються різноманітністю сюжетів, типовістю образів і щирістю. Цікаві не лише портрети, але й характерні для України пейзажі.

У 1850 р. Л. М. Жемчужников познайомився з літературними творами Т. Г. Шевченка, і вони справили на нього таке враження, що художник вирішив втілити поетичні образи в живопису. Так була створена в 1854 р. картина «Кобзар на шляху»³, що зображає старого з бандурою край дороги, біля верстового стовпа. Поруч — хлопчик-поводир у подертому одязі. У його руці — чашка для милостині. Картина пройнята глибоким співчуттям до тяжкої долі та злиднів трудового народу.

В 1853—1854 рр. з'явилися такі твори художника, як «Чумаки в степу», «Лірник у хаті», «Козак Кирило Харченко» та інші, в яких відображено типові риси українського побуту.

Пізніше, в 1861—1862 рр., Жемчужников створив серію офортів «Живописна Україна», присвячену «пам'яті письменника-гравера Т. Г. Шевченка»⁴ і задуману як продовження альбома малюнків великого Кобзаря, що мав таку саму назву. Деякі з офортів були вигравірувані з малюнків художників І. І. Соколова («Дівчина в дрібушках», «Бабуся в намітці», «Полтавська молодниця», «Полтавська дівчина», «Три чумаки», «Бабуся», «Тиміш Сапенко») ⁵. Тут можна побачити і пейзажі, і багато портретів дівчат, молодців, бабусь, кобзарів, чумаків. Найкращою працею Жемчужникова з цієї серії можна вважати малюнок під назвою «Кинута»⁶. В основі його, безперечно, — образ шевченківської Катерини. Безвихідне горе і відчай, сльози дівчини, що самітньо стоїть на рвучкому вітру, глибоко зворушують серце.

Величезний інтерес становить творчість відомого художника-реаліста ХІХ ст. К. О. Трутовського (1826—1893). Більшість його творів присвячена Україні, де пройшли дитячі роки художника. На все життя зберіг він любов до народних пісень, ка-

¹ Харківський державний музей образотворчого мистецтва.

² Русское искусство. Очерки жизни и творчества художников, М., 1958, т. 3, стор. 133.

³ Київський державний музей українського мистецтва.

⁴ Д. А. Ровинский. Подробный словарь русских граверов, т. I, Спб., 1895, ствп. 317.

⁵ Там же, ствп. 325.

⁶ Харківський державний музей образотворчого мистецтва.

зок, звичайв. У 1839 р., приїхавши до Петербурга, Трутовський вступив до Миколаївського інженерного училища, де багато часу віддавав малюванню. Після закінчення училища в 1845 р. він був залишений репетитором у класі живопису та архітектури⁷. Того ж року Трутовський розпочав заняття в Академії мистецтв під керівництвом професора Ф. А. Бруні. Академізм історичного живопису не задовольнив молодого художника. Його приваблював метод П. А. Федотова, з яким він був особисто знайомий.

У 1850 р. К. О. Трутовський вийшов у відставку і виїхав у с. Попівку Харківської губернії. «Україна,— писав він,— справила на мене чарівне враження. Із запалом взявся я малювати все, що проходило перед очима»⁸. В 1853 р. художник об'єднав кілька малюнків в «Альбом сцен з малоросійського життя». Однак Товариство заохочування мистецтв не прийняло його малюнки через «незакінченість», хоч вони й дістали схвалення кількох московських художників.

На 50-і роки XIX ст. у творчості Трутовського чітко визначилися дві теми: критичне зображення дрібнопомісного дворянства і правдивий показ життя російського і українського селянства⁹. Обидві вони були надзвичайно важливі на той час, але основною для нас зараз є саме друга тема.

У 1859—1862 рр. художник багато часу приділяв графіці. Саме тоді у «Русском художественном листке» вміщено його ілюстрації до оповідань Марка Вовчка. В 1861—1862 рр. Трутовський зробив малюнки для згаданого вже альбома «Живописна Україна», який видавав Л. М. Жемчужников. Пізніше, в наступні два десятиріччя, художник працював над ілюстраціями до творів Т. Г. Шевченка «Наймичка», «Гайдамаки», «Невольник».

В 1874 р. К. О. Трутовський разом з художниками І. М. Крамським, В. Є. і К. Є. Маковськими, І. А. Прянишниковим та М. Н. Чичаговим брав участь в ілюструванні альбома «Вечори на хуторі біля Дикавки». Повісті Гоголя були близькі художнику тим правдивим, поетичним і яскравим змалюванням народного життя, до якого прагнув сам Трутовський. Мабуть, тому так удалися йому ці малюнки, які сучасники вважали одними з найкращих.

Привертає увагу картина Трутовського «Сорочинський ярмарок», створена 1872 р. за повістю Гоголя. Точно відтворюючи опис, художник зобразив сцену, коли Хівря свариться з парубками. Ми бачимо і віз, запряжений волами, а на ньому — войовничу Хавронію Никифорівну з скромною Парасею, і трьох парубків, що сміються з огрядної молодіці. Водночас живописець, перенісши цю сцену з літературного жанру на малярське полотно, значно розширив її рамки. Він включив у картину пейзаж з будівлями, що видніються вдалині, жебраків, які просять милостиню біля моста. Ці побутові деталі вводять глядача в реальний світ, де не лише достаток і веселощі, а й горе та злидні. Тут позначилося те критичне ставлення до життя, яке ріднить творчість Трутовського і передвижників.

Характерною рисою творів художника є тонкий гумор, яким пройняті його картини «Сорочинський ярмарок», «В місячну ніч», «Весільний викуп». Сюжет другої з них¹⁰ надзвичайно простий: дві дівчини хочуть пожартувати з парубка, який заснув у човні. Одна з них стоїть з веслом у руці, а друга нахилилася, щоб відштовхнути човен від берега. Дівчата, лукаво посміхаючись, тішаться заздальєд. Цю сцену освітлює яскраве місячне сяйво, вихоплюючи з темряви білий одяг людей і стіну хати, що видніється за деревами.

В картині «Весільний викуп»¹¹ показано національний звичай викупу за наречену. Весільний поїзд спинився на околиці села. Тут зібрався натовп односельчан, що жадають викупу від свата. Старий козак у білому одязі, розмахуючи чаркою, наступає на свата. Дівчата в барвистому вбранні з цікавістю спостерігають за цим. Велику роль у картині відіграє освітлення. Перший план, опромінений сонцем, створює легкий настрій життєрадісності, веселощів, посилює декоративність святкового вбрання.

Останні роки життя Трутовський провів у Курській губернії, де працював над картинами з побуту російського селянства, малював з натури, ілюстрував свої «Спогади».

Творчість К. О. Трутовського становить інтерес своїм демократизмом і глибоким захопленням українською тематикою. Художник виконав ряд творів, в яких відбито селянську працю: «Дівчина з снопами», «Жінка з полотном», «Білять полотно» та ін. Трутовський був одним з митців, що створили український селянський побутовий жанр у живопису. Його життя і діяльність невіддільні від українського мистецтва.

К. О. Трутовський — видатний представник демократичного напрямку в побутовому жанрі українського живопису — мав великий вплив на творчість одного з найвищих українських художників М. К. Пимоненка¹². Близькість цих митців просте-

⁷ А. Верещагина. Константин Александрович Трутовский, М., 1955, стор. 6.

⁸ Там же, стор. 7.

⁹ Там же, стор. 9.

¹⁰ Київський державний музей українського мистецтва.

¹¹ Там же.

¹² Я. П. Затепацкий. Николай Корнилевич Пимоненко, К., 1955, стор. 18.

жується і в демократичному світогляді, і в захопленні українською селянською темою. Проте Пимоненко працював уже в інший час, і тому на його творах позначилися нові риси, властиві новому поколінню художників-передвижників.

Але не тільки вихованці Академії мистецтв були авторами живописних і графічних праць, в яких увічнено образи українських селян, народні звичаї, свята, історичні події, дано правдиве відображення одвічної боротьби народу проти численних ворогів, що зазіхали на цей багатий край, родючі землі. Не менш цікавились життям України і художники з С.-Петербурзької рисувальної школи для вільних слухачів (1840—1857) *, яка готувала фахівців прикладного живопису для промисловості. Великий інтерес щодо цього становлять твори однієї з вихованок школи Є. П. Михальцевої.

Єлизавета Петрівна Михальцева як художник-графік була добре відома в художніх колах Росії у другій половині XIX ст. Її талановиті праці і зараз є в багатьох музеях країни¹⁴. Здобувши початкову художню освіту в згаданій вище школі (1853—1857 рр.) і Рисувальній школі Товариства заохочування мистецтв (1858—1865 рр.), вона закінчила своє навчання у «числі вільних слухачів по живопису»¹⁵ в Академії мистецтв (1872—1874 рр.).

Є. П. Михальцева відзначалася винятковою працездатністю, завдяки чому змогла виконати велику кількість малюнків і офортів. В її альбомах багато різних ескізів і цілком закінчених малюнків, серед яких чимало зразків жанрового живопису, народного костюма, а також прикладного мистецтва. Глибокий інтерес художниці до народної творчості привертає увагу вже при розгляді «Альбома мандрівок по Чорногорії»¹⁶, де велике місце відведено автором саме чорногорському національному костюму.

Але найцікавішими з точки зору етнографії можна вважати її «Ескізи з подорожі по Малоросії»¹⁷ — 15 аркушів офортів, підготовлених до видання окремим альбомом.

Ця подорож відбулася, як свідчить дата на титульному аркуші, в 1879 р. Однак Михальцева гравірувала свої малюнки лише в 1880—1881 рр., на що вказують написи олівцем на аркушах, зроблені рукою автора. Головним у цій поїздки для художниці були не великі міста з їхніми пам'ятками культури й мистецтва, а життя українського селянства. Тому вона вирушила в Гадацький повіт Полтавської губернії, де в селах Липова Долина, Великі Будиші, Червоний Кут і Сарі із запалом почала малювати характерні для України будівлі, одяг, посуд, а також жанрові сценки.

Серія відкривається краєвидом села Липова Долина. На першому плані — оковиці з білими хатами під солом'яними стріхами. Справа — під могутнім деревом біля ставка розмовляють троє дідів.

Художницю цікавить і селянське подвір'я з добротними господарчими будівлями, і пасіка з вуликами-колодами серед дерев. А ось водяний млин, де між двома дощаними будівлями крутяться три величезні колеса. Тут же і вози з зерном, які везуть неквапливі воли. На одному з малюнків надзвичайно детально зображений перелаз, невідомий в російських селах.

У серії малюнків можна знайти і жанрові сценки, наприклад — «Мочать полотно» і «Господиня біля печі». В першій з них струнка дівчина замочує полотно у ставку і водночас, як видно, жартує з парубками, що стоять на березі. В другій сцені кремезна молодшиця спритно поряється з рогацем у печі, де стоїть немудре кухонне начиння: казан, глиняні горщики і глечики.

І все ж головну роль у творах Є. П. Михальцевої відіграють портрети селян у національному одязі. Техніка офорта, на жаль, не дозволяє передати усю багатобарвність, яскравість і життєрадісність тонів українського національного костюма, однак найхарактерніші його особливості знайшли точне відображення в працях художниці. Перед глядачем проходить ціла галерея образів, типових для України другої половини XIX ст. Тут і «Бабуся» з Липової Долини, з суворим змарнілим обличчям, одягнена в білу сорочку та керсетку. На голові в неї, поверх очіпка, — біла намітка, довгі кінці якої спускаються на плечі. А от «Молодиця» з села Великі Будиші, в очіпку, білій сорочці з круглим вирізом навколо шиї і вишиваними рукавами, як носили на Полтавщині, в строкатій плахті. На шиї жінки кілька низок намиста, а в ушах — сережки у формі хрестиків.

Виразний портрет «Дівчини» з села Червоний Кут у святковому вбранні. Цікавою деталлю її одягу є постолі, в які, звичайно, не взувалися у будні. В руках дівчина тримає великий, круглий, наче гарбуз, глиняний глек.

Чоловічі постаті з цієї серії також дуже життєві та виразні. Такий, зокрема, великий погрудний портрет старости села Липова Долина, людини років сорока з ро-

* З 1858 р. відома як Рисувальна школа Товариства заохочування мистецтв.

¹⁴ Державний російський музей, Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, Львівська, Одеська і Вологодська картинні галереї.

¹⁵ Центральний державний історичний архів у Ленінграді, ф. 789, оп. 7, спр 171, арк. 3.

¹⁶ Державний російський музей, відділ малюнків.

¹⁷ Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, відділ естампів. Е. П. Михальцева. Наброски из путешествия по Малороссии, Спб., 1881, вып. 1.

зумним, спокійним, суворим обличчям. Його одяг — біла сорочка і свитка з темного сукна, — так само, як і підстрижене кружальцем волосся, вуса та невелика борідка, типові для зовнішнього вигляду українця XIX ст.

У с. Сари художницю зацікавили селянські діти, і вона включила їхні портрети в серію «Ескізів». Один з них так і називається: «Діти». Ці двоє босих — мабуть, брат і сестра. Дівчинка років десяти, у великій хустці, довгій білій сорочці і картатій плахті стоїть біля печі. Її личко поважне, наче у дорослої. До неї притулився п'ятирічний хлопчик у величезній шапці, темній свитці і широких шароварах. Він стоїть здивований, забувши навіть вийняти пальця з носа, напевно вперше у житті побачив перед собою художницю.

Останній з портретів має назву «Хлопчик з оброттю». Тут на тлі степу зображено малого пастуха в картузі і занадто великій для нього одежі. Вдалині видно двох коней, що пасуться.

Серія офортів «Ескізи з подорожі по Малоросії» позначена точністю, виразністю і типовістю образів. Умінням проникнути в побут та інтереси українського села. Для сучасних дослідників ці малюнки цінні також детальним відтворенням українського національного костюма та внутрішнього вигляду селянського житла.

Графічні праці художниці свідчать про її значний талант, чудове володіння технікою малюнка і офорта. Виконані нею портрети відзначаються простотою, ширістю, глибоким гуманізмом — рисами, притаманними кращим зразкам російського демократичного мистецтва XIX ст.

Розглянуті твори майстрів живопису і графіки відбивають глибокий інтерес російської передової інтелігенції до народного мистецтва і етнографії України, служать ще однією сполучною ланкою в єднанні двох братніх народів.

А. П. ПОКОРНА

45-РІЧЧЯ X З'ІЗДУ РКП(б)

Історичні рішення X з'їзду РКП(б), який відбувся 8—16 березня 1921 р., мають неочікуване значення для партії, всіх трудящих нашої країни, для міжнародного комуністичного і робітничого руху. З'їзд накреслив шляхи переходу від капіталізму до соціалізму, визначив методи будівництва соціалістичного суспільства. Роботою його безпосередньо керував В. І. Ленін. Він виступив з промовами при відкритті і закритті з'їзду і доповідями з усіх основних питань порядку денного — про політичну діяльність ЦК РКП(б), про заміну продрозверстки натуральним податком, про єдність партії і анархо-синдикалістський ухил, а потім виголосив заключне слово по кожному з цих питань. Крім того, Володимир Ілліч взяв участь в обговоренні паливного питання та питання про профспілки. На з'їзді В. І. Ленін виклав основи політики партії на цілий історичний період — період переходу від капіталізму до соціалізму.

X з'їзд РКП(б) був віхою на рубежі двох важливих історичних етапів у житті партії і народу — закінчення громадянської війни і переходу до мирного господарського будівництва. Обстановка, в якій зібрався з'їзд, була надзвичайно напружена — в цей час у Радянській Росії, за визначенням В. І. Леніна, виникла найбільша і найнебезпечніша політична криза, «яка привела до невдоволення не тільки значної частини селянства, але й робітників»¹.

Причини кризи лежали глибоко у сфері економічних відносин. Народне господарство молодого Радянської республіки перебувало в стані крайньої розрухи і стояло на рівні економіки царської Росії другої половини XIX ст. Введена в період громадянської війни продрозверстка викликала невдоволення селянства. Складним було й політичне становище в країні. Наприкінці 1920 р. Троцький нав'язав партії дискусію про профспілки. Насправді, боротьба розгорнулася з приводу корінних питань соціалістичного будівництва — про союз робітничого класу і селянства, ставлення робітничого класу до селянства, про політику і методи керівництва партії масами в нових умовах.

Перед партією постало невідкладне завдання: визначити шляхи політичного і економічного зміцнення Радянської країни, розробити стратегію і тактику боротьби за побудову соціалізму в одній країні. Ці завдання розв'язав X з'їзд РКП(б).

На час з'їзду троцькісти та інші антипартійні угруповання («децисти», «робітничі опозиція», бухаринці і т. п.) зазнали повної поразки в місцевих партійних організаціях. Вірною опорою ЦК РКП(б) у боротьбі проти антипартійних угруповань була Комуністична партія України. Від партійних організацій республіки делегатами на з'їзді були К. Є. Ворошилов, М. В. Фрунзе, Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський, В. Я. Чубар, Я. Б. Гамарник, В. П. Затонський, Й. Е. Якір, М. Л. Рухимович, М. О. Скрипник, А. Ф. Радченко, Ф. Д. Корнюшин, М. М. Попов, К. М. Гулий, Д. З. Лебідь, М. А. Мусульбас, Б. І. Магідов, О. В. Одінцов та інші. Вони стійко підтримували ленінські пропозиції, давали нищівну відсіч розкольникам, брали активну участь в обговоренні порядку денного. З'їзд підбив підсумки дискусії і переважною більшістю голосів прийняв ленінський проект резолюції «Про роль і завдання профспілок». Партія засудила й відкинула, як опортуністичну, троцькістську ідею «одержавлення» профспілок, кваліфікувала її як велику політичну помилку, що позбавила б профспілки можливості виконувати їх головну роль, бути школою комунізму.

Спрямовуючи роботу з'їзду, В. І. Ленін згуртував делегатів на боротьбу з розкольніцтвом та опортунізмом в партії і міжнародному комуністичному русі. Треба мати на увазі, що на з'їзді були присутні представники комуністичних і робітничих партій Англії, Болгарії, Угорщини, Німеччини, Голландії, Польщі, Франції. Виступи вождя світового пролетаріату дали дуже багато корисного і повчального для молодих братніх комуністичних партій. У вступній промові В. І. Ленін говорив: «Всі наші вороги, — а ім'я їм легіон, — в усіх своїх численних закордонних органах повторюють і розвивають ту саму стоушту і тисячошту поголоску, яку наші буржуазні і дрібнобуржуазні вороги поширюють тут, всередині Радянської республіки, а саме: якщо дискусія — значить спори, якщо спори — значить чвари, якщо чвари — значить комуністи ослабли: натискай, лови момент, використовуй їх ослаблення! Це стало лозунгом ворожого нам світу. Ми цього ні на секунду не повинні забувати»².

В. І. Ленін рішуче засудив фракційність і розкольніцтво, запропонував з'їздові прийняти резолюції «Про єдність партії» і «Про синдикалістський і анархістський ухи-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 371.

² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 140—141.

ли в нашій партії», які заборонили б в майбутньому прояви найменшої фракційності. Рішення Х з'їзду РКП(б) у питанні про єдність партії стали залізними шорами для всякого роду розкольників і фракціонерів. Пізніше, в період гострої боротьби з опортунізмом у партії та міжнародному комуністичному русі, ЦК РКП(б), III Комуністичний Інтернаціонал неодноразово виходили в своїх рішеннях з цих лєнінських ідей, практичного досвіду КПРС.

Рішення Х з'їзду РКП(б) про єдність партії, про боротьбу з фракційністю і розкольніцтвом мають величезне значення в сучасних умовах, коли йде гостра боротьба з ревізіоністами й розкольніками в світовому робітничому і комуністичному русі. Комуністичні і робітничі партії на московських та зональних нарадах, керуючись лєнінськими настановами, неодноразово вказували і вказують на необхідність все більшого згуртування рядів кожної комуністичної партії і великої армії комуністів усіх країн, закликають їх до єдності волі й дій, рішуче засуджують розкольніцтво у світовому комуністичному русі. В заяві комуністичних і робітничих партій на Нараді 1960 р. підкреслюється, що піклування про міцну, непохитну єдність міжнародного комуністичного руху — вищий інтернаціональний обов'язок кожної марксистсько-лєнінської партії³.

Х з'їзд РКП(б) прийняв надзвичайно важливе рішення про перехід до нової економічної політики. В ньому було розроблено заходи, спрямовані на зміцнення союзу робітничого класу і селянства, на залучення широких селянських мас до побудови соціалізму. В. І. Лєнін у виступі на з'їзді, а пізніше в праці «Про продовольчий податок» та в ряді статей і виступах на Х партконференції, на III конгресі Комінтерну приділив багато уваги науковому обґрунтуванню економічних законів соціалізму, шляхів і методів будівництва нового суспільства, науково довів об'єктивну необхідність тепу. Він збагатив марксистську теорію новими положеннями — вченням про господарську політику партії у період переходу від капіталізму до соціалізму, що не є необхідною, обов'язковою стадією розвитку пролетарської революції в країнах, де є клас дрібних товарних виробників. Це вчення витримало перевірку часом. Практика будівництва соціалізму в СРСР, а також в інших соціалістичних країнах є кращим доказом геніального передбачення В. І. Лєніна, свідченням того, що не має не суго роліське, а й міжнародне значення. У різних формах і в різній мірі нова економічна політика — неминуча фаза, через яку повинні пройти всі країни, що будують соціалізм. Зсякі спроби «лівих» опортуністів применшити роль промисловості і робітничого класу, нехтувати економічними законами, «перестрибнути» через необхідні етапи суспільного розвитку, здійснити блискавичний перехід до комунізму не мають нічого спільного з марксистсько-лєнінською теорією, багаторічною практикою соціалістичного будівництва і заздалегідь приречені на провал.

В нерозривному зв'язку з рішенням Х з'їзду РКП(б) про перехід до тепу була резолюція про чергові завдання партії в національному питанні. Керуючись лєнінськими положеннями, з'їзд накреслив широку програму заходів по ліквідації фактичної економічної і культурної нерівності націй, згуртуванню їх в єдину пролетарську ім'ю для боротьби за побудову соціалізму. Було вказано також на необхідність рішучої боротьби з великодержавним шовінізмом і місцевим буржуазним націоналізмом.

Рішення з'їзду про чергові завдання партії в національному питанні і перетворення їх в життя мали величезне внутрішнє і міжнародне значення. Теоретичне положення, висунуте В. І. Лєнінін, про те, що слаборозвинуті країни з допомогою передових соціалістичних країн можуть перейти до соціалізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку, блискуче підтвердилось в СРСР на досвіді Казахстану, республік Сєдньої Азії, деяких народів Північного Кавказу і т. п. Про це свідчить також досвід соціалістичного будівництва в Монгольській Народній Республіці. Ідея некапіталістичного шляху дедалі більше поширюється серед народів Азії, Африки і Латинської Америки, а для трудящих ряду країн вона стала лозунгом практичних дій. Але необхідним, обов'язковим при цьому має бути тісний зв'язок слаборозвинутих країн з передовими соціалістичними державами, з світовою соціалістичною системою. Ще в листотаді 1919 р., коли наша країна була єдиною соціалістичною державою, В. І. Лєнін оворив, що «революційний рух народів Сходу може зараз дістати успішний розвиток, ін може дістати розв'язання не інакше, як у безпосередньому зв'язку з революційною боротьбою нашої Радянської республіки проти міжнародного імперіалізму»⁴. Ці казівки Володимира Ілліча з особливою силою звучать тепер, коли існує світова соціалістична співдружність, коли зазнала цілковитого краху колоніальна система імперіалізму.

Сучасні ревізіоністи, великодержавні націоналістичні ухильники в міжнародному омуністичному русі не рахуються з інтересами малих країн, всіляко намагаються руйнувати дружбу і співробітництво соціалістичних народів, ізолювати національно-извольний рух в країнах Азії, Африки і Латинської Америки від соціалістичного та-

³ Документи Совещания представителей коммунистических и рабочих партий, 1., 1960, стор. 53.

⁴ В. І. Лєнін. Твори, т. 30, стор. 129.

бору. В питанні про перспективи історичного розвитку країн, що визволилися, «ліві» закрутники виступають проти лєнінської тези про можливість некапіталістичного шляху розвитку, штовхають комуністичні і демократичні сили на шлях авантюр, орієнтуючи їх на повсюдну збройну боротьбу.

Таким чином, вказівки X з'їзду РКП(б) про необхідність рішучої боротьби як з великодержавним шовінізмом, так і місцевим націоналізмом не втратили свого значення і на сучасному етапі — не тільки всередині нашої країни, але і в міжнародному комуністичному русі.

Рішення X з'їзду РКП(б) збагатили скарбницю марксизму-лєнізму новими положеннями і висновками, стали дороговказом для партії і радянського народу. Втїлюючи в життя вироблену з'їздом нову економічну політику, радянський народ під керівництвом Комуністичної партії домігся повної і остаточної перемоги соціалізму, проклав всьому людству стовпову дорогу до побудови соціалістичного суспільства.

П. П. БАЧИНСЬКИЙ

«КРИВАВА СЕРЕДА»

(до 40-річчя розстрілу демонстрації безробітних у м. Стрий)

Тяжке становище трудящих Західної України стало особливо нестерпним після захоплення її в 1919 р. буржуазною Польщею і встановлення окупаційного режиму. Пограбування природних багатств доповнювалося ліквідацією тих галузей промисловості, що були невідгдними колонізаторам. З половини 20-х років у Польщі з особливою силою почала наростати економічна і політична криза. В країні зростали безробіття і дорожнеча. Голод став постійним супутником сільської бідноти. Особливо катастрофічних розмірів досягнув він у прикарпатських та гірських селах. Це змушені були визнати навіть представники окупаційного режиму. Староста Турківського повіту Станіславського воеводства писав у своєму звіті в квітні 1926 р.: «Половині населення повіту загрожує голодна смерть. Рівно ж для худоби немає корму, а населення багатьох гмін годує худобу сніпками соломи, що здирають з стріх. Заробітків у населення немає жодних., населення не витерпить переднівку»¹.

На початку 1926 р. проти реакційного польського уряду піднялась з особливою силою хвиля масових виступів трудящих. У польських містах Каліші, Влоцлавку, Любліні відбулися криваві сутички безробітних з поліцією. В Західній Україні посилювся національно-визвольний рух. Водночас загострилась боротьба трудящих проти української буржуазії та її націоналістичних партій, які відкрито переходили на службу до окупантів.

Видатну роль у боротьбі трудящих Західної України за соціальне й національне визволення відіграли робітники нафтової і деревообробної промисловості Підкарпаття, які найбільше відчували тягар безробіття і злиднів і були найсильнішою опорою комуністичного руху на цих землях. Надзвичайно тяжким було становище безробітних у Стрию, яких наприкінці березня 1926 р. у цьому невеликому тоді місті налічувалось понад тисячу чоловік, з яких близько 750 були без всяких засобів до життя². Серед безробітних почалась епідемія тифу. «Настрій мас бурхливий», — підкреслював у звіті за грудень 1925 р. Стрийський окружний комітет Комуністичної партії Західної України³. Через профспілки, більшість яких у Стрию була під впливом КПЗУ, комуністи організували виступи безробітних на захист своїх прав. Активними діячами КПЗУ в Стрию були І. Маєнта, М. Вагман, Сумик⁴ та ін. По ініціативі окружного комітету КПЗУ в Стрию була організована Рада профспілок, 14 членів якої (з 22) були комуністами і 3 — їм співчуваючими⁵. Рада і комітет безробітних неодноразово звертались до повітової влади і міської управи (магістрату) з вимогою надати безробітним матеріальну допомогу і працю. Але ні старство, ні магістрат не хотіли задовольнити справедливих вимог безробітних. Тільки масова демонстрація робітників примусила міську управу надати голодуючим родинам безробітних мізерну одноразову допомогу, яка, звичайно, не могла покращити їх трагічного становища.

¹ Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною, Станіслав, 1957, стор. 71.

² Комуністична партія Західної України. Кривава середа в Стрию (далі — Кривава середа в Стрию), Львів, 1926, стор. 10.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 61, од. зб. 94, конверт 5.

⁴ Є. М. Галущко. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр., Львів, 1965, стор. 188.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 61, од. зб. 94, конверт 5.

Комітет безробітних і Рада профспілок вирішили скликати 17 січня 1926 р. у Стрию з'їзд комітетів безробітних профспілок Підкарпаття. Влада заборонила провести з'їзд і мітинг. І все ж за участю депутатів польського сейму комуністів Приступи і Войтюка відбулась нарада делегатів з'їзду⁶. Староство розпочало репресії, розпустило Раду профспілок, заборонило скликати мітинг у березні 1926 р. Представникам робітників заявили, що безробітним нема чого «мітингувати», оскільки уряд сам «підкується» про них⁷. Але боротьба безробітних не припинялась.

Наприкінці березня 1926 р. відбулися збори безробітних. Делегація від них подала вимоги представникам влади: негайно допомогти 750 безробітним; дозволити безплатний проїзд залізницею тим, що шукають роботу; розпочати будівельні роботи в місті; примусити власників лісопильних заводів приймати безробітних на роботу; припинити переслідування учасників робітничого руху й усунути шпигунів з профспілок⁸. Староста пообіцяв розглянути вимоги і дати відповідь в середу 31 березня 1926 р., а сам почав готувати криваву розправу над безробітними.

У призначений день безробітні знов зібралися і послали делегатів до староства, де їм заявили, що питання про допомогу безробітним розгляне міська управа. Але остання також відмовилась вжити будь-яких заходів і пообіцяла видати безробітним по кілька кілограмів напівгнилої картоплі. Це викликало обурення всієї маси знедолених. Натопл виснажених голодуванням безробітних організував демонстрацію. Робітники вдерлись до коридорів і кабінетів будинку староства, категорично вимагаючи задовольнити їх прохання. На погрози поліції вони відповідали: «Волиємо тут же загинути від куль, ніж вмирати з голоду. Ми вже три дні нічого не їли!» Поліція почала стріляти в натопл і колоти демонстрантів багнетами. Перші трупи впали в коридорі будинку. Кривава розправа продовжувалась і на вулиці⁹. Від поліцейських куль загинуло 13 робітників: Юстиа Семчук, Мойсей Крігер, Петро Лениш, Іван Сенишин, Юзеф Врубель, Дмитро Гаврильців, Іван Сончин, Хома Бехер, Ян Гродинський, Назар Коцур, Іван Мединський, Броніслав Лопуцький, Михайло Тосько¹⁰. Десятки робітників були поранені. Серед вбитих і поранених були українці, поляки, євреї.

Після розстрілу стрийських робітників у місті було проголошено військовий стан. З'явилися військові частини з кулеметами, що взяли під свою охорону всі будинки державних установ. Почалися масові арешти робітників. Серед заарештованих було 3 солдати¹¹.

2 квітня 1926 р. тисячі стрийських робітників ховали своїх товаришів, що загинули. На похорон прибули депутати польського сейму комуністи Є. Сохаський і А. Пашук, делегації від робітників Дрогобича, Калуща, Станіслава, Болехова, Стебника. Як повідомлялось у листівці ЦК Комуністичної партії Польщі, робітники Варшави та інших промислових центрів країни оголосили того дня страйк протесту¹². Від імені КПЗУ на траурному мітингу виступив депутат сейму А. Пашук, який викрив кривавий терор шляхетсько-буржуазного уряду і вказав, що пригнобленим у Польщі є насамперед український народ.

Криваві події у Стрию викликали широкий відгук у Радянському Союзі і багатьох країнах світу. «Пролетаріат СРСР і цілого ряду країн Європи жагуче протестував проти кривавого злочину, поповненого польською буржуазією на робітниках у пам'ятну криваву середу»,— відзначав ЦК КПЗУ у листівці з приводу суду над учасниками стрийської демонстрації¹³.

Ні розстрілами, ні репресіями не вдалося буржуазному уряду Польщі придушити революційну боротьбу стрийських робітників. Це визнавали навіть представники адміністрації державних установ у своїх інформаціях і звітах. «Мушу донести,— писав стрийський староста у липні 1926 р.,— що організаційна праця в місцевих професійних спілках, які знаходяться під впливом КПЗУ, посилюється». Станіславське воеводство після кривавих подій також змушене було визнати, що профспілки в Стрию «майже повністю комуністичні» і що профспілковий рух «завжди спрямовується партією». В іншому повідомленні читаємо про те, що окружний комітет КПЗУ

⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 6, оп. 61, од. зб. 94, конверт 5.

⁷ Кривава серeda в Стрию, стор. 12.

⁸ Там же, стор. 13.

⁹ Там же, стор. 14—17.

¹⁰ Журн. «Наша правда», 1926, № 5, стор. 1.

¹¹ Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і воз'єднання з Радянською Україною, стор. 70; Кривава серeda в Стрию, стор. 16, 17.

¹² М. Герасименко і Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за воз'єднання з Радянською Україною, К., 1960, стор. 79.

¹³ Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1921—1928 рр.). Документи і матеріали, Львів, 1964, стор. 266.

з успіхом проводив серед стрийських робітників збір коштів для допомоги страйкуючим шахтарям Англії¹⁴.

Героїчним було поведження стрийських робітників і під час судової розправи у березні 1927 р. над 43 заарештованими учасниками стрийської демонстрації. Поліцейський інформатор писав у своєму повідомленні, що «зовнішній вигляд обвинувачених був зневажливий і визовний». Раптом перед будинком суду з'явилася колона демонстрантів. Делегація від них ввійшла до залу засідань трибуналу і категорично зажадала від голови суду припинити розправу над їхніми товаришами. Демонстранти, що залишилися на вулиці, на мотив «Червоного прапора» співали пісню «Гей, робітники цілого світу, дивіться, як у Стрию робітничу кров ллється». Підсудний Грицуляк на запитання голови суду, що він співав під час демонстрації 31 березня 1926 р., на весь голос заспівав «Інтернаціонал», причому всі присутні в залі встали¹⁵.

Для захисту підсудних у стрийському процесі варшавські робітники зібрали певну суму грошей і передали її через депутата Войтюка своїм стрийським товаришам. Робітники Перемишля надіслали на адресу стрийського суду телеграму з вимогою звільнити заарештованих. Аналогічну резолюцію прийняли польські шахтарі Крулевської Гути в Сілезії¹⁶.

Комуністична партія Західної України високо оцінила героїчну боротьбу стрийських пролетарів у листівках, статтях і брошурах, присвячених цим подіям¹⁷. «Кривава середа» в Стрию ввійшла в історію революційної боротьби трудящих Західної України як одна з видатних подій в їх боротьбі за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

Б. К. ДУДИКЕВИЧ

¹⁴ Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною, стор. 77, 104, 85.

¹⁵ Там же, стор. 97—98, 101.

¹⁶ Там же, стор. 97, 101.

¹⁷ Журн. «Наша правда», 1926, № 5, стор. 16.

О. Ф. РОЗМИРОВИЧ (до 80-річчя з дня народження)

Велике життя, сповнене революційної боротьби, служіння партії та народу, пройшла Олена Федорівна Розмирович.

Народилась вона 10 березня 1886 р. в с. Петропавлівка Херсонської губернії. Рано виявилася у молодій дівчині протест проти соціальної несправедливості, ненависть до царського режиму. Після закінчення Єлисаветградської гімназії Олена Федорівна з 1904 р. включається в соціал-демократичний рух. Як член «Спілки» вона веде пропагандистську роботу серед селян Київської губернії. В 1907 р. Розмирович твердо стає на більшовицькі позиції. Вона працює в київському залізничному районі, розповсюджує літературу, виступає на нелегальних зборах.

У 1908 р. у Києві відновлює свою діяльність Вузлове бюро Південно-Західної залізниці, опорна база більшовизму не тільки в місті, а й в усьому Південно-Західному районі. Разом з Є. Б. Бош, сестрою, О. А. Трояновським та іншими активну участь у роботі бюро бере О. Ф. Розмирович, виконуючи обов'язки секретаря. У березні 1909 р. поліція заарештувала весь склад Вузлового бюро та багатьох інших більшовиків Києва. З товаришами в тюрму потрапила і Розмирович. Вона була засуджена до одного року ув'язнення та на три роки заслання до Наримського краю. Тюремне ув'язнення Олена Федорівна відбула повністю, заслання ж до Сибіру, на прохання рідних, їй було замінено висилкою на той же строк за кордон. Розмирович виїжджає до Парижа, де тоді жив і працював В. І. Ленін. Пізніше, згадуючи свої перші роки, проведені в еміграції, вона писала: «Ці три роки були найкращою політичною школою, яку мені пощастило пройти під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна»¹. З цього часу Олена Федорівна стає досвідченим партійним працівником.

Згодом О. Ф. Розмирович живе у Відні, виконує ряд важливих доручень Закардонного бюро РСДРП після його переїзду до Кракова, ближче до кордонів Росії. В листопаді 1912 р. Розмирович бере участь у роботі екстреного конгресу II Інтернаціоналу в Базелі, відстоює ленінські позиції в питаннях про війну. Потім, за до-

¹ Енциклопедический словарь русского библиографического института «Гранат», изд. 7, т. 41, ч. II, стор. 210.

рученням ЦК, вона їде на підпільну роботу в Росію. Деякий час працює в Києві. О. Ф. Розмирович — учасниця Краківської та Поронінської нарад ЦК з партійними працівниками, де було узагальнено великий досвід РСДРП з часу Празької конференції і прийнято рішення з найважливіших питань діяльності партії.

З осені 1913 р. Олена Федорівна в Петербурзі. Вона працює одним із секретарів більшовицької думської фракції. Це було складне і небезпечне доручення, бо на секретаря фракції не поширювалася парламентська недоторканність, і він завжди перебував під загрозою арешту. Водночас Розмирович виконувала обов'язки секретаря російської частини ЦК РСДРП, активно співробітничала в редакціях журналів «Работница» і «Просвещение». Як представник ЦК О. Ф. Розмирович брала участь у випуску газети «Правда». В листах Закордонного бюро ЦК на неї покладалася обов'язок перегляду всіх статей, які надходили до «Правды». Через О. Ф. Розмирович здійснювався безпосередній зв'язок редакції з Закордонним бюро ЦК².

Проте кипуча діяльність вірного посланця Леніна була перервана. Напередодні 8 березня 1914 р. в Петербурзі пройшли численні арешти, які захопили в основному учасників революційного жіночого руху. Серед 30 заарештованих була і Олена Федорівна. Н. К. Крупська писала в ті дні: «Зараз у зв'язку з жіночим днем у Петері масові арешти, забрали секретаря «Работницы», письменницю фракції і т. п., просто лихо! Взагалі з арештами просто заріз»³.

Після двомісячного перебування в тюрмі О. Ф. Розмирович була вислана з столиці на п'ять років під гласний нагляд поліції. Спочатку вона жила в Києві, а потім у Харкові. Тут вона встановлює зв'язки з місцевою більшовицькою організацією і включається в підпільну роботу.

У травні 1914 р. в Харкові побував Г. І. Петровський. Він доручає О. Ф. Розмирович розпочати роботу по створенню Південної організаційної комісії, яка мала зайнятись підготовкою з'їзду партії та Південної партійної конференції. В цю комісію ввійшли О. Ф. Розмирович, М. В. Криленко, О. М. Савельєв та ін.⁴ В цей же час Олена Федорівна виконує ряд завдань ЦК партії у зв'язку з підготовкою чергового конгресу II Інтернаціоналу.

У розпалі роботи організаційної комісії харківська охранка напала на її слід. На квартирі у Розмирович та інших товаришів був влаштований обшук. Щоб попередити арешт керівного ядра комісії, Г. І. Петровський, який у червні знову прибув до Харкова, подав грошову допомогу О. Ф. Розмирович, М. В. Криленку і О. М. Савельєву та влаштував їх від'їзд⁵. Олена Федорівна спочатку нелегально пробирається до Любліна, а звідти — за кордон.

Влітку 1914 р. у Пороніно Розмирович, на запрошення В. І. Леніна, бере участь в розгляді справи Малиновського, депутата IV Думи, що виявився провокатором. Підозру щодо провокаторства Малиновського Олена Федорівна мала ще раніше. Про свої сумніви вона спочатку розповіла Г. І. Петровському, а потім В. І. Леніну. Н. К. Крупська, згадуючи про справу Малиновського, писала згодом: «Чутки про провокаторство Малиновського ширились уже давно.., були серйозні підозріння у Олені Федорівні Розмирович у зв'язку з її арештом — вона працювала при думській фракції, жандарми знали про такі деталі, про які інакше, як через провокацію довідатись не могли»⁶.

Перша світова війна застає Олену Федорівну в Швейцарії. Весною 1915 р. вона бере участь у Бернській конференції закордонних груп РСДРП, на якій була прийнята ленінська резолюція про війну, а також в Бернській соціалістичній жіночій конференції.

У липні 1915 р. О. Ф. Розмирович знову в Росії. Проте незабаром вона була видана провокатором, заарештована і засуджена на п'ять років заслання в Іркутську губернію, де й зустріла Лютневу революцію. О. Ф. Розмирович — член Іркутського міського комітету партії, делегат від більшовиків у Комітеті громадських організацій.

У березні 1917 р. Олена Федорівна повертається до Петрограда. Вона в гущі революційних подій, серед тих, хто вів енергійну боротьбу за історичні Квітневі тези Леніна. У квітні 1917 р. як представник бюро ЦК РСДРП Розмирович приїжджає до Києва. Разом з М. О. Савельєвим та І. І. Шварцем вона бере участь у роботі окружної наради РСДРП Південно-Західного краю. Олена Федорівна — делегат VII Всеросійської (Квітневої) конференції більшовиків. Як член воєнної організації при Петроградському комітеті РСДРП веде організаційну та агітаційну роботу в частинах петроградського гарнізону, в солдатській секції Петроградської Ради. Одночасно вона бере участь у виданні «Солдатской правды».

² Т. В. Логинов. Ленин и «Правда», М., 1962, стор. 164.

³ Журн. «Пролетарская революция», 1925, № 8, стор. 133.

⁴ А. Ф. Меленевський. Нелегальна діяльність Г. І. Петровського в період IV Державної думи, «Український історичний журнал», 1965, № 7, стор. 40.

⁵ Там же, стор. 41.

⁶ Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, К., 1959, стор. 218.

У травні 1917 р. Тимчасовий уряд почав форсувати наступ на фронті. Для підготовки цього наступу командування вирішило використати з'їзд представників армій Південно-Західного фронту, що проходив 7—21 травня в Кам'янці-Подільському. Щоб зірвати задуми контрреволюції, ЦК партії посилає на з'їзд групу більшовиків, серед яких була і О. Ф. Розмирович.

В червні 1917 р. Олена Федорівна — один з організаторів Всеросійської конференції фронтових і тилових воєнних організацій РСДРП(б), на якій виступила з доповіддю «Про війну, мир і наступ»⁷. В основу доповіді була покладена резолюція «Про війну» VII Всеросійської (Квітневої) конференції РСДРП(б). На конференції О. Ф. Розмирович обирається до складу Центрального бюро воєнних організацій при ЦК РСДРП(б).

В липневі дні 1917 р. О. Ф. Розмирович — серед солдатів на вулицях Петрограда. Виконуючи рішення ЦК партії, вона докладає багато зусиль, щоб перетворити стихійний збройний виступ солдатів та робітників на організовану демонстрацію під лозунгом «Вся влада Радам!»

О. Ф. Розмирович — активна учасниця Великої Жовтневої соціалістичної революції. Коли війська контрреволюції на чолі з Керенським та Красновим почали наступ на червону столицю, вона на бойовому посту: в частинах Петроградського гарнізону захищає тільки-но встановлену Радянську владу. Водночас полум'яна більшовичка веде велику роботу по відновленню Окружного більшовицького комітету і скликанню окружної партійної конференції. Згодом Петроградська Рада обирає її членом слідчої комісії першого революційного трибуналу при ВЦВК. З січня 1919 по 1920 р., не залишаючи роботу в Верховному трибуналі, Розмирович займає пост голови Головополітшляху.

Весною 1922 р., за вказівкою В. І. Леніна, Олена Федорівна переходить на роботу в Наркомат РСІ, перебуваючи до 1930 р. членом колегії НК РСІ СРСР. Принципальний більшовик, кристально чесна людина, вона віддає сили боротьбі за чистоту і єдність партійних рядів, за ленінський стиль в роботі радянського апарату.

З 1930 до 1931 р. Розмирович — член Малоого Раднаркому РСФРР, а з 1931 до 1933 р. — член колегії, начальник управління, Нарком зв'язку СРСР.

В 1934 р. Розмирович переходить на наукову роботу. Спочатку вона працює в Інституті Маркса — Енгельса — Леніна, а з 1935 по 1939 р. — директором Державної публічної бібліотеки ім. В. І. Леніна. Водночас з 1937 р. вона очолює Архів О. М. Горького при Інституті світової літератури Академії наук СРСР. Багато енергії віддає Олена Федорівна справі збирання, зберігання та наукового вивчення величезної рукописної спадщини великого російського письменника. Під її редакцією видає ряд томів Архіву О. М. Горького.

Розмирович була членом ВЦВК третього, четвертого та п'ятого скликань, делегатом XIII, XIV, XV з'їздів партії. За заслуги перед партією та народом її було нагороджено двома орденами Трудового Червоного Прапора і медалями.

Високо цинив Олену Федорівну В. І. Ленін. У 1921 р. він писав про неї: «Свідчу, з досвіду особисто свого та ЦК 1912—1913 років, що працівник це дуже крупний і цінний для партії»⁸.

Померла Олена Федорівна в 1953 р.

Т. М. КОЛИШЕР

⁷ М. Симонян. Жизнь для революции, М., 1962, стор. 36.

⁸ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 52, стор. 132—133.

КРИТИКА та БІБЛІОГРАФІЯ

В. В. МИРОНОВ. КУЛЬТУРА І ПОБУТ ГІРНИКІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ, вид-во «Наукова думка», К., 1965, 128 с.

Соціальні зміни, що відбуваються в складі робітничого класу нашої країни в процесі здійснення накресленого Програмою КПРС трієдиного завдання, вимагають як найглибшого дослідження життєдіяльності робітників не тільки в загальному аспекті, як класу, а й, що тепер найнеобхідніше, їхніх галузевих загонів.

Певний інтерес щодо цього становить рецензована книжка — одне з перших досліджень такого характеру в історичній науці УРСР. Лейтмотивом її є життєдайна сила творчої праці, колективізм, розквіт паростків нового, комуністичного в побуті гірників Радянської України. Широке застосування аналітико-синтетичного й конкретно-соціологічного методів при розробленні проблеми і добір фактичного матеріалу дало авторові можливість глибоко дослідити найхарактерніші риси у виробничому, громадському та сімейному побуті робітників гірничо-металургійної промисловості Донбасу, Кривбасу і Нікопольщини. В. В. Миرونів показує найбільш перспективне, позитивне, а також виявляє окремі негативні явища і вносить деякі практичні пропозиції щодо створення відповідних умов для їхнього відмирання.

Всі три основні частини монографії («Виробничий побут», «Громадський побут», «Сімейний побут») побудовано в логічному, внутрішньому взаємозв'язку. На особливу увагу заслуговує другий розділ, де автор на основі фактичних і статистичних даних, зібраних переважно шляхом безпосереднього спостереження і анкетного обстеження, змальовує узагальнену картину розвитку різноманітних форм участі гірників у суспільному житті, показує характерний для періоду будівництва комунізму процес перебудови громадського побуту шахтарів і металургів України.

Оригінальна праця В. В. Миронова не позбавлена і певних недоліків. Зокрема, вона дещо хибує на архітектонічну досконалість (розділ «Виробничий побут» займає 18 сторінок, а «Громадський побут» — май-

же 50). Розділ IV «Бюджет часу та дозвілля гірників» нам здається штучним, і отже, зайвим. Адже матеріал, викладений у ньому, частково дублює зміст двох попередніх розділів.

Менш вдалий, на нашу думку, розділ I — «Виробничий побут». Автор надмірно захопився описом трудових досягнень гірників, через що не цілком достатньо висвітлив проблему з етнографічного боку. Щоправда, у книжці із знанням справи розкрито естетику творчої праці, але докладний аналіз організації робочого місця, конкретні пропозиції, на жаль, відсутні.

Як відомо, останнім часом на вугільних підприємствах країни дедалі більше поширюється нова, прогресивна форма колективного матеріального стимулювання шахтарів — комплексні добові бригади. В. В. Миронів правильно відзначає її як дійовий засіб підвищення продуктивності праці і виховання колективізму, проте допускається фактична помилка, твердячи, що зачинателем комплексної організації праці на шахтах Донбасу був М. Гринда (стор. 14). Насправді ж ця ініціатива належить О. Кольчику.

На стор. 22, де розглядаються виробничо-побутові умови, автор наводить як позитивний факт завчасне забезпечення шахтарів сніданком — «тормозком». А на стор. 85 читаємо: «Заміна гарячого обіду «тормозком» негативно впливає на продуктивність праці гірників...». Тут, звичайно, авторові треба було б конкретніше висловити своє ставлення до цього питання і уникнути суперечливих тверджень.

Книжка не позбавлена деяких стилістичних огріхів, нечітких формулювань. На стор. 122 читаємо: «Вплив трудового колективу на окрему особу повинен доповнюватися впливом культурно-побутового колективу». «Культурно-побутового колективу» не існує. Очевидно, автор мав на увазі поширення ідейно-виховного впливу трудового колективу і в позаробочий час.

Зазначені недоліки, звичайно, не впливають на позитивну оцінку книжки. Загалом написана з вірних методологічних позицій, добре ілюстрована, вона стане в пригоді як фахівцю-історик, так і масовому читачу.

Л. Д. МРИШУК

В. КОНОВАЛОВ. СХВАТКА У ЧЕРНОГО МОРЯ, изд-во «Маяк», Одесса, 1965. 267 с.

Книга «Схватка у Чорного моря», вже четверта праця В. Г. Коновалова, присвя-

чена героям Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни. Його твори «Иностранная коллегия», «Герои одесского подполья» и «Подвиг «Алмаза», видані раніше, дістали широке ви-

знання і користуються великим успіхом у читачів. У своїй новій книзі В. Г. Коновалов висвітлює події на півдні України, зокрема в Одесі та на Одещині, в роки громадянської війни, пише про героїку та сувору романтику революційного підпілля, про форми та методи боротьби Комуністичної партії по розкладу військ іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції в 1917—1920 рр.

З початком наступу Денікіна 3 липня 1919 р. В. І. Ленін підписав лист ЦК РКП(б) до організації партії — «Всі на боротьбу з Денікіним!» У цьому листі підкреслювалося, що настав найкритичніший момент соціалістичної революції. На заклик великого вождя відгукнувся весь радянський народ, в авангарді якого йшли комуністи. Вони очолили революційне підпілля в Одесі та інших містах. Про їх боротьбу й пише В. Г. Коновалов. Він розкриває тему боротьби партійних організацій Півдня України за встановлення і зміцнення Радянської влади в тісному зв'язку з подіями, які відбувалися в усій країні.

Вивчення теми про комуністичне підпілля в тилу ворога є одним з найважливіших завдань радянської історичної науки. Дослідження й популяризація цієї проблеми розкривають силу революційного народу, партії, форми й методи роботи, сприяють вихованню радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Заслуга В. Г. Коновалова полягає в тому, що він сміливо взявся за висвітлення цієї складної й важливої теми.

В нашій літературі досі не було спеціальних досліджень, присвячених більшовицькому підпіллю на Півдні України в роки боротьби з денікінщиною. Рецензована книга є першою і вдалою спробою органічного поєднання дослідницької праці з широкою популяризацією результатів досліджень. Книга є результатом великої роботи автора і базується на матеріалах багатьох архівів: Центрального Партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України, Центрального архіву Військово-Морського флоту та ряду інших архівів. У праці широко використані також мемуари, преса досліджуваного періоду. Слід відмітити, що більшість документів введено автором у науковий обіг уперше. Це, безсумнівно, підвищує цінність дослідження.

Використання нових документів і матеріалів дало автору змогу по-новому вирішити ряд питань. Позитивним у дослідженні є те, що В. Г. Коновалову на підставі вивчення багатьох нових джерел вдалося виправити ряд помилок, допущених авторам раніше опублікованих праць по даному періоду.

Ці помилки полягали у підмінюванні діяльності колективу діяльністю окремих осіб, безпідставному звеліченні одних осіб, замовчуванні ролі інших, недостатньому висвітленню керівної ролі ЦК РКП(б) і

ЦК КП(б) України. Зв'язки партійної організації Одеси з організаціями Криму, Херсона, Миколаєва та інших міст України у цих працях були розкриті недостатньо.

Автор правильно зробив, приділивши велику увагу розкриттю зрадницької ролі меншовиків та есерів. На яскравих і переконливих прикладах читач уявляє собі всю глибину падіння угодівців, мерзотність їх прямого змицання з білогвардійщиною, з розвідкою і контррозвідкою Денікіна та іноземних інтервентів, провокаційної діяльності на заводах і фабриках Одеси.

З інтересом читаються сторінки, де докладно висвітлюється діяльність підпільного органу більшовиків «Одесского комуніста», більшовицької підпільної організації, яка діяла під видом товариства «Червоний хрест».

Висновки, зроблені автором, органічно випливають з наведених фактів та аналізу документів і переконливо аргументуються ними. Фактичний матеріал книги добре обґрунтований теоретично. У книзі показано, що не окремі герої-одинаки, а добре організований загін комуністів-підпільників Одеси під керівництвом ЦК РКП(б) і ЦК КП(б) України боровся з білогвардійщиною. Дії більшовицького підпілля Одеси та півдня України внесли відчутний вклад у розгром денікінщини та іноземної інтервенції.

Працюючи над книгою, автор врахував численні побажання та критичні зауваження, висловлені в листах читачів його попередніх книжок («Иностранная коллегия», «Герои одесского подполья», «Подвиг «Алмаза»»). У книзі «Схватка у Черного моря» відновлені імена багатьох забутих або майже забутих активних учасників боротьби за Владу Рад на півдні України, зокрема в Одесі, справжніх героїв більшовицького підпілля. Серед них — П. Ф. Логінов — один з керівників підпілля, Тарас Костров (Мартинівський), В. Ачкасов, Ф. Александрович та інші. Яскраво показано самовідданість, відвагу і сміливість молодих підпільників, їх відданість справі революції. Це — Василь Васютин (Філошкін), Григорій Ларський, Йона Латман та ін. Широко показана в книзі участь у підпіллі не лише робітників одеських підприємств, але й представників інтелігенції, які, ризикуючи життям, вносили свій вклад у справу розгрому денікінщини.

Проте праця В. Г. Коновалова не позбавлена недоліків. Окремі розділи дещо розтягнуті. Іноді автор надто захоплюється докладним описом деталей. Побіжно згадавши якусь подію, не розкриває причини її виникнення.

У праці відсутня будь-яка докладна характеристика попередніх етапів боротьби одеських більшовиків з контрреволюцією. Трапляються помилки. Так, наприклад, на стор. 29 невірно вказані ініціали — замість Павло Петрович Мізиневиц — Павло Іванович.

В цілому праця, безумовно, заслуговує позитивної оцінки. Її науково-популярний характер сприятиме тому, що вона буде з інтересом прочитана не лише науковцями,

але й масовим читачем і відіграє важливу роль у вихованні молоді на революційних традиціях старшого покоління.

С. К. МЕЛЬНИК, П. Г. ЧУХРІЙ

Г. А. НИКОЛАЕНКО. ПУТЬ ХУДОЖНИКА (Общественно-политические взгляды и общественная деятельность К. С. Станиславского), изд-во «Мистецтво», К., 1965, 202 с.

Життя і творчість К. С. Станіславського, його теоретичні праці стали джерелом дослідження для акторів, режисерів, мистецтвознавців, філологів, філософів і психологів. Проте всіх цих дослідників К. С. Станіславський приваблював перш за все як видатний художник-митець, великий актор, режисер-новатор, один із засновників МХАТу. Суспільно-політичні погляди К. С. Станіславського, його громадська діяльність висвітлювалися лише побіжно, а значення його творчої практики для розвитку суспільства, для боротьби за краще майбутнє народу майже не розкривалося. Цю прогалину в розробці спадщини Станіславського заповнює монографія Г. А. Ніколаєнко — цікаве й оригінальне дослідження, побудоване на численному документальному, здебільшого новому матеріалі. Аналіз з марксистсько-ленінських позицій багатолітньої діяльності і складного творчого шляху К. С. Станіславського пересвідчує, що він як великий художник не міг стояти осторонь суспільного життя кінця XIX — початку XX ст. Дороговказом для автора монографії стало положення В. І. Леніна про те, що «коли перед нами дійсно великий художник, то деякі хоча б з істотних сторін революції він повинен був відбити в своїх творах»¹. Зібрані й узагальнені матеріали дали можливість Г. А. Ніколаєнко показати ставлення Станіславського до соціальних питань, до ролі мистецтва в суспільному житті, розкрити правдивий образ Станіславського — людини, яка ніколи не обмежувалася рамками театрального мистецтва, а протягом усього життя здійснювала широку просвітительську діяльність по піднесенню культури народу та його естетичному вихованню. Ще в молоді роки, будучи актором і режисером Товариства мистецтва і літератури, Станіславський мріяв про організацію народних театрів у Росії. Тоді ж він написав «Статут акціонерного Товариства національних загальнодоступних театрів», у якому відбилися широкі прогресивні плани культурної і просвітительської діяльності Станіславського — про відкриття театрів, народних бібліотек, лекційних залів, широкої мережі читальень тощо. Станіславський стверджував, що мистецтву мають бути притаманні висока ідейність і бажання служити народові. Г. А. Ніколаєнко пере-

конливо доводить, що ці високі вимоги Станіславського були співзвучні естетичній програмі революціонерів-демократів.

Важливим етапом у формуванні суспільно-політичних поглядів Станіславського був час організації і перших років діяльності МХАТу. Автор наводить уривок з промови Станіславського на відкритті театру, що звучала як клятва відданості і служіння народові: «...ми прагнемо освітити темне життя людей бідного класу, дати їм щасливі естетичні хвилини серед тієї тьми, що покрила їх. Ми прагнемо створити перший розумний, моральний загальнодоступний театр, і цей високий меті ми присвячуємо життя». Театр ставив своїм завданням дати відповідь глядачеві на глибокі соціальні питання, допомогти йому пізнати дійсність. Автор простежує, як з наближенням революції 1905—1907 рр. у Художньому театрі виник новий напрям, почали застосовуватися нові художні принципи. Суспільно-політичним поглядам Станіславського був співзвучний ідейний напрям горьковської драматургії.

Найважливішим документом, що характеризує ставлення К. С. Станіславського до революційних подій, його участь у боротьбі проти самодержавства, є доповідь про цензуру, проголошена перед представниками літератури і мистецтва. Просякнута духом протесту проти існуючого ладу, доповідь стверджує високу громадську місію, а також прогресивний або реакційний вплив театру залежно від його ідейних позицій. У монографії зазначається, що Станіславський різко засуджував ідею чистого мистецтва, проголошуючи, що справжнє мистецтво завжди мусить відкликатися на життя і настрої громадськості, бути вчителем суспільства. За таке мистецтво він пристрасно боровся все життя і як художник, і як мислитель, і як громадський діяч.

Період між двома революціями Г. А. Ніколаєнко розглядає як час шукання Станіславським шляхів для театру, роздумів про роль і покликання мистецтва. В задушливій атмосфері реакції естетичні принципи великого митця залишалися непорушними, він боровся за реалістичний театр, критично ставився до буржуазного реакційного мистецтва. На основі ряду матеріалів, зокрема «Проекту відозви Союзу московських артистів», книга висвітлює позицію Станіславського під час Лютневої революції 1917 р., коли його діяльність була спрямована на створення народних театрів і наближення мистецтва МХАТу до глядача з робітничого класу.

«Художник і революція» — один з центральних розділів, де Г. А. Ніколаєнко ви-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 171.

значає умови, що сприяли залученню кращої частини інтелігенції, в тому числі й Станіславського, до будівництва нового життя. Окрилений турботою партії та Радянської влади про мистецтво, Станіславський розгорнув кипучу діяльність, щоб найширшим трудящим масам стали доступні усі завоювання МХАТу.

Важливе значення для Станіславського відіграла гастрольна подорож театру по містах Європи і Америки в 1922—1924 рр. У монографії показується негативне ставлення Станіславського до буржуазної дійсності, його обурення з приводу антипатріотичних дій білоемігрантів. Г. А. Ніколаєнко показує, як Станіславський засуджував капіталістичну Америку, зокрема її театральну справу, де у всьому панує дух комерції і бізнесу. Гастрольну подорож Станіславський розглядав як важливу суспільно-політичну подію, що стверджувала всесвітньо-історичне значення радянського театрального мистецтва. Станіславський і всі працівники МХАТу відчували себе першими представниками радянської культури за кордоном. Правильним є висновок автора, що співставлення двох світів дало Станіславському можливість ще глибше оцінити завоювання соціалістичної революції, побачити переваги радянської дійсності.

У розділі «Разом з усім народом» проаналізовано режисерську працю Станіславського; його висловлювання про радянську дійсність, соціалістичний лад, взаємовплив радянських культур. Це дало автору можливість розкрити погляди митця на роль театру в боротьбі за мир, висвітлити його уявлення про мистецтво за доби комунізму.

Особливо чітко сформувалися суспільно-політичні погляди К. С. Станіславського в процесі створення спектаклів нового соціалістичного мистецтва. У розділі «Ми повинні показати організованість думок та дій революціонерів» перед читачем розкривається розуміння К. С. Станіславським організуючої і керівної ролі Комуністичної партії, а також ролі В. І. Леніна в революційному перетворенні світу. Всебічний аналіз режисерської праці над п'єсою В. Іванова «Бронепоезд 14-69» дав можливість автору показати Станіславського не тільки як геніального художника, а й як великого мислителя, який глибоко розумів суть історичних подій.

Змістовна і цінна книга Ніколаєнко не позбавлена деяких недоліків. По-перше, створювана на Україні, вона не висвітлює

перебування К. С. Станіславського на Україні під час гастролей МХАТу в 1912, 1913, 1914, 1925 і 1935 рр. По-друге, не можна не закінчити авторіві, що вона не використала для характеристики громадської діяльності Станіславського такий важливий документ, як його лист до А. Ю. Кримського (лютий 1911 р.), написаний з приводу відзначення 50-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка. В цьому листі весь Станіславський — передова, благородна людина, яка високо цінувала і поважала культуру не лише російського народу, а й інших, зокрема українського. Не можна без хвилювання читати теплі, проникливі слова про Шевченка як художника і борця за щастя людей. В роки реакції, коли душилося все передове і прогресивне, Станіславський писав: «Ми, російські люди, глибоко співчуваємо стражданням українського народу й віримо, що сонце нового щасливого життя засяє над Україною і її пошматоване серце розкриється у всій своїй чарівності, шелесті золотих українських полів, у могутній народній творчості, у талантах його прекрасного волелюбного народу»². У монографії не наводиться також лист Станіславського колективіві Українського драматичного театру імені М. Заньковецької³, що свідчить про творчі зв'язки між українськими діячами культури і Костянтином Сергійовичем. Згадані документи збагатили б портрет Станіславського як мислителя і громадського діяча.

Г. Ніколаєнко зуміла по-новому осмислити ряд відомих документів і фактів, що дало їй можливість показати Станіславського — мислителя і громадського діяча, відкинути різні легенди, зв'язані з його ім'ям. Заслугою автора є також і те, що висвітлення подій і явищ минулого вона зуміла глибоко пов'язати з ідеологічною боротьбою сьогодняшнього дня.

Книга Г. А. Ніколаєнко свідчить про те, що історикам необхідно звернути увагу на вивчення громадської діяльності і суспільно-політичних поглядів видатних діячів культури (Репіна, Левітана, Мурашка, Саксаганського, Заньковецької, Довженка й ін.), всебічна діяльність яких залишила глибокий слід у духовній культурі нашого народу.

К. І. СТЕЦЮК

² К. С. Станіславський. Собрание сочинений в восьми томах, т. 7, М., 1960. стор. 517.

³ Там же, т. 8, М., 1961, стор. 114.

І. Г. ШУЛЬГА. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ І КЛАСОВА БОРТЬБА НА ЗАКАРПАТТІ В КІНЦІ ХVІІІ — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ., вид-во Львівського університету, 1965. 266 с.

В українській радянській історіографії останнім часом велика увага приділялась

вивченню розкладу і кризи феодално-кріпосницької системи господарства наприкінці ХVІІІ — першій половині ХІХ ст. Проте історики в основному вивчали названу проблему в межах українських земель, що входили до складу Росії. Початок вивчення цієї проблеми в західноукраїнських землях поклали праці І. М. Мельникової — «Закарпатская Украина в революции 1848

года», Ученые записки Института славяноведения, т. 1, М.—Л., 1949; її ж — «Национально-освободительная борьба украинцев в Закарпатской Руси в 1848 году», «Революция 1848—1849 гг.», т. 1, М., 1952; В. В. Грабовецкого — «Селянський рух на Прикарпатті (XVII—XVIII ст.)», К., 1962; М. П. Герасименко — «Аграрні відносини в Галиччині», К., 1959; Ф. І. Стебля — «Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту», К., 1961. Це питання певною мірою висвітлює у своїх працях І. Г. Коломієць — «Очерки по истории Закарпатья», Труды Томского государственного университета по вопросам истории, Томск, 1953; його ж. — «Очерки по истории Закарпатья», ч. II, Томск, 1959.

Для повноти дослідження соціально-економічної історії західноукраїнських земель дуже важливо вирішити у всьому обсязі ще не вивчений в українській радянській історіографії цілий комплекс питань, пов'язаних з розвитком сільського господарства, промисловості і торгівлі Закарпаття. В зв'язку з цим значний науковий інтерес викликає монографія І. Г. Шульги.

Автор використав велику кількість друкованих і архівних матеріалів, зокрема джерела ЦДАЖР СРСР у Москві, ЦДА СРСР у Ленінграді, ЦДА УРСР у Києві, ЦДА УРСР у Львові, ЦДА Молдавської РСР у Кишиневі, Закарпатського державного обласного архіву в Берегові і його філіалу в Мукачеві, більшість яких уперше вводяться в науковий обіг. Цінними є матеріали із збірників документів, що їх видано в Чехословацькій Соціалістичній Республіці і Угорській Народній Республіці.

У вступі обгрунтовано важливість обраної теми, дано стислий огляд літератури і джерел, що висвітлюють соціально-економічну історію Закарпаття. Позитивно, що автор широко використав праці радянських істориків та праці вчених Чехословацької Соціалістичної Республіки і Угорської Народної Республіки, дав критичні оцінки творам угорських, чехословацьких і австрійських буржуазних істориків.

Перший розділ знайомить читача з загальними питаннями соціально-економічного розвитку Закарпаття другої половини XVIII — першої половини XIX ст. У наступних розділах детально показано розвиток товарно-грошових відносин у поміщицьких господарствах, проникнення цих відносин у селянські господарства, змальовано соціально-економічні процеси в місцях — торгово-економічних і культурних центрах краю.

Велику увагу автор приділив висвітленню економічних і культурних зв'язків Закарпаття з Україною і Росією. Економічні зв'язки здійснювались переважно через торгівлю, характер, обсяг і напрям якої автор ретельно досліджує. Культурні зв'язки з Росією і Україною сприяли розвитку на Закарпатті освіти, науки, літератури, мистецтва, допомагали закарпатському укра-

їнському населенню вести боротьбу проти насильної денационалізації, здійснюваної правлячою верхівкою і пануючими класами Австрії й Угорщини.

На основі узагальненого матеріалу й окремих даних показано колоніальну залежність Закарпаття від Австрії, гальмування його розвитку, перетворення в аграрно-сировинний придаток і ринок збуту австрійської промисловості. У книзі підкреслюється, що великі поміщики-товаровиробники, жорстоко експлуатуючі кріпосних селян, перекачували свої капітали із Закарпаття в Австрію і Угорщину, де були їхні головні маєтки.

Посилення феодально-кріпосницької експлуатації і колоніальний гніт обумовили економічну відсталість Закарпаття. Але й тут, хоча й повільніше, ніж на українських землях, які входили до складу Росії, відбувався процес розкладу феодально-кріпосницького ладу і зародження в ньому капіталістичного укладу. В досліджуваний період на Закарпатті утворюються спеціалізовані сільськогосподарські райони, розвивається промисловість, що базувалась, головним чином, на кріпосній праці. За підрахунками автора, кількість підприємств Закарпаття в першій половині XIX ст. порівняно з другою половиною XVIII ст. зростає більше ніж удвічі. В цей період промисловість тут була на стадії дрібно-товарного виробництва і мануфактури. Окремі підприємства мануфактурного типу використовували вільнонайману працю.

В монографії І. Г. Шульги докладно досліджено процес втягування поміщицьких господарств Закарпатської України в товарно-грошові відносини. Найуспішніше, як це видно з наведених автором даних, переходили до торговельного землеробства великі маєтки. Вони частіше застосовували агротехніку, а також удосконалені знаряддя праці. Автор провів дуже важливі спостереження над структурою прибутків великих поміщицьких господарств, питомою вагою окремих його джерел.

Чільне місце в книзі відведено характеристиці категорій і груп селянства Закарпатської України, зокрема становищу і повинностям приватновласницьких і монастирських селян, а також державних і вільних (лібертінів, шолтесів, кенезій) селян. Розвиток капіталістичних відносин прискорив процес розшарування селянства. Серед вільних селян, підкреслює автор, вже наприкінці XVIII ст. існувала заможна верхівка, яка експлуатувала односельчан. Численну групу на Закарпатті становили безземельні селяни — желери і піджелери.

Розклад землеробського селянства, міських ремісників і сільських кустарів призводив до формування передпролетаріату. За підрахунками автора, в середині XIX ст. на Закарпатті було понад 3 тис. робітників. Всі вони, як свідчать документальні дані, знаходились в дуже тяжких життєвих умовах, жорстоко експлуатувались підприємцями і адміністрацією.

В рецензованій монографії висвітлюється цілий ряд питань щодо ролі міст в економічному житті Закарпаття другої половини XVIII — першої половини XIX ст. З'ясувавши роль міст, як адміністративних центрів, автор детально висвітлює розвиток міської промисловості і торгівлі Закарпаття, численність і склад їх населення, загострення в містах суперечностей між біднотою і заможною верхівкою. Поряд з цим підкреслено значення міст як культурно-освітніх центрів, найбільш важливими з яких були Ужгород і Мукачеве.

Дуже важливо, що, досліджуючи основні форми і зміст класової боротьби на Закарпатті, І. Г. Шульга розглядає її у взаємозв'язках з класовою боротьбою в інших західноукраїнських землях, а також в Угорщині. Вивчаючи скарги селян, як одну з легальних форм антикріпосницької боротьби, простежує розвиток свідомості їх подавців, вказує на збільшення кількості втеч селян і досліджує їх масові антикріпосницькі виступи. Важливу роль у боротьбі проти кріпосницького гніту відіграли опришки. За підрахунками автора, в другій половині XVIII — першій половині XIX ст. на Закарпатті відбулося 20 великих селянських виступів. Деякі з них супроводжувалися збройними сутичками повсталих з військами і місцевими органами влади. Активну участь брали народні маси Закарпатської України в угорській буржуазній революції 1848—1849 рр. Антикріпосницька боротьба селян впливала на формування в 40-х рр. XIX ст. революційно-демократичної течії в суспільно-політичному русі.

Звичайно, монографічне дослідження І. Г. Шульги не позбавлене окремих недоліків. Подаючи у вступі огляд літератури з названої теми, автор безпідставно критикує історика І. Г. Коломійця за те, що нібито в його нарисах багато статистичного матеріалу не відповідає архівним даним. Необхідно було б конкретно показати цю невідповідність.

У монографії відсутня загальна характеристика промисловості (основні галузі і кількість промислових підприємств у кожній з них, кількість кріпосних і вільнонайманих робітників на цих підприємствах та ін.). В книзі часто вживаються терміни «велике», «середнє» і «дрібне» поміщицьке господарство чи маєток Закарпаття, але не вказуються їх вихідні дані. А вони були специфічними для поміщицьких господарств Закарпаття. Автор на стор. 41 обмежується такою загальною констата-

цією: «У володінні середніх поміщицьких господарств було менше землі... Дрібні маєтки мали незначну кількість землі».

Сумнівним є твердження: «Таке поширення і використання картоплі свідчило не про її перевагу над пшеницею, а про те, що при меншій затраті праці вона давала більший врожай, тому і ціна картоплі була нижча від ціни зерна» (стор. 54). Не відомо, на основі чого автор вважає, що вирощування картоплі потребує менше праці, ніж вирощування пшениці. Ціна картоплі залежала, звичайно, не від того, що вона давала високий врожай.

В рецензованій праці зустрічаються таблиці без належного аналізу, а також деякі неточності в цифрах. Потребують уточнення підсумкові дані й висновок про збільшення панщинних днів, які відробляли селяни Закарпаття протягом 1781—1835 рр. (стор. 87, 88). Автор чомусь не врахував зростання кріпосного населення за ці роки, а це обов'язково потрібно мати на увазі, визначаючи рівень посилення феодально-кріпосницької експлуатації. На стор. 118 наведено дані у форинтах про оплату праці коваля в 80-х рр. XVIII ст. і в XIX ст. Без урахування курсу форинта зроблено необгрунтований висновок, що оплата зростає більше ніж вдвічі.

Невідомо, чому «винокурна промисловість на Закарпатті почала швидко розвиватися в 20—40-х рр. XIX ст.» (стор. 141). Подекуди в книзі на основі наявності заробітної плати говориться про вільнонайманих робітників. Це не завжди відповідало дійсності, оскільки позбавленим землі кріпосним селянам, які працювали на промислових підприємствах, поміщани змушені були давати певну натуральну або грошову винагороду. Дивним є твердження автора про те, що населення західноукраїнських земель, в тому числі і Закарпаття, неодноразово зверталосся в XIX ст. до російського (царського — І. Г.) уряду за допомогою в боротьбі за свої національні права (стор. 206).

В книзі І. Г. Шульги трапляються неточні вислови, терміни і деякі стилістичні огріхи. Проте всі названі вище недоліки не мають суттєвого характеру і не впливають на загальну високу оцінку рецензованої праці, в якій всебічно досліджено соціально-економічні відносини і класову боротьбу на Закарпатті наприкінці XVIII—першій половині XIX ст.

І. О. ГУРЖІЙ

ВСЕСОЮЗНА СЕСІЯ ІСТОРИКІВ В ОДЕСІ

З 12 по 16 листопада 1965 р. в Одесі проходила Всесоюзна наукова сесія істориків, присвячена участі трудящих зарубіжних країн у Жовтневій революції та захисті її завоювань. Сесія була скликана Науковою радою АН СРСР по комплексній проблемі «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», інститутами історії та слов'янознавства АН СРСР, Головним архівним управлінням при Раді Міністрів СРСР, Товариством «Знання» РРФСР і Одеським державним університетом ім. І. І. Мечникова.

В роботі сесії взяли участь академік АН СРСР, два члени-кореспонденти Академії наук союзних республік, 17 докторів і 72 кандидати історичних наук — наукових працівників і викладачів вузів, 90 викладачів історії в технікумах та середніх школах, всього близько 200 чоловік. На сесії були представлені історики Москви і Ленінграда, столиць союзних республік — Києва, Мінська, Кишинєва, Ташкента, Алма-Ата, Тбілісі, Баку, — таких міст Російської Федерації, як Куйбишев, Владивосток, Новосибірськ, Казань, Томськ, Тюмень, Пенза, а також ряду обласних та інших міст Української РСР — Одеси, Ужгорода, Івано-Франківська, Ніжина.

Сесію відкрив перший секретар Одеського обкому КП України М. С. Синиця. Від імені трудящих міста-героя, яке в роки громадянської війни було одним з центрів інтернаціоналістського руху в нашій країні, він тепло привітав учасників сесії та побажав їм успішної роботи.

Вступне слово виголосив голова Наукової ради по комплексній проблемі «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції» академік І. І. Мінц. Він сказав, що сесія має підбити підсумок науково-дослідної роботи по вивченню інтернаціоналістського руху — одного з найяскравіших проявів пролетарського інтернаціоналізму, показати величезну роботу партії більшовиків, спрямовану на організацію руху інтернаціоналістів, оцінити джерельну базу з історії цього руху.

З основною доповіддю — «Стан вивчення історії інтернаціоналістського руху» — виступив старший науковий співробітник Інституту слов'янознавства АН СРСР доктор історичних наук О. Я. Манусевич. Нагадавши, що напередодні Жовтневої революції в нашій країні перебували приблизно 4 млн. зарубіжних трудящих — біженців, військовополонених тощо, — частина яких була активними учасниками революційних подій у нашій країні, допові-

дач проаналізував вивчення історії інтернаціоналістського руху в Радянському Союзі і в зарубіжних країнах. За даними доповідача, починаючи з 1957 р., опубліковано 160 праць, що висвітлюють як інтернаціоналістський рух загалом, так і діяльність окремих національних комуністичних груп. На жаль, у деяких з цих праць показується діяльність певної національної групи у відриві від усього інтернаціоналістського руху, а в окремих перебільшується роль інтернаціоналістів.

З цікавими доповідями виступили старші наукові співробітники Інституту слов'янознавства АН СРСР О. Х. Клеванський і М. А. Бірман («Деякі невирішені проблеми історії інтернаціоналістського руху» і «Основні етапи розвитку руху зарубіжних інтернаціоналістів у Росії (1917—1921 рр.)», заступник начальника Головного Архівного управління при Раді Міністрів СРСР Л. І. Яковлев («До питання про вивчення документальних джерел з історії міжнародної солідарності трудящих») і старший науковий співробітник Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС Р. О. Ермолаєва («Матеріали Центрального і місцевих партійних архівів про діяльність інтернаціоналістів у Росії»).

Ряд повідомлень на сесії було присвячено діяльності Федерації іноземних груп РКП(б) (Б. Б. Медведєв, м. Пенза) та окремих національних комуністичних груп — німецької (І. М. Куліннич, м. Київ і В. А. Данилов, м. Тюмень), болгарської (М. Д. Дихан, м. Одеса), французької (Л. М. Зах, м. Москва), англо-американської та італійської (Р. Я. Цивліна, м. Москва). Про участь польських трудящих у боротьбі за Радянську владу в Білорусії говорили О. Ф. Хацкевич (м. Мінськ), про діяльність румунського військово-революційного комітету в Одесі — В. М. Рожко (м. Кишинів), про фінських інтернаціоналістів — М. М. Коронен (м. Ленінград). Кілька повідомлень висвітлювали спільну з радянськими людьми революційну боротьбу зарубіжних трудящих країн Сходу (директор Інституту історії АН Азербайджанської РСР, член-кореспондент АН АРСР Ібрагімов, Г. Б. Нікольська з Ташкента, Ю. І. Патлажан з Івано-Франківська).

Революційний рух серед військовополонених, які перебували в нашій країні, відображено у виступах В. Р. Копилова (м. Москва), Ю. М. Гамрецького (м. Київ), А. М. Лісецького (м. Кишинів), А. А. Малькова (м. Казань).

Окремі повідомлення було побудовано за територіальною ознакою. Так, В. Г. Коновалов і А. І. Гуляк (обидва з м. Одеси) розповіли про діяльність Іноземної колегії та інтернаціональні формування на Півдні України.

Ті, хто виступали, познайомили присутніх з участю зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Далекому Сході (А. І. Крушанов, м. Владивосток), в Сибіру (І. Г. Матвеев, м. Новосибірськ), Туркестані (І. С. Сологубов, м. Ташкент), Татарії (Н. А. Субаєв, м. Казань), на Закарпатті (Н. П. Баженова).

Кілька виступів стосувалися джерельної бази та критики фальсифікаторських концепцій буржуазних авторів. Ці питання були докладно проаналізовані у повідомленнях О. М. Матвеева (м. Ташкент), М. І. Чугунова (м. Томськ), А. Д. Бачинського, В. А. Загоруйка і М. Ю. Раковського (м. Одеса). Про революціонізуючий вплив зарубіжних трудящих, які повернулися на батьківщину, повідомили Ю. М. Щербаков (м. Куйбишев) і П. М. Калениченко (м. Київ).

В обговоренні доповідей і повідомлень взяли участь член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко (м. Київ), доктори історичних наук М. А. Рубач (м. Київ), С. Я. Боровий (м. Одеса), М. І. Березняков (м. Кишинів), І. І. Костюшко (м. Москва), кандидат історичних на-

ук А. Г. Ткачук (м. Ніжин), учасник більшовицького підпілля в Одесі в роки громадянської війни, персональний пенсіонер Й. Е. Южний-Горенюк (м. Москва), секретар Одеського обкому КП України Л. В. Гладка та ін. Майже третину усіх повідомлень і виступів зробили українські радянські історики.

Наприкінці сесії виступили І. І. Мінц та О. Я. Манусевич. Підбивши деякі підсумки сесії, вони вказали на значну роботу, що її проводять дослідники на периферії, застерegli від надмірного перебільшення ролі інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад, звернули увагу на ще недостатнє використання архівних джерел. У той же час учені накреслили далішні шляхи вивчення інтернаціоналістського руху (показ участі зарубіжних трудящих країн Сходу в революційній боротьбі радянських людей, висвітлення революційного руху серед російських військовополонених за кордоном і т. ін.).

Рішення сесії передбачає публікацію виголошених матеріалів, підготовку і видання бібліографічного покажчика з питань участі зарубіжних трудящих у Жовтневій революції та громадянській війні.

Учасники сесії поклали вінки на могили матросів — учасників збройного повстання на легендарному броненосці «Потемкин» — і славної дочки французького народу Жанни Ляурб.

І. К., П. К.

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЗМІНИ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА»

5—7 січня 1966 р. в м. Мінську відбулася ~~Всесоюзна наукова конференція~~ «Зміни соціальної структури радянського суспільства», яку проводила Наукова Рада по комплексній проблемі — «Закономірності розвитку соціалізму і переходу до комунізму» АН СРСР. Скликанню конференції передувала велика підготовча робота. Уже в червні — липні 1965 р. до наукових установ країни були розіслані повідомлення і запрошення. В Москві, Ленінграді, Києві, Мінську, Свердловську було видано сім випусків тез наукових доповідей і повідомлень (куди ввійшло 5 доповідей і 94 повідомлення).

В роботі конференції взяли участь 183 науковці з Москви, Ленінграда, союзних і автономних республік СРСР — філософи, економісти, історики, а також представники державних та громадських організацій. Відкрив її віце-президент АН БРСР академік АН БРСР Т. С. Горбунов. На пленарному засіданні було заслухано й обговорено 5 доповідей: «Проблеми стирання соціально-класових відмінностей в СРСР» — В. С. Семенов (Москва), «Про критерії внутрішньокласових відмінностей» — К. П. Буслов (Мінськ), «Класові

інтереси та їх взаємовідносини в соціалістичному суспільстві» — Г. Є. Глезерман (Москва), «Інтелігенція як соціальна група соціалістичного суспільства і її зближення з робітничим класом СРСР» — М. М. Руткевич (Свердловськ) і «Проблеми професійної структури в СРСР» — В. Г. Подмарков (Москва). В обговоренні доповідей на засіданнях взяло участь майже 60 чоловік.

Основну увагу конференція приділила соціальній структурі соціалістичного суспільства (класи на сучасному етапі розвитку, межі класів, характер класових і внутрішньокласових відмінностей, напрямки їх подолання на шляху до побудови суспільства повної соціальної однорідності та ін. Необхідність проведення конференції для обміну думками і вироблення єдиного наукового погляду була обумовлена відсутністю єдиної точки зору щодо структури соціалістичного суспільства, правильного визначення змін, що сталися в ній, а також потребою в наукових рекомендаціях, спрямованих на найбільш правильне висвітлення процесу стирання і подолання класових і внутрішньокласових відмінностей.

Під час обговорення було досягнуто єдності з більшістю питань. Деякі проблеми виявилися дискусійними і потребують дальшого ґрунтовного вивчення. В процесі роботи з'ясувалося, що термін «соціальні відмінності» вживається в кількох значеннях. В результаті обміну думками було погоджено всю сукупність класових, соціальних і внутрішньокласових відмінностей у суспільстві визначати терміном — соціально-класові відмінності.

Основою наукового визначення суті класів соціалістичного суспільства та їх характеристики становить лєнінське положення, виходячи з якого соціальна структура радянського суспільства складається з двох класів: робітничого класу і колгоспного селянства, а також соціального прошарку — інтелігенції, до якої належать люди розумової праці. Однак треба зазначити, що класи соціалістичного суспільства докорінно відрізняються від класів капіталістичного суспільства. Що ж до меж класів, то на конференції висловлювались різні думки. Так, філософи К. П. Буслов (Мінськ), Ю. І. Ширяєв (Київ) і О. І. Шаратан (Ленінград) висловили думку, що в сучасний період необхідно поширити межі класів і включити до робітничого класу і селянства працівників розумової праці — інженерів, агрономів, техніків тощо. Але у більшості виступів така точка зору не була підтримана.

Значну увагу учасників конференції привернули питання класових і внутрішньокласових відмінностей і шляхів їх подолання. Всі погодилися з тим, що внутрішньокласові відмінності підпорядковані класовим, але правильно розуміння процесу подолання соціально-класових меж можливе лише при врахуванні внутрішньокласових відмінностей. Учасники конференції прийшли до одностайного висновку, що в соціалістичному суспільстві, у зв'язку з наявністю внутрішньокласових відмінностей, класи розподіляються на групи. В основі цього розподілу лежить характер праці, освіта, кваліфікація, соціально-побутові умови тощо. Було вказано, що для глибшого вивчення суспільства необхідно приділити ще більше уваги дослідженню внутрішньокласової структури.

Процес стирання соціально-класових відмінностей в період комуністичного будівництва необхідно розглядати діалектично, як складний і багатосторонній, до якого входить подолання відмінностей між робітничим класом і селянством, містом і селом, розумовою та фізичною працею, відмінностей між різними категоріями в

межах кожного класу. В процесі будівництва комуністичного суспільства не народжуються нові соціальні відмінності, а відбувається процес їх стирання, формування нових суспільних відносин.

Професор М. М. Руткевич (Свердловськ) висловив думку, що на шляху до комунізму, коли створюється суспільство повної соціальної однорідності, стирання класових відмінностей відбувається не лише внаслідок зближення існуючих соціальних груп і розмивання меж між ними, а також за рахунок зростання ролі переходів з одних груп до інших. Він висловився за марксистське тлумачення терміну соціальна мобільність та вживання його при вивченні процесів переходу від одного класу до іншого в соціалістичному суспільстві.

Ті, хто виступав, погодилися з необхідністю використання терміну соціальна мобільність. Але доктор філософських наук В. С. Семенов висловився за те, що з розвитком соціалістичного суспільства соціальна мобільність має тенденцію до скорочення.

Формування безкласового суспільства відбувається у багатогранному процесі взаємозбагачення кращими рисами, властивими різним класам соціалістичного суспільства, в процесі наближення фізичної праці до розумової, зростання комуністичної свідомості.

В подоланні соціально-класових відмінностей і в формуванні суспільства повної соціальної однорідності вирішальну роль відіграє розвиток економіки, але на цей процес впливають і суб'єктивні фактори, творча активність, ріст свідомості та самодіяльність трудящих мас. Глибоке розуміння соціальних процесів забезпечується як аналізом взаємообумовленості соціального економічного, так і впливом на соціальні відносини суб'єктивних сторін.

Всі учасники підкреслювали важливість даної конференції для вивчення процесу змін у соціальній структурі радянського суспільства і висловлювали побажання і надалі проводити обмін думками на подібних конференціях і симпозіумах.

Питання, обговорювані на конференції, мають важливе значення для більш правильного і глибокого вивчення і висвітлення історичних процесів, що відбуваються в нашому суспільстві на сучасному етапі соціально-економічного розвитку, тому, на нашу думку, матеріали конференції доцільно опублікувати.

В. О. РОМАНЦОВ, Г. М. ШЕВЧУК

ВСЕСОЮЗНА СЕСІЯ ВІЗАНТИНІСТІВ

12—19 грудня 1965 р. в м. Тбілісі відбулася VII Всесоюзна сесія візантиністів. В ній взяла участь вчені Москви, Ленінграда, Тбілісі, Києва, Єревана, Баку, Алма-

Ата, Свердловська, Севастополя, Великих Лук, Сухумі, Орджонікідзе та інших міст країни. Було представлено понад 100 доповідей з різноманітної тематики.

На конференції працювали п'ять секцій: історії та права; літератури та історії суспільної думки; археології та архітектури; мистецтвознавства; філології та допоміжних дисциплін. Таким чином, в сфері інтересів конференції були практично всі сторони суспільного життя Візантії і тих країн, історія яких має відношення до візантійської історії. Хронологічні рамки охоплювали весь розвиток імперії від пізньої античності і до падіння Константинополя в середині XV ст.

Радянське візантинознавство посідає почесне місце в світовій науці. Воно гідно продовжує на більш високому теоретичному рівні традиції дореволюційної російської школи візантиністів, яка ще в кінці XIX ст. вийшла на одне з перших місць в світі і в особі таких її представників, як акад. В. Г. Василевський, Ф. І. Успенський, І. І. Толстой, Н. П. Кондаков, Ю. А. Кулаковський, Б. А. Панченко та інші, здобула загальне визнання і пошану. Праці радянських істориків М. Левченка, Н. Пігулевської, Л. Мацулевича, О. Ліпшиць, М. Сюжюмова, З. Удальцової, О. Каждана, Б. Горянова, Г. Літаврїна та ін. внесли багато нового й цінного у вивчення історії та культури Візантії і забезпечили радянській науці провідну роль в цій галузі знання. Особливо великими є успіхи нашого візантинознавства в післявоєнні роки; зараз воно перебуває в стадії активного піднесення. Про це свідчить серія публікацій джерел з історії Візантії (твори Прокопія Кесарійського, Агатія, Теофілакта Сімокатти, Йордана, ряд хронік, так звана «Книга Епарха», «Геопоікі» й ін.), та кілька фундаментальних монографій, що вийшли в світ за останні роки.

Одним з найважливіших напрямів, поряд з «чистим» візантинознавством, у нашій науці є розробка проблем з історії Причорномор'я, Русі, Грузії, Вірменії часів середньовіччя. Як відомо, історія Східної Європи від перших століть н. е. до XV ст. була тісно пов'язана з історією Візантії, причому протягом віків інтенсивність і характер цих зв'язків неодноразово змінювались. Вивчення їх є дуже важливим завданням радянської історичної науки і успішно здійснюється нашими вченими.

Середньовічна культура Русі, Грузії, Вірменії та інших східноєвропейських країн розвивалася у безпосередньому контакті і під впливом візантійської культури. Отже, візантійська культура — надбання не лише грецького народу, а й численних народів Східної Європи та Переднього Сходу, серед яких значне місце належить і стародавньому населенню нашої країни.

Всі ці напрями були представлені на сесії 1965 р. численними доповідями і повідомленнями. На пленарних засіданнях були прослухані такі: акад. АН ГРСР Г. Н. Чубінашвілі — «До питання про початкові форми християнського храму», акад. Б. О. Рибакова — «Русько-візантійське місто Тмутарокань». З. В. Удаль-

цовой — «Ідейно-політична боротьба в працях візантійських істориків і хроністів IV—VI ст.», чл.-кор. АН ГРСР С. Г. Каухчішвілі — «Нові матеріали з історії грецької мови візантійського періоду», Н. Н. Кечакмадзе — «З історії візантійської суспільної думки XI ст.», О. П. Каждана — «Ідейна боротьба у Візантії XII ст.», акад. АН ГРСР Ш. І. Нуцубідзе — «Джерела ареопагітики», В. Захарія — «Візантійські екфонетичні знаки в грузинських рукописах». Остання доповідь, присвячена дешифровці музичних текстів доби раннього середньовіччя, ілюструвалася співами творів X ст. у виконанні ансамблю студентів Тбіліської консерваторії, що привернуло велику увагу не лише учасників сесії, а й широкої громадськості грузинської столиці.

Головне місце в програмі конференції, природно, зайняли доповіді, присвячені кавказьким республікам. Особливу активність виявила грузинська делегація, яка подала понад 30 виступів. Україна була представлена п'ятьма доповідями, в тому числі — двома з філологічних проблем: проф. А. О. Білецького — «Спостереження над лексикою і фразеологією візантійського віршованого роману про Калімаха і Хрисорого» та Т. М. Чернишової — «Різні редакції критського драматичного твору XVII ст. «Жертва Авраама» у словесності приазовських греків». Три інші доповіді мали історичний та археологічний зміст.

Доповідь М. Ю. Брайчевського була присвячена одному з епізодів в історії слов'яно-візантійських війн VI ст. — війні 550—551 рр., що має значення поворотного моменту в розвитку воєнно-політичних взаємин слов'ян з імперією. Саме від цієї війни слід виводити початок слов'янської колонізації балканських земель, розташованих на південь від Дунаю.

Директор Херсонського музею-заповідника І. А. Антонова розповіла про нові дослідження оборонної системи Херсонеса. Розкопки, проведені в останні роки, дозволяють зовсім по-новому розуміти історію створення цієї системи і вносять суттєві корективи до хронології будівництва. Л. Г. Колеснікова зробила повідомлення про відкриття нового середньовічного храму в портовій частині Херсонеса. Це значно доповнює наші уявлення про північно-причорноморську архітектуру доби середньовіччя. Великий інтерес становлять знахідки, зроблені під час розкопок, зокрема — залишки тканин.

Надчорноморській тематиці, безпосередньо зв'язаній з територією України, було присвячено чимало виступів московських та ленінградських учених, зокрема такі доповіді: Г. Г. Літаврїна (Москва) — «Нове повідомлення початку XII ст. про Північне Причорномор'я» (йдеться про документ, який дозволив наразі досить точно визначити дату переходу Тмутарокані під візантійський протекторат); А. В. Гал-

ло (Ленінград) — «Етнонім хозари в нотичах Карла де Боора» (на думку автора, етнонім «котари» становить собою не варіант імені «хозари», «козари», а транскрипцію тюркського слова, що означає «номади», «кочівники»; його слід пов'язувати з населенням Криму VIII—X ст.); Д. Л. Таліса (Москва) — «Про оборонні споруди в південно-західній Тавриці за доби раннього середньовіччя» (йдеться про оборонні системи так званих «печерних міст» Криму, що становлять одну з найцікавіших категорій археологічних пам'яток середньовічного Причорномор'я); С. А. Біляєва (Ленінград) — «Північна Африка і Північне Причорномор'я в IV—VI ст. н. е. за археологічними та епіграфічними даними» (автор на підставі речових знахідок встановлює зв'язки північно-причорноморських античних міст з Північною Африкою на переломі від пізньої античності до раннього середньовіччя).

Дві доповіді були присвячені питанням нумізматики: І. В. Соколовой (Москва) — «Знахідки візантійських монет в Криму» і К. В. Голенко (Москва) — «Надкарбування на херсонесських монетах Маврїкія».

Кілька виступів стосувалися історії стародавньої Русі (Київської і Московської): Г. В. Попова (Москва) — «Деякі питання вивчення воїнської тематики у мистецтві стародавньої Русі», В. Г. Брюсової (Москва) — «До питання про походження Володимира Мономаха», Н. К. Голєвського (Москва) — «Причини змін у стилі давньоруського живопису в XIV—XV ст.», Н. А. Мещерського (Ленінград) — «До питання про ранні слов'яно-візантійські літературні зв'язки в IX—XII ст.».

Учасники конференції висловили побажання, щоб наступна конференція візантиністів, яка має відбутися через три роки, була проведена в Херсонесі — найважливішому візантійському місті Північного Причорномор'я.

Давня історія України тісно зв'язана з історією Візантії; наша республіка володіє неоціненними скарбами — пам'ятками матеріальної культури, що мають пряме відношення до цієї проблематики; стож розвиток візантинознавства (в широкому розумінні цього терміну) є насущною потребою української історичної науки.

М. Б.

ПРО УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТНИХ МІСЦЬ, ЗВ'ЯЗАНИХ З ІСТОРІЄЮ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Запорізьке козацтво відіграло видатну роль в історії боротьби українського народу проти феодално-кріпосницького і національного гніту. Героїчна боротьба запорізького козацтва підтримувала і поширювала в народі протест проти поневолення. Досліджуючи історію селянських рухів, К. Маркс відзначав, що коли заснувалось славне Запоріжжя, дух козацтва юзлився по всій Україні. Запорожці брали активну участь у селянсько-козацьких повстаннях наприкінці XVI і в першій половині XVII ст., під час Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., виявили велику мужність у боротьбі проти шляхетської Польщі, за возз'єднання України з Росією, а також у відсічі турецько-татарським загарбникам.

Славлетна Запорізька Січ — організація вільного козацтва за дніпровськими порогами мала велике історичне значення. Героїчні справи запорізького козацтва оспівано українським народом у чудесних думках і піснях, відображено в творах історичної й художньої літератури та образотворчого мистецтва.

З метою увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва, для збирання, систематизації й збереження іонументальних пам'яток, окремих споруд, матеріалів і музейних цінностей, Рада Міністрів Української РСР ухвалила оголошити територію острова Велика Хортиця у г. Запоріжжі державним історико-культур-

ним заповідником. На території острова Велика Хортиця на Дніпрі, біля Дніпрогесу імені В. І. Леніна, площею понад 3 тис. га, передбачається закладка і впорядкування заповідника, тематичного садово-декоративного парку, присвяченого історії запорізького козацтва. Міністерство культури, ряд установ Української РСР — Держбуд, Держплан, Міністерство фінансів, Академія наук, республіканські творчі організації разом з відповідними об'єднаннями зобов'язані найближчим часом подати пропозиції щодо спорудження у перспективі в різних місцях республіки пам'ятних знаків, зв'язаних з історією запорізького козацтва.

Наприкінці листопада 1965 р. Президія Академії наук УРСР, розглянувши питання про участь наукових інститутів у реалізації постанови Ради Міністрів УРСР «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва», схвалила ряд конкретних заходів.

Інститутам історії, археології, літератури, мистецтвознавства, фольклору та етнографії, ботаніки АН УРСР доручено взяти активну участь у складанні експозиції тематичного садово-декоративного парку історії запорізького козацтва та у створенні там панорами.

Інститут історії АН УРСР має дати перелік головних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва, підготувати пропозиції щодо їх оформлення (збудування па-

м'ятників і монументів, встановлення меморіальних дощок, присвоєння назв вулицям і населеним пунктам, використання монументального живопису для пропаганди історії Запорізької Січі та ін.).

Завдання організувати експедиції для виявлення і вивчення матеріальних пам'яток з історії запорізького козацтва і підготувати проєкт експозиції археологічних знахідок (реконструкції, плани, схеми, діорами та ін.) покладено на інституту історії і археології АН УРСР.

Інститут історії АН УРСР зобов'язаний забезпечити розробку найбільш актуальних проблем з історії Запоріжжя, а видавництво «Наукова думка» має опублікувати ці дослідження як монографії, брошури і збірники статей.

Інституту історії АН УРСР запропоновано разом з Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР найближчим часом розробити і подати до Президії АН УРСР про-

позиції відносно видання унікального фонду Коша Запорізької Січі, а також інших архівних документів та матеріалів рукописних відділів бібліотек про Запоріжжя.

Інституту історії АН УРСР і видавництву «Наукова думка» доручено подати пропозиції щодо видання вибраних творів академіка Д. І. Яворницького, присвячених запорізькому козацтву.

Відділення товариства «Знання» при Академії наук УРСР повинно організувати цикл лекцій про Запорізьку Січ та її роль в історії України.

Центральній науковій бібліотеці АН УРСР доручено підготувати виставку друкованих джерел і літератури з історії Запорізької Січі.

Інститут ботаніки та Ботанічний сад АН УРСР зобов'язані взяти участь у розробці плану та побудові парку на острові Велика Хортиця.

І. В. РОМАНОВСЬКИЙ

ПРО ПІДСУМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР У 1965 р.

Минув ще один рік в житті нашої країни, всього радянського народу. Тепер він належатиме історії. Цей рік дасть багатющий матеріал для дослідників нашої бурхливої історичної епохи.

В знаменний, завершальний рік семирічки радянські люди працювали з особливим піднесенням. Зробити якомога більший вклад в загальнонародну справу побудови комунізму — до цього прагнули всі трудівники нашої країни — робітники, колгоспники, діячі науки, культури. Цим благородним прагненням позначалася й діяльність колективу науковців Інституту історії АН УРСР, який в 1965 році доклав великих зусиль до того, щоб максимально наблизити історичні дослідження до практики комуністичного будівництва.

Серйозна увага приділялася проблемам історії Жовтневої революції, соціалістичного і комуністичного будівництва в нашій країні, вивченню малодосліджених питань історії досоціалістичних формацій, таких, як формування української народності і виникнення української нації, розвиток революційно-визвольного і суспільно-політичного рухів на Україні. Розроблявся ряд актуальних проблем історії зарубіжних соціалістичних країн, економічних та культурних зв'язків Української РСР з цими країнами, історії міжнародного робітничого і національно-визвольного рухів. У 1965 р. ще більшого розмаху набрало вивчення історії вітчизняної техніки і природознавства.

Всього в минулому році науковці Інституту розробляли 7 проблем, які охоплювали 47 тем, з них завершено вже дослідження 14 тем.

Найбільші зусилля всього колективу бу-

ли спрямовані на виконання досліджень з найважливіших тем та на підготовку рукописів колективних праць до славного ювілею — 50-річчя Великого Жовтня. В 1965 р. наукові співробітники Інституту підготували і подали до видавництва рукописи праць до II тома «Історії робітничого класу України». На початку січня 1966 р. у видавництво переданий I том. Це фактично перше в українській історіографії синтетичне дослідження історії робітничого класу України дожовтневого і радянського періодів.

В першому томі цієї узагальнюючої праці вперше систематизовано висвітлюються формування і розвиток робітничого класу України в період феодалізму і капіталізму, його соціально-економічне становище. Широко показано класову боротьбу проти капіталістичного гноблення і царського самодержавства, розкрито процес зростання класової свідомості українських пролетарів, керівну роль Комуністичної партії в їх боротьбі за повалення влади поміщиків і капіталістів.

Другий том на багатому фактичному матеріалі висвітлює великий і славетний шлях, який пройшли робітники Української РСР за 50 років Радянської влади, показує їх величезний вклад у здійснення соціалістичних перетворень в економіці республіки.

До видавництва здано і перший том «Історії селянства України». В ньому аналізується соціально-економічне становище трудящих села, мовою яскравих фактів змальовується віковична й запекла боротьба трудового селянства проти поміщиків, куркулів та інших гнобителів, показується зародження і зміцнення союзу робітничого класу й селянства.

Наукові співробітники Інституту провели велику й копітку роботу по переробці тексту першого тома п'ятитомного ювілейного видання «Український народ буде комунізм». Том зданий до видавництва.

Протягом 1965 р. видавництво «Наукова думка» підготувало макет двотомної «Історії Української РСР», який широко обговорювався науковою громадськістю республіки. Перший том після доопрацювання переданий у видавництво, другий — доробляється. У 1966 р. двотомник має вийти у світ. В цій праці по-новому ставиться й розв'язується ряд проблем історії українського народу, глибоко характеризується роль народних мас — справжніх творців історії, керівна роль Комуністичної партії.

В 1965 р. науковими співробітниками Інституту опубліковано 13 монографій, 2 підручники з історії Української РСР для студентів вузів і учнів середніх шкіл, 3 тематичних збірники наукових статей і матеріалів, 2 збірники документів, 7 науково-популярних брошур, близько 180 статей. Загальний обсяг опублікованої продукції становить 514 друкованих аркушів.

Вийшли з друку: колективна праця «Українська РСР і зарубіжні соціалістичні країни», підготовлена авторським колективом у складі І. М. Мельникової, П. К. Калениченка, І. А. Петерса, П. С. Соханя, І. М. Кулініча, І. Ф. Євсєєва, С. М. Пархомчука; монографія П. П. Гудзенка «Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР (1917—1920)»; праці — А. П. Гриценко «Робітничі фортеці соціалістичної революції», С. К. Гутяньського «Ленін і культурне будівництво на Україні (1917—1920 рр.)», В. С. Коваля «Вони хотіли вкрасти у нас перемогу. Нариси зовнішньої політики США у другій світовій війні 1939—VI. 1943)», О. С. Кудлая «Робітничий клас України в боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період (1945—1950 рр.)», Р. Г. Симоненка «Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (друга половина 1919 — березень 1921 рр.)», І. А. Петерса «Чехословацько-радянські відносини (1918—1934 рр.)». Видано також збірник статей «Історичні зв'язки і дружба українського і вірменського народів»; збірники документів і матеріалів — «Документи про визвольну війну українського народу (1648—1654 рр.)», «Історія колективізації сільського господарства в Українській РСР», т. II.

Значних успіхів досягнуто у підготовці наукових кадрів. В минулому році 6 наших співробітників — Д. І. Мишко, С. М. Пархомчук, І. Ф. Євсєєв, О. М. Боголюбов, О. Б. Слуцький, П. К. Стоян захистили докторські дисертації, 8 співробітників — М. Ф. Дмитрієнко, М. М. Фролкін, В. О. Горбик, Ж. П. Тимченко, С. М. Сирцова, Є. Ф. Белінський, В. О. Камєшева, Р. А. Худяк — кандидатські дисертації.

У порівнянні з попередніми роками 1965 рік був значно багатий на наукові конференції, сесії, симпозиуми, в яких брали активну участь історики нашого Інституту.

Видатною подією в науковому і культурному житті республіки було проведення в Києві 15—18 червня 1965 р. Всесоюзної наукової сесії з проблеми «В. І. Ленін та історична наука». В її роботі взяли участь близько 500 науковців та викладачів суспільних наук вузів з усіх союзних республік. На пленарних засіданнях виступили з доповідями провідні історики Радянського Союзу академіки АН СРСР Є. М. Жуков, П. М. Поспелов, М. В. Нечкіна, член-кореспондент АН СРСР М. П. Кі м. Директор Інституту історії АН УРСР професор К. К. Дубина зробив доповідь на тему «Ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність». На секційних засіданнях сесії виступили наукові співробітники Інституту: доктори історичних наук О. С. Компан, М. Н. Лещенко, Ф. Є. Лось, М. А. Рубач, Ф. П. Шевченко, кандидати історичних наук В. Г. Сарбей, Р. Г. Симоненко та інші. Сесія підбила підсумки вивчення теоретичної спадщини В. І. Леніна і намітила в цій галузі нові завдання, які можуть бути і будуть розв'язані спільними зусиллями істориків всієї країни.

Співробітники Інституту були активними учасниками 28 конференцій, сесій, симпозиумів, де широко розглядалися методологічні і теоретичні питання, творчо обговорювалися найактуальніші проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. Це, безперечно, величезною мірою сприятиме дальшому підвищенню ідейно-теоретичного рівня наших досліджень з історії, а також і координації науково-дослідної роботи. Ряд провідних вчених Інституту представляли українську радянську історичну науку на міжнародних наукових конгресах. Так, наприклад, професор К. К. Дубина був учасником XII Міжнародного конгресу історичної науки, що проходив у Відні 29 серпня—5 вересня 1965 р.; зав. відділом історії техніки кандидат історичних наук Г. М. Добров — XI Міжнародного конгресу істориків науки, який працював наприкінці серпня 1965 р. у Варшаві.

Значно покращала минулого року і координація науково-дослідної роботи. В Інституті активно діяли 6 наукових рад з таких актуальних проблем: «Закономірності розвитку соціалізму і переходу до комунізму», «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», «Основні закономірності розвитку суспільства і зміни соціально-економічних формацій», «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху», «Історія історичної науки». Наукові ради спільно з кафедрами історії України та історії СРСР вузів республіки підготували і провели наукові сесії, присвячені таким важливим питанням, як «20-річчя воз'єднання всіх українських земель в УРСР», «Міжнародна солідар-

ність в робітничому і національно-визвольному русі» тощо.

Серйозні зрушення мали місце і в науково-організаційній діяльності Інституту. Тут, насамперед, слід відзначити дальше покращання роботи Вченої Ради, до складу якої тепер входять 1 академік, 4 члени-кореспонденти АН УРСР, 17 докторів наук і професорів, 5 кандидатів наук. На засіданнях Вченої Ради зверталася особлива увага на активізацію наукових дискусій, обговорення актуальних методологічних і теоретичних питань історичної науки, на розгортання наукової критики і самокритики. Поряд з цим було розглянуто і ухвалено рішення з ряду важливих питань: «Про підготовку наукових кадрів в Інституті», «Про хід підготовки праць до ювілею Великого Жовтня», «Про стан і завдання наукової інформації в Інституті» та ін. На Вченій раді прийнято захист 8 кандидатських дисертацій. Значне місце в її роботі посідало обговорення і затвердження до друку рукописів наукових праць.

В 1965 р. відбулися деякі зміни в структурі Інституту: відділ історії соціалістичного і комуністичного будівництва було роз-

ділено на два самостійних відділи; на базі відділу нової та новітньої історії і зарубіжних соціалістичних країн створено відділ нової і новітньої історії та відділ історії зарубіжних соціалістичних країн. В травні 1965 р. був організований відділ наукової інформації та пропаганди. На кінець року в Інституті існували 11 структурних відділів. В грудні 1965 р. Президія АН УРСР прийняла постанову розділити відділ досоціалістичних формацій на два окремі відділи — історії феодалізму та історії капіталізму.

Отже, 1965 рік був важливою віхою в діяльності Інституту історії АН УРСР по всіх показниках наукової роботи. Підсумки семиріччя досить втішні. Науковці Інституту за цей час підготували і опублікували понад 190 праць загальним обсягом близько 2 900 друкованих аркушів. Успіхи, досягнуті колективом Інституту в минулому році і протягом всієї семиріччя в роботі багатьох важливих проблем історії, є чималим вкладом у розвиток радянської історичної науки.

М. М. ФРОЛКІН

ЗАРУБІЖНІ ЗВ'ЯЗКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР У 1965 р.

Як і в попередні роки, в 1965 р. Інститут історії АН УРСР підтримував і зміцнював творчі контакти з науковими установами зарубіжних країн.

Важливе місце у дальшому розвитку міжнародних зв'язків Інституту з ученими зарубіжних соціалістичних країн належить публікації праць українських істориків за кордоном, а зарубіжних авторів — на Україні.

На замовлення Інституту балканістики Болгарської Академії наук (БАН) старший науковий співробітник Інституту історії Ю. О. Боев підготував статтю «Проблема «інтегритету» Османської імперії у зовнішній політиці Франції», яка надрукована в болгарському журналі «Етюд балканік» («Etudes balkaniques»). Німецька газета «Фрайгайт» («Freiheit»), що видається в м. Галле (Німецька Демократична Республіка), вмістила в квітні — травні 1965 р. чотири статті на тему «Мої німецькі брати по зброї» і дві — про Сталінградську битву, написані старшим науковим співробітником Інституту М. Д. Дятленком. Міжнародний журнал Інституту історії науки і техніки Польської Академії наук «Органон» опублікував доповідь зав. відділом історії техніки Г. М. Доброва «Тенденції розвитку організації науки» на XI Міжнародному конгресі істориків науки і техніки, що відбувався в Польщі.

Наукові статті та повідомлення істориків Болгарії, Німеччини, Польщі, Угорщини та Чехословаччини друкувалися на сторінках «Українського історичного журналу». За 1965 рік у третьому номері опу-

бліковані статті секретаря ЦК Угорської Соціалістичної робітничої партії академіка Деже Немеша «Двадцять років Народної Угорщини» і чехословацького історика А. В. Флоровського «Російсько-австрійські відносини на початку XVIII ст.»; у четвертому — головного вченого секретаря Президії Польської Академії наук академіка Г. В. Яблонського «Стан і перспективи розвитку історичної науки в Польщі».

Статті члена Політбюро ЦК СЄПН першого секретаря Лейпцігського окружного комітету СЄПН Пауля Фрейліха «Підсумки двадцятирічного розвитку Німеччини (до 20-річчя визволення Німеччини від фашизму)» та члена ЦК КПЧ, заступника головного редактора журналу «Проблеми мира и социализма» Вацлава Славика «Двадцять років з дня визволення Радянською Армією Чехословаччини (Роздуми з приводу 20-х роковин)», що їх написано на замовлення редакції «Українського історичного журналу», надруковані в п'ятому номері журналу, який вийшов до 20-річчя перемоги над фашистською Німеччиною.

В третьому, сьомому та дев'ятому номерах журналу опубліковано статтю Петко Атанасова (Болгарія) «Роль М. П. Драгоманова у зміцненні українсько-болгарських зв'язків», повідомлення польських істориків Степана Козака, Анджея Брожека та Анджея Поппе, в яких досліджуються питання польсько-українських революційних зв'язків 1830—1863 рр., про участь українських робітників в про-

мисловості Верхньої Сілезії наприкінці XIX — початку XX ст., про заснування Софії Київської, і замітку М. Чередарика (Румунія) — «Лук'яна Кобилиця в румунській мемуаристиці».

Про творчі зв'язки українських істориків з вченими зарубіжних країн свідчить і широке взаємне рецензування наукових праць. В першому номері «Українського історичного журналу» надрукована рецензія старших наукових співробітників М. Ю. Брайтчевського і Л. В. Чивця (Інститут історії АН УРСР) на збірник «Документи публічного права, що стосуються середньовіччя Росії», виданий в Брюсселі (Бельгія) та рецензія кандидата історичних наук Я. С. Мельничука (Івано-Франківський педінститут) на працю польського історика Єлисавети Горнової «Соціально-економічні відносини в містах Галицької землі у 1590—1648 рр.». На сторінках другого номера журналу вміщено рецензії: Є. П. Кирилюка (Інститут літератури АН УРСР) на монографію відомого німецького історика Едуарда Вінгера «Ранній гуманізм, його розвиток у Чехії і його загальноєвропейське значення для церковної реформи в XIV столітті»; Я. Д. Ісаєвича (Інститут суспільних наук при Львівському держуніверситеті) на книгу Ю. Скішпек (Польща) «Дослідження про найдавніший польсько-руський кордон в районі Червенських городів і Волині», а також кандидата історичних наук Л. Є. Кизи на дослідження американського професора Джона А. Армстронга «Радянські партизани у другій світовій війні». В шостому номері журналу опубліковано рецензії кандидата економічних наук Ю. П. Мороховського (Вінницький медінститут) на працю директора Інституту сучасної історії, професора історії німецького і міжнародного робітничого руху Стефана Дорнберга «Коротка історія НДР» та старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР П. М. Калениченка на збірник документів і матеріалів «Польські школи в СРСР 1943—1947», виданий у Варшаві. В сьомому номері вміщено рецензію старшого наукового співробітника Інституту О. М. Апанович на монографію Адама Керстена (Польща) «Стефан Чарнецький. 1599—1665». Рецензія старшого наукового співробітника Інституту Ю. О. Боева на книгу французького історика Анні Крігель «Біля джерел французького комунізму» надрукована у дев'ятому номері журналу. Тут же є відзив кандидата економічних наук С. М. Злупка (Львівський держуніверситет) на дослідження чеського історика Ю. Кжіжека «Основні економічні риси австро-угорського імперіалізму напередодні війни (1900—1914)». В десятому номері старші наукові співробітники Інституту Ю. О. Боев і П. С. Сохань опублікували огляд матеріалів першого тома періодичного видання Інституту балканистики БАН — журналу «Етюд балканік». Рецензія кандидата економічних наук

М. В. Трояна на роботу відомого угорського історика, доцента Будапештського держуніверситету ім. Л. Етвеша Андраша Шіклоша «Революція 1918—1919 рр. в Угорщині» вміщена в одинадцятому номері журналу.

Зміцненню міжнародних творчих зв'язків сприяють і особисті контакти між ученими. 24 січня 1965 р. Інститут відвідав польський академік Г. В. Яблонський. В першій половині березня тут побував доктор історичних наук Варшавського університету Анджей Поппе, який цікавився матеріалами з історії Київської Русі. В квітні відбулася зустріч з першим секретарем Краківського воєводського комітету ПОРП Чеславом Домагала та директором Інституту польсько-радянських відносин Польської Академії наук професором Тадеушем Цесляком. Останній розповів про основні напрями і перспективні плани роботи керованого ним закладу. Дружній обмін думками з ученими Інституту мали доктор кафедри історії СРСР Краківського університету Ладислав Серчик та магістр цього ж університету, відповідальний секретар Краківського воєводського управління Товариства польсько-радянської дружби Ян Табісь, який протягом місяця працював в архівах Києва над матеріалами про революційний рух у Київському університеті 1833—1863 рр.

6 березня Інститут історії відвідав Йозеф Смирковський — заступник міністра контролю і статистики ЧССР, член ЦК КПЧ та Ян Кржен — доцент Вищої партійної школи при ЦК КПЧ, фахівець з новітньої історії Чехословаччини. Й. Смирковський, що брав активну участь у роки другої світової війни в антифашистській боротьбі чехословацького народу, поділився спогадами про підготовку та проведення Празького повстання в травні 1945 р., про діяльність нелегального ЦК КПЧ, членом якого він був; Ян Кржен повідомив про основні напрями і перспективні плани чехословацької історичної науки. Чехословацький вчений Ч. В. Аморт ознайомився з науковою діяльністю відділу нової і новітньої історії та історії зарубіжних соціалістичних країн. У СРСР Ч. В. Аморт вивчав архівні джерела до теми «Ставлення чехословацького народу до Радянського Союзу в період з 1917 по 1945 р.». Ці матеріали ввійдуть у збірник, видання якого планується в Празі до 50-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції. Старший науковий співробітник П. С. Сохань у жовтні, під час відрядження до Москви, мав зустрічі з зав. відділом Інституту історії БАН професором Васелином Хаджініколовим та старшими науковими співробітниками академії Мито Ісусовим, Василем Василіовим і Ателом Наковим.

Інститут історії АН УРСР підтримує наукові зв'язки і з ученими капіталістичних країн. 14 червня інститут відвідав професор Колумбійського університету (США)

Марк Раев — фахівець з історії суспільно-політичного руху в Росії у першій половині XIX ст. Марк Раев розповів науковим співробітникам Інституту про стан і розвиток слов'янознавства в США, зокрема в Колумбійському університеті. В липні відбулась зустріч з професором університету м. Лоренц (штат Канзас, США) Освальдом Бахусом, спеціалістом з історії Росії періоду феодалізму. О. Бахус в СРСР вивчав матеріали архівів і бібліотечних фондів для написання учебного посібника з історії Великого князівства Литовського. 11 вересня Інститут відвідав професор Кідо (Японія). В дружній бесіді з керівництвом Інституту було досягнуто домовленості про подальше розширення творчих зв'язків між істориками України та науковою громадськістю Японії.

Співробітники інституту в 1965 р. також виїжджали у наукові відрядження за кордон.

Директор Інституту історії АН УРСР професор К. К. Дубина та старший науковий співробітник І. М. Кулінич в першій половині квітня в складі делегації радянських учених відвідали Німечку Демократичну Республіку, де взяли участь в роботі наукової конференції «Історія німецько-радянських культурних зв'язків (1917—1933 рр.)», присвяченої 20-річчю визволення НДР від фашизму. І. М. Кулінич виступив на конференції з доповіддю «Українсько-німецькі культурні зв'язки (1922—1932 рр.)».

На запрошення редакції газети «Фрайгайт» та місцевого відділення Товариства німецько-радянської дружби м. Галле в НДР у квітні — травні перебував старший науковий співробітник інституту М. Д. Дятленко. В Галле та інших містах він мав зустрічі з німецькими громадянами, брав участь у форумі газети «Фрайгайт», присвяченому співробітництву німецьких антифашистів з Радянською Армією в роки другої світової війни і розвитку та зміцненню німецько-радянської дружби, виступав з лекціями.

На запрошення Краківського воеводського комітету ПОРП в січні — лютому Польську Народну Республіку в складі делегації партійних і наукових працівників м. Києва та області відвідала зав. відділом історії зарубіжних соціалістичних країн І. М. Мельникова. Вона ознайомилася з економікою і суспільно-політичним життям м. Кракова та інших районів воеводства, з діяльністю учебних закладів, наукових і культурних установ, прочитала ряд лекцій з питань будівництва соціалізму та комунізму в СРСР, ідеологічної роботи КПРС, розвитку радянської науки.

У ПНР з 22 серпня по 8 вересня перебував зав. відділом історії техніки Г. М. Добров, який цікавився організацією в Польщі наукових досліджень з історії природознавства і техніки, виступив з до-

повіддю «Машинний метод переробки історико-наукової інформації» перед спеціалістами гірничого машинобудування в Катовському воеводстві. Академік Й. З. Штокало та Г. М. Добров на XI Міжнародному конгресі історії науки і техніки обрані членами-кореспондентами Міжнародної Академії історії наук.

В серпні — вересні проф. К. К. Дубина в складі делегації істориків Радянського Союзу відвідав Австрію, де відбувався XII Міжнародний конгрес історичної науки. К. К. Дубина взяв участь в роботі 4-го колоквиуму з історії європейського руху Опору в роки другої світової війни, що працював паралельно з конгресом, а також виступав у дискусії по доповіді Генерального секретаря комітету історії другої світової війни Анрі Мішеля.

Зав. відділом нової та новітньої історії В. І. Клоков у жовтні виступив з доповіддю «Радянський Союз та рух Опору народів Європи» на науковій конференції (Італія, Генуя), присвяченій участі радянських партизан у боротьбі італійського народу проти гітлерівських окупантів та фашистського режиму Муссоліні.

З тримісячного наукового відрядження до США повернувся в лютому старший науковий співробітник Інституту А. М. Шлепаков, який в архівах та бібліотеках США зібрав чимало матеріалів з планової теми «Імміграція в США та американський робітничий клас в епоху імперіалізму». У відрядженні за кордоном (Секретаріат Європейського відділення ООН, Женєва) перебував старший науковий співробітник інституту С. М. Пархомчук.

Значну роль у справі зміцнення міжнародних зв'язків відіграє і діяльна участь співробітників інституту в роботі різних товариств та міжнародних організацій. Зав. відділом нової та новітньої історії В. І. Клоков є членом комітету ветеранів війни і активним учасником нарад міжнародного характеру. Зав. відділом історії зарубіжних соціалістичних країн І. М. Мельникова та старші наукові співробітники інституту С. М. Пархомчук і П. М. Калениченко подають допомогу в роботі Українського Товариства дружби та культурних зв'язків з зарубіжними країнами. Вони є членами правління українських відділень товариств радянсько-чехословацької, радянсько-румунської та радянсько-польської дружби.

Про зростання творчих зв'язків та співробітництва між науковцями Інституту історії АН УРСР та вченими зарубіжних країн свідчить опубліковане листування, інтенсивний обмін опублікованою літературою, мікрофільмами архівних документів тощо. Інститут систематично одержує періодичні видання наукових установ соціалістичних і деяких капіталістичних країн.

Н. М. КЛЕБАНІВСЬКА

Додаток

БІБЛІОГРАФІЯ БІБЛІОГРАФІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1960—1965 рр.)

(продовження)

IV. БІБЛІОГРАФІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДОЖОВТНЕВОГО ПЕРІОДУ

69. **Абаліхін Б. С.** Історіографія українського ополчення Вітчизняної війни 1812 р.— УІЖ, 1962, № 5, с. 99—103.

70. **Алекберли М. А.** Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. Саратов, изд-во Сарат. ун-та, 1961. 271 с. Бібліогр. огляд с. 3—34.

71. **Большевистская периодическая печать.** (Дек. 1900 — окт. 1917). Библиогр. указатель. М., Политиздат, 1964. 256 с. (Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).

72. **Брайчевський М. Ю.** Коли і як виник Київ. К., 1963. 163 с. (АН УРСР. Ін-т історії). Бібліогр. с. 152—158.

73. **Герасименко М. П.** Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. К., 1959. 304 с. (АН УРСР. Ін-т сусп. наук). Історіогр. огляд с. 6—13.

74. **Голобуцкий В. А.** Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. 1648—1654 гг. К., Госполитиздат УССР, 1962. 360 с. Історіогр. огляд с. 3—33.

75. **Голобуцкий В. О.** Проблема козацтва в українській та іноземній історіографії XVI — першої половини XVIII ст.— УІЖ, 1960, № 1, с. 109—117.

76. **Движение декабристов.** Указатель лит. Скл. Р. Г. Эймонтова при участии А. А. Солениковой. 1928—1959. Под общ. ред. М. В. Печкиной. М., изд-во Всесоюз. книжн. палаты, 1960. 435 с. (Гос. публ. ист. б-ка РСФСР. Всесоюз. гос. б-ка иностр. лит.).

77. **250 років Полтавської битви.** (1709—1959). Бібліогр. і метод. матеріали для масових б-к. Скл. Д. С. Альохін. К., 1959. 29 л. (Держ. іст. б-ка УРСР). Надрук. на ротапринті.

78. **Дерев'якін Т. І.** Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Текстильне виробництво. К., 1960. 127 с. (АН УРСР. Ін-т економіки). Бібліогр. с. 119—125.

79. **Дядиченко В. А.** Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959. 531 с. (АН УРСР. Ін-т історії). Історіогр. огляд с. 3—36.

80. **Ждановская З. В.** Большевицкая периодическая печать как источник при изучении истории КПСС. (1900—1917). М., «Высшая школа», 1965. 84 с.

В огляді висвітлено і пресу України.

81. **Загоруйко В. А.** По страницам истории Одессы и Одессины. Вып. 2. Период промышленного капитализма. Разночинский этап освободительного движения. (1861—1895). Одесса, Кн. изд-во, 1960. 151 с. Бібліогр. с. 137—150.

82. **История СССР.** Для студ. ист. фак. Изд. 2-е, перераб. и доп. Тт. 1—2. М., «Мысль», 1964—1965. (Ин-т ист. АН СССР. Ист. фак. Моск. ун-та).

Т. 1. С древнейших времен до 1861 г. Бібліогр. с. 786—845. (Скл. З. Д. Виноград). Т. 2. 1861—1917 гг. Бібліогр. с. 692—728. (Скл. Д. Я. Брілон і Ю. Н. Шебалдін).

83. **Кан А. С.** Шведские историки о Полтавской битве. (Обзор источников и литературы за последние полвека).— «История СССР», 1959, № 4, с. 182—196.

84. **Каргер М. К.** Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Т. 2. Памятники Киевского зодчества X—XIII вв. М.—Л., изд-во АН СССР, 1961. 661 с. (АН СССР. Ин-т археологии). Бібліогр. с. 492—547.

85. **Коваленко Л. А.** Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. Кам'янець-Подільський, (1964). 88 с. (Кам'янець-Под. пед. ін-т). На правах рукопису.

86. **Қоломиец И. Г.** Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX ст. Тт. 1—2. Томск, изд-во Томск. ун-та, 1961—1962.

Т. 1. 404 с. Бібліогр. с. 383—404. Т. 2. 677 с. Бібліогр. с. 647—675.

87. **Компан О. С.** Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963. 388 с. (АН УРСР. Ін-т історії). Історіогр. огляд с. 3—44.

88. **Королюк В. Д.** Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв. М., «Наука», 1964. 383 с. (АН СССР. Ин-т славяноведения). Бібліогр. с. 348—366.

89. **Крандисский С. И.** Очерки по историографии экономической истории (XVII—XIX вв.). Х., изд-во Харьк. ун-та, 1963. 307 с.

90. Крип'якевич І. П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій. К., 1962. 83 с. (АН УРСР. Ін-т сусп. наук).
91. Крип'якевич І. П. Літописи XVI—XVIII ст. в Галичині.— В кн.: Історичні джерела та їх використання. Вип. 1. К., «Наук. думка», 1964, с. 63—80.
92. Кузьменко А. Ю. Іван Матвійович Муравйов-Апостол. Нарис життя і творчості. К., 1964. 115 с. (Київський ун-т). Бібліогр. с. 113—115.
93. Легкий В. И. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648—1654 гг. Л., 1959. 175 с. (Ленингр. ун-т). Історіогр. огляд с. 3—13.
94. Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. (60-е годы XIX ст.). К., 1959. 523 с. (АН УССР. Ін-т історин). Історіогр. огляд с. 3—22.
95. Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст. К., «Наук. думка», 1965. 132 с. (АН УРСР. Ін-т історії). Історіогр. огляд с. 3—14, бібліогр. с. 126—129.
96. Лось Ф. Е. Робітничий клас України в 1907—1913 роках. К., 1962. 196 с. (АН УРСР. Ін-т історії). Історіогр. огляд с. 3—8.
97. Мавродин В. В. Советская историография социально-экономического строя Киевской Руси.— «История СССР», 1962, № 1, с. 52—73.
98. Марченко М. І. Історія української культури. З найдавніших часів до середини XVII ст. К., «Рад. школа», 1961. 286 с. Бібліогр. с. 276—285.
99. Нариси стародавньої історії Української РСР. Редколегія: С. М. Бібіков (відп. ред.) та ін. К., 1959. 632 с. (АН УРСР. Ін-т археології). Бібліогр. с. 598—610.
100. Олійник Л. В. Декабристський рух на Україні в радянській історіографії.— УІЖ, 1965, № 12, с. 119—123.
101. Осечинський В. К. До питання історіографії західноукраїнських земель в добу імперіалізму.— Вісник Львівського ун-ту, 1965. Серія іст., с. 3—11.
102. Очерки истории исторической науки в СССР. III. Под ред. М. В. Нечкиной (гл. ред.) и др. М., 1963. 632 с. (АН СССР. Ін-т історин). Історіографія України с. 641—656; бібліогр. с. 799—801. (Період імперіалізму).
103. Парасунько О. А. Джерела з історії робітничого руху на Україні в період промислового капіталізму, (60—90 роки XIX ст.).— УІЖ, 1961, № 3, с. 109—115.
104. Первая русская революция 1905—1907 гг. Аннот. указатель. Научн. ред. Г. М. Деренковского, М., «Книга», 1965. 143 с. (Гос. публ. ист. б-ка). Про Україну с. 82—85.
105. Полевой Ю. З. Зарождение марксизма в России. 1833—1894 гг. М., 1959. 568 с. (АН СССР. Ін-т історин). Бібліогр. с. 554—556.
106. Поликарпов В. Д. Павел Степанович Нахимов. М., Восниздат, 1960. 312 с. Бібліогр. с. 309—311.
107. Пронюк Є. В. Ідеологічна боротьба в Галичині 70-х років XIX століття у висвітленні радянських дослідників.— У кн.: З історії філософської думки на Україні. К., «Наук. думка», 1965, с. 149—158.
108. Революція 1905—1907 років на Україні. Бібліогр. покажчик ювілейної літератури до 50-річчя першої рос. революції. Скл. Д. С. Альохін. К., 1959. 102 с. (Держ. іст. б-ка УРСР).
109. Санцевич А. В. Радянська історіографія про історичні та суспільно-політичні погляди Т. Г. Шевченка.— У кн.: Історичні погляди Т. Г. Шевченка. К., «Наук. думка», 1964, с. 209—242.
110. Сарбей В. Г. Висвітлення робітничого руху на Україні в «Правде» (1912—1914 рр.). (Історіогр. огляд).— УІЖ, 1962, № 2, с. 35—45.
111. Сарбей В. Г. Дожовтнева марксистсько-ленінська історіографія про Т. Г. Шевченка.— У кн.: Історичні погляди Т. Г. Шевченка. К., «Наук. думка», 1964, с. 188—208.
112. Сарбей В. Г. Полтавська битва 1709 р. у висвітленні радянських істориків.— У кн.: 250 років Полтавської битви. К., вид-во АН УРСР, 1959, с. 121—154.
113. Сергієнко Г. Я. Видання до 250-річчя Полтавської битви (Огляд).— УІЖ, 1961, № 4, с. 125—130.
114. Сидоренко Н. С. Історичні джерела і література XVII—XVIII ст. про Київ.— У кн.: Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. К., вид-во АН УРСР, 1963, с. 54—76.
115. Ситенко Л. Т. Київ в історичній літературі першої половини XIX ст.— Вісник Львівського ун-ту, 1965. Серія іст., с. 12—20.
116. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Х., Кн. изд-во, 1964. 460 с. Бібліогр. огляд с. 8—28.
117. Стененко О. Д. Боротьба з норманізмом в українській історіографії другої чверті XIX ст. М. О. Максимович як послідовник Ломоносова.— НЗ Кам'янець-Подільського пед. ін-ту, 1961, № 10. Серія іст. філол., с. 75—100.
118. Стецкевич М. Я. Обзор материалов по истории крестьянства Украины периода второй революционной ситуации. (По фонду Ревизи сенатора А. А. Половцова).— Труды гос. публ. б-ки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1964, т. 12, с. 219—227.

119. **Стецюк К. І.** Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960. 364 с. (АН УРСР. Ін-т історії). Історіогр. огляд с. 3—43.
120. **Тарле Е. В.** Сочинения в 12-ти т. М., изд-во АН СССР, 1959. Т. 8. Крымская война. (Ч. 1). 662 с. Бібліогр. с. 524—547. Т. 9. Крымская война. (Ч. 2). 628 с. Бібліогр. с. 585—608.
121. **Теплицький В. П.** Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1959. 307 с. (АН УРСР. Ін-т економіки). Бібліогр. с. 297—306.
122. **Чунтулов В. Т.** История народного хозяйства СССР. Дооктябрьский период. Учебн. пособие для студ. экон. фак. и вузов УССР. К., изд-во Киевского ун-та, 1964. 212 с. Бібліогр. с. 205—209.
123. **Шморгун П. М.** Історіографія більшовицьких організацій України періоду першої російської революції.— УІЖ, 1961, № 6, с. 113—120.
124. **Шульга І. Г.** Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. Ужгород, вид-во Ужгородського ун-ту, 1962. 182 с. Історіогр. огляд с. 3—20.
125. **Шушарин В. П.** Современная буржуазная историография древней Руси. М., «Наука», 1964. 304 с. (АН СССР. Ин-т истории).

V. ПОКАЖЧИКИ З ІСТОРІЇ УРСР РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

126. **Акопова Т. і Макаренко Ю.** Славні сторінки історії комсомолу Закарпаття. Анот. покажчик рек. літератури. Ужгород, 1959. 35 с. (Закарпатська обл. б-ка).
127. **Бачинський П. П.** Нові книги про відбудову народного господарства України.— УІЖ, 1962, № 3, с. 106—109.
128. **Белан Ю. Я.** Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. К., 1960. 330 с. (Киевский ун-т). Бібліогр. с. 320—329.
129. **Бельська М. В.** Висвітлення історії робітничого класу України періоду другої п'ятиріччя.— УІЖ, 1962, № 6, с. 89—94.
130. **Більшовицькі газети часів Жовтневої революції й громадянської війни (1917—1921 рр.).** Зведений каталог матеріалів, що переходять у збірках м. Львова. Скл. Н. А. Щирба. Відп. ред. Ф. П. Максименко. Львів, 1960. 15 с. (Наук. б-ка Львівського ун-ту). Надрук. на ротапринті.
131. **Борщевский В. Я.** Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции. Ч. 1—2. Днепропетровск, 1962. (Днепропетр. мед. ин-т. Кафедра ист. КПСС). 240 с.; 172 с. Бібліогр. ч. 2, с. 167—171.
132. **В єдиній сім'ї радянських народів.** Огляд літератури. Скл. Т. Ф. Акопова. Ужгород, Обл. вид-во, 1960. 12 с. (Закарпатська обл. б-ка для дорослих). До 15-річчя воз'єднання Закарпаття з Рад. Україною.
133. **В сім'ї єдиній.** Покажчик рек. літератури до 15-річчя воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Скл. Т. Ф. Акопова. Ужгород, Обл. вид-во, 1960. 40 с. (Закарпатська обл. б-ка для дорослих).
134. **Великая Октябрьская социалистическая революция.** Библиогр. указатель документальных публикаций. Сост.: В. В. Филагина, И. А. Геллер, Л. А. Котельникова и др. Под ред. Е. Н. Городецкого. М., изд-во Всесоюз. книжн. палаты, 1961. 372 с. (Гос. публ. ист. б-ка).
135. **Великая Октябрьская социалистическая революция.** Борьба за власть Советов в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. Указатели лит., изд. в 1959, 1960—1961 гг. М., 1960—1962. (АН СССР. ФБОН. Гос. публ. ист. б-ка). Надрук. на розмнож. апараті.
- Про УРСР: 1959 р., с. 171—189, 1960—1961 рр., с. 156—160, 374—380.
136. **Великая Отечественная война Советского Союза (1941—1945 гг.).** Рек. указатель лит-ры. Сост.: М. Е. Киреева, Т. Н. Скапенкова, А. В. Салькова и др. М., «Книга», 1965. 255 с. (Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. Гос. публ. ист. б-ка).
137. **Великий подвиг советского народа.** К 20-летию победы над фашистской Германией. (Метод. материалы в помощь б-кам). М., 1965. 46 с. (Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина). Надрук. на ротапринті.
138. **Видавнича справа, поліграфія та книготоргівля на Україні.** (1917—1963 рр.). Бібліогр. покажчик. Скл.: М. І. Багрич, Ф. С. Бусель, О. О. Майборода та ін. Відп. ред. В. М. Скачков. Х., вид-во Книжк. палати УРСР, 1964. 151 с.
139. **Гамрецкий Ю. М.** Некоторые вопросы истории Советов на Украине в 1917 году. (Історіогр. огляд).— ВИ, 1962, № 11, с. 124—134.
140. **Гамрецкий Ю. М.** Робітничий рух на Україні у 1917 році в радянській історіографії. Огляд джерел та літератури.— УІЖ, 1961, № 2, с. 107—116.
141. **Гамрецкий Ю. М.** Советская историография о рабочем классе и рабочем движении на Украине в 1917 г.— У кн.: Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г. М., «Наука», 1964, с. 88—102.
142. **Гамрецкий Ю. М.** Червона гвардія України в радянській історіографії.— УІЖ, 1959, № 6, с. 119—128.

143. **Гнидаш И. В.** Строительство Кременчугской ГЭС в исторической литературе. (Обзор литературы за 1956—1961 гг.).— У кн.: Из истории местных организаций Коммунистической партии Украины. Вып. 3. Х., изд-во Харьк. ун-та, 1964, с. 178—187.
144. **Гончаренко Н. Г.** Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе. Луганск, Обл. изд-во, 1963. 211 с. Библиогр. с. 194—208.
145. **Город** немеркнувшей славы. (Севастополь). (Рек. список лит-ры). Симферополь. 1964. 21 л. (О-во «Знание» УССР. Крым. обл. отд-ние. Севастоп. гор. центр. б-ка им. Л. Н. Толстого. Крым. обл. б-ка им. И. Я. Франко). Надрук. на ротапринті.
146. **Гудзенко П. П.** Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917—1920 рр. К., «Наук. думка», 1965. 300 с. (АН УРСР. Ін-т історії). Історіогр. огляд с. 3—16.
147. **25-річчя** возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі. (1939—1964). Метод.-бібліогр. матеріали. Скл.: І. Т. Болішко, Є. М. Лазеба за участю С. П. Костюка. Львів, 1964. 54 л. (Львівська держ. наук. б-ка). Надрук. на розмнож. апараті.
148. **Денисовець П. М.** Деякі питання історіографії колгоспного будівництва на Україні в перші роки непу.— УІЖ, 1965, № 9, с. 132—137.
149. **Дмитрієнко М.** Більшовицька періодична преса України (березень 1917—лютий 1918 рр.).— АУ, 1965, № 5, с. 83—89.
150. **Дмитрієнко М. Ф.** Більшовицька преса як джерело з історії Великого Жовтня на Україні.— УІЖ, 1965, № 3, с. 138—145.
151. **Заставний Ф., Крупенчик Б. і Куц А.** Край індустріальний. Львівський екон. район. Львів, «Каменяр», 1964. 163 с. Библиогр. с. 161—162.
152. **Історія** Києва. Библиогр. покажчик. Т. 2. Київ соціалістичний. Вип. 1—2. К., 1962—1963. (Держ. іст. б-ка УРСР). Надрук. на ротапринті.
- Вип. 1. (1917—червень 1941). Скл.: Д. С. Альохін, К. М. Єрмак, Н. М. Шеліхова. Відп. ред. Л. Л. Макаренко. К., 1963. 518 л. Вип. 2. (1941—1961). Скл. Г. М. Курій і Н. М. Уманська. К., 1962. 282, 25, 21, VII л.
153. **Карцовник Е. Б.** Література про первення індустріалізації країни—Дніпровську гідроелектростанцію ім. В. І. Леніна. (Короткий бібліогр. огляд).— УІЖ, 1963, № 4, с. 131—133.
154. **Кіровоградщина** в семиріччі. (Покажчик літератури). Скл. Л. Шуменко. Кіровоград, (Обл. вид-во), 1959. 25 с. (Обл. б-ка ім. Н. К. Крупської).
155. **Кіровоградщина** у Великій Вітчизняній війні. (Короткий рек. список літератури). Кіровоград, 1961. (4 с. (Обл. б-ка ім. Н. К. Крупської).
156. **Компанієць І. І.** В боротьбі за соціальне визволення і возз'єднання з Радянською Україною. (Огляд).— УІЖ, 1960, № 1, с. 102—109.
157. **Коновалов М. А.** Борьба КПУ за зміцнення союзу робітників і селян (1930—1936 рр.). К., 1959. 71 с. (Київський ун-т). Библиогр. с. 68—70.
158. **Легендарний** Севастополь—символ доблесті, мужества и героїства. Краткий указатель литературы. (К 20-летию освобождения города-героя от фашистских захватчиков). Сост. Н. А. Ильинская и Н. И. Малинина. Севастополь, 1964. 11 с. (Севастоп. дом офицеров флота. Морская б-ка).
159. **Литвиненко М. А. і Чорномаз Й. Ш.** Нові книги про відбудову народного господарства України в 1921—1925 рр.— УІЖ, 1960, № 3, с. 135—140.
160. **Львівщина** соціалістична. Рек. покажчик літератури. Скл. Ю. М. Грайданс. Львів, 1960. 73 с. (Львівська обл. б-ка ім. Я. Галана).
161. **Митюков А. Г.** Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности. (1956—1961 гг.). К., «Наук. думка», 1965. 200 с. Історіогр. огляд с. 3—12.
162. **Москвін П. П.** Джерела і література. До історії боротьби за відбудову народного господарства Волині. (1921—1925 рр.).— НЗ Житомирського пед. ін-ту, 1961, т. 13, вип. 2, с. 257—263.
163. **Образование** и деятельность комсомольской организации Харьковщины. 1917—1920. Документы и материалы. (Ред. М. И. Куличенко и др.). Х., Кн. изд-во, 1961. 431 с. (Харьк. обком ЛКСМУ. Партархив Харьк. обкома КП Украины). Библиогр. с. 406—408.
164. **Овчаренко П. М. і Саженюк С. Н.** Перший період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. (22 червня 1941—листопад 1942 рр.). К., вид-во Київського ун-ту, 1962. 136 с. Історіогр. огляд с. 3—24, бібліогр. с. 133—135.
165. **Одещина** в семиріччі. Бесіди про книги. Одеса, 1959. 11 с. (Одеська обл. б-ка ім. В. І. Лепіна).
166. **Они** сражались за Родину. (Краткий указатель литературы). Сост. Э. А. Шамычкова и В. В. Пупченко. Днепропетровск, 1965. 79 с. (Гор. публ. б-ка).
167. **Панібудьласка В.** Підвишувати якість досліджень з історії комсомолу. (Огляд).— КУ, 1961, № 7, с. 89—92.
168. **По** місяцях комсомольської слави. Довідник-путівник. Скл. І. М. Премислер і Н. М. Шапошнікова. К., «Молодь», 1959. 385 с. Библиогр. с. 10—11 і в кінці розділів.
169. **Про** розвиток міста Білої Церкви за роки Радянської влади. (Цифри і факти). Вид. 2-е. Біла Церква, 1960. 40 с. (Білоцерк. міськом КП України. Виконком

- Білоцерк. міськ. Ради деп. труд.). Короткий список літератури. Скл. Я. Заволока, с. 29—30.
170. **Радянська Буковина. 1940—1963.** Бібліогр. покажчик. Вип. 1. Упорядники: В. І. Аршинова, В. А. Бойко, З. А. Івашкевич та ін. Чернівці, 1965. 430 л. (Чернів. ун-т. Наук. б-ка. Чернів. обл. б-ка). Надрук. на ротаторі.
171. **Саженок С. Н.** Комуністична партія — організатор і керівник боротьби трудящих мас проти білопольських загарбників на Україні в 1920 р. К., 1959. 20 с. (Київський ун-т). Бібліогр. с. 19—20.
172. **Сакк З. і Лазеба С. У** братній сім'ї радянських народів. Метод.-бібліогр. матеріали до 25-річчя возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі.— «Соц. культура», 1964, № 9, с. 37—38.
173. **Санцевич А. В.** Дружба народів СРСР в післявоєнній українській радянській історіографії.— УІЖ, 1964, № 4, с. 3—14.
174. **Санцевич А. В.** Українська радянська історіографія про передові почини трудящих УРСР. (1958—1964 рр.).— УІЖ, 1965, № 2, с. 3—14.
175. **Сас І. Х.** Висвітлення соціалістичного будівництва в західних областях Української РСР. (Огляд).— УІЖ, 1960, № 4, с. 102—109.
176. **Симоненко Р. Г.** Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні. (II половина 1919—березень 1921 р.). К., «Наук. думка», 1965. 304 с. (АН УРСР. Ін-т історії). Історіогр. огляд с. 3—8, бібліогр. с. 291—299.
177. **Советская страна в период гражданской войны 1918—1920.** Библиогр. указатель докум. публикаций. Сост.: В. В. Филагина, И. Л. Геллер, В. П. Мещанов и др. Под ред. Е. Н. Городецкого. М., изд-во Всесоюзн. книжн. палаты, 1961. 576 с. (Гос. публ. ист. б-ка).
178. **Соціалістична Львівщина.** Бібліогр. покажчик. Вип. 6—8. Львів, 1960—1962. (Львівська б-ка АН УРСР).
- Вип. 6. 1957. Скл. В. О. Гушин. 1960. 332 с. Вип. 7. 1958. Скл.: В. О. Гушин, О. С. Ільїна і О. С. Коваленко. 1961. 241 с. Вип. 8. 1959. Скл.: О. С. Ільїна, О. С. Коваленко і М. О. Мороз. 1962. 292 с.
179. **Соціалістична Харківщина. (1943—1959).** Каталог літератури. Скл. Т. Б. Берцук і Л. П. Линенко. Х., 1959. 239 с. (Держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка).
180. **Стеблій Ф. І.** Матеріали до бібліографії історії західних областей УРСР у період соціалізму.— В кн.: З історії західноукраїнських земель. Вип. 4. К., вид-во АН УРСР, 1960, с. 145—153.
181. **Україна в семіріччі.** Короткий анот. покажчик літератури. Скл.: П. Беляєва, Є. Дерман і А. Кондрацький. К., Держполітвидав УРСР. 1960. 56 с. (Держ. респ. б-ка УРСР ім. КПРС).
182. **Українська радянська культура за 40 років. (1917—1957).** Бібліогр. покажчик літератури. Вип. 1. Скл.: М. І. Багрич, М. Р. Зайчик, О. О. Майборода та ін. Х., вид-во Книжк. палати УРСР, 1960. 419 с. (Книжк. палата УРСР. Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка).
183. **Ушаков Д. А. и Ставинская Р. А.** Печатные работы по истории харьковской партийной организации, выполненные научными работниками Харьковского ун-та.— УЗ Харьк. ун-та, 1963, т. 139. Труды опорной кафедры истории КПСС, т. 2, с. 298—309.
184. **Михаил Васильевич Фрунзе. (1885—1925).** Указатель литературы. Сост. О. Д. Морозов. Под ред. А. Ф. Лачко. Фрунзе, 1961. 188 с. (Гос. респ. б-ка Киргизской ССР им. Н. Г. Чернышевского).
- М. В. Фрунзе на Південному фронті (вересень—листопад 1920 р.) — с. 114—121.
185. **Черномаз И. Ш.** Проблема рабочего контроля на Украине в 1917 г. в советской исторической литературе. (Историогр. обзор).— В кн.: Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г. М., «Наука», 1964, с. 325—336.
186. **Чунтулов В. Т.** Краткий обзор монографических исследований основных проблем экономической истории СССР. (Эпоха социализма).— В кн.: Тезисы докладов на научно-методическом совещании по экономической истории. К., 1965, с. 277—288.
187. **Шерман І. Л.** Громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція у висвітленні історичної літератури 20-х років.— УІЖ, 1964, № 1, с. 129—135.
188. **Шерман И. Л.** Советская историография гражданской войны в СССР. (1920—1931). Х., изд-во Харьк. ун-та, 1964. 340 с.
189. **Юрчук В. І.** Історіографія Компартії України післявоєнного періоду. (1945—1953 рр.).— УІЖ, 1964, № 2, с. 123—130.
190. **Яковлев С. О.** Документальні публікації про боротьбу українського народу за зміцнення Радянської влади. (1918—1920 рр.).— Вісник Київського ун-ту, 1962, № 5. Серія історії, вип. 2, с. 82—91.
191. **Ярошенко А. Д.** Комуністична партія Західної України — організатор і керівник революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель. К., 1959. 47 с. (Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР). Бібліогр. с. 45—46.

Далі буде

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *В. К. Клименко*. Работа профсоюзов Украины по вовлечению трудящихся к управлению производством в период между XXII и XXIII съездами КПСС. *А. Н. Гаевский*. Обогащение форм и методов массово-политической работы КП Украины среди трудящихся (1963—1965 гг.). *В. Г. Кузовков*. Общество «Знания» УССР накануне XXIII съезда КПСС. *А. В. Санцевич*. Развитие исторической науки на Украине между XXII и XXIII съездами партии. Сообщения. *В. Г. Сарбей*. Критика В. И. Лениным буржуазно-националистической концепции лидеров УСДРП и ее историографическое значение. *Ж. П. Тимченко*. Вопросы женского пролетарского движения в ленинском наследии. *В. Д. Калита*. Предпосылки возникновения Народного Секретариата — первого правительства Советской Украины. *Ю. Е. Ковмир*. Т. Г. Шевченко и Кирилло-Методиевское общество. Материалы для пропагандистов. *КП Украины в борьбе за завершение строительства социализма (1945—1958 гг.)*. *И. П. Кожукало*. Организационно-партийная работа КП Украины на селе (1953—1958 гг.). *Г. П. Оприщенко*. Партийное руководство производственной деятельностью комсомольских организаций промышленных предприятий Донбасса после XX съезда КПСС. Заметки. В помощь преподавателю истории. К истории городов и сел Советской Украины. Обзор источников и литературы. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *V. K. Klimenko*. The Ukrainian Trade-Unions Draw Working Masses into Control of Production Process in the Period between the XXII and XXIII Party Congresses. *A. M. Gaevsky*. The CP of Ukraine Enriches Forms and Methods of Political Work among the Masses in 1963—1965. *G. V. Kusovkov*. The Society «Znannija» on the eve of the XXIII Congress of the CPSU. *A. V. Santsevich*. Development of Historical Science in Ukraine between the XXII and XXIII Party Congresses. Communications. *V. G. Sarbei*. Lenin's Criticism of the USDWP Leaders Bourgeois-Nationalist Conception and its Historiographical Significance. *Z. P. Timchenko*. Questions of Women Proletarian Movement in Lenin's Heritage. *V. D. Kalita*. Premises of the People's Secretariat — the 1st Ukrainian Soviet Government-Appearance. *I. O. Kovmir*. T. G. Shevchenko and Kirilo-Mefodivske Society. Materials for Propagandists. The CP of Ukraine Struggle for Completion of Building-up of Socialism (1945—1958). *I. P. Kozhukalo*. The CPU Organisational-party work in the Village (1953—1958). *G. P. Oprishchenko*. The Donbas YCL Organisations Industrial Activity under Party Guidance after the XX Party Congress. Notes. Advices to the Teachers of History. To the Questions of the Soviet Ukraine Cities and Villages History. Review of Sources and Literature. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News. Appendix.